

„EZEKNEK KI KELL KERÜLNI A NEMZET
VÉRKERINGÉSÉBŐL”
A KOMÁROMI ÉS KÖRNYÉKBELI ZSIDÓSÁG
JOGFOSZTÁSA (1938–1944)

BAJCSI ILDIKÓ

Bajcsi Ildikó

„Ezeknek ki kell kerülni a nemzet
vérkeringéséből”

A komáromi és környékbeli zsidóság
jogfosztása (1938–1944)

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

B A J C S I I L D I K Ó

**„EZEKNEK KI KELL KERÜLNI A NEMZET
VÉRKERINGÉSÉBŐL”**

A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása
(1938–1944)

Felelős szerkesztő: Gellért Ádám
Szerkesztő: Bödők Gergely
Borítóterv és kivitelezés: Gellért Ádám

© Bajcsi Ildikó, 2021
© Clio Intézet, 2021

A kiadványsorozat a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

Borítókép: A komáromi Klapka György tér a Megye utca saroktól nézve, háttérben balra a Városháza, 1938. Fortepan, 55811.

ISBN 978-615-6231-05-5
ISSN 2677-1888 (Clio kötetek)

<https://www.clioinstitute.hu/cliokotetek>

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	8
<i>Forrásadottságok</i>	14
<i>Historiográfia</i>	17
A KOMÁROMI ZSIDÓSÁG 1938-IG	20
<i>Kezdetektől az első világháború végéig</i>	20
<i>A két világháború között</i>	23
A ZSIDÓELLENES KÖZHANGULAT MEGTEREMTÉSE	33
<i>A zsidókérdés az 1918–1938-as államváltozások tükrében</i>	33
<i>Zsidóellenesség a visszacsatolást követően</i>	38
NEMZETHŰSÉG ÉS ZSIDÓSÁG	47
<i>Nemzethűség és a zsidókérdés a felvidéki magyar politikában</i>	47
<i>Jaross Andor és a „hűtlen zsidóság” képének megteremtése</i>	51
<i>A csehszlovák opportunizmus vádja a sajtóban</i>	57
<i>A nemzethűség alkalmazása egyes esetekben</i>	61
SZOCIÁLIS ÉS GAZDASÁGI ANTISZEMITIZMUS	66
<i>Gazdasági őrségváltás</i>	66
<i>Iparrevíziós ügyek</i>	72

TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI KONFLIKTUSOK A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY UTÁN	77
A HELYI ÁRJÁSÍTÁS VÉGREHAJTÁSÁNAK BONYODALMAI – BELSŐ KONFLIKTUSOK, JOGI KISKAPUK	84
A HARMADIK ZSIDÓTÖRVÉNY ÉS A SZÉLESKÖRŰ RENDEZÉS VÍZIÓJA	94
<i>Elégedetlenségek a városi vezetés körében</i>	94
<i>A helyi érdekek érvényesülése</i>	100
ZSIDÓ ELLENSÉGKÉPEK A KOMÁROMI SAJTÓBAN	105
<i>Gazdasági szempontú sztereotípiák</i>	105
<i>A keresztény-zsidó együttműködés stigmatizálása</i>	111
A „BŰNÖS ZSIDÓSÁG” KÉPÉNEK FELERŐSÍTÉSE	118
<i>A zsidók gazdasági „machinációi”</i>	118
<i>A Szlovákiából menekülő zsidók, fajgyalázók és rémhírterjesztők ügyei</i>	122
A NEGYEDIK ZSIDÓTÖRVÉNY	132
<i>A zsidó birtokok kiosztásának előkészítése</i>	132
<i>A törvény végrehajtása és a helyi érdekellentétek</i>	138
A ZSIDÓTÖRVÉNYEK ALKALMAZÁSÁNAK SZIGORÍTÁSA ÉS A HELYI VEZETÉS DILEMMÁI 1942-BEN	146

AZ 1943-AS „ÁTMENETI ÉV”	154
GETTÓSÍTÁS ÉS DEPORTÁLÁS	159
<i>A gettósítás és a zsidók elhurcolása</i>	159
<i>A zsidó vagyon elosztásának folyamata</i>	167
A NYILAS HATALOMÁTVÉTELT KÖVETŐ IDŐSZAK	174
ÖSSZEGZÉS	181
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	186

BEVEZETÉS¹

Az 1918–20-as államváltás következtében Csehszlovákiához került magyar többségű területek Magyarországhoz való visszacsatolását a felvidéki magyarság jórésze örömmel fogadta. Az 1938. november 2-ai első bécsi döntés értelmében „visszatért” magyarok ugyanakkor szembesültek az „anyaország” gazdasági és szociális hátrányaival, ez pedig sok esetben nem illeszkedett a csehszlovákiai magyarság korábbi elképzeléseihez.² A „magyar idők” hatéves periódusát tovább súlyosbítja, hogy az 1938-at követő időszakban Magyarország Németország oldalán bekapcsolódott a második világháborúba, ezzel összefüggésben pedig sor került a „zsidókérdés megoldására”.³

A visszacsatolt területek zsidó közössége számára tehát ez az időszak elsősorban a diszkriminatív zsidótörvények következményeivel, a gettósítás és deportálás eseményeivel, vagyis a holokausz tragédiájával azonos. A felvidéki magyar zsidók életében már csak azért is jelentett az 1938. novemberi „visszatérés” komoly törésvonalat, mert Magyarországgal szemben a két háború közötti Csehszlovákia szabad és egyenlő állampolgári körülményeket, korlátozások és nyílt antiszemitizmus nélküli közéletet biztosított.⁴ Ez a megengedőbb légkör

¹ Ezúton köszönöm Fóris Ákos, Gellért Ádám és Végső István észrevételeit, akik szakmai észrevételeikkel nagyban hozzájárultak a kötet elkészítéséhez.

² „Visszatért” Felvidék alatt az 1938. november 2-i első bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszacsatolt 11 927 km² területet és mintegy egymillió – 84,4%-ban magyar – lakost magában foglaló Csehszlovákiától visszakapott dél-szlovákiai területet értem. Sallai, 2008: 145. Ehhez még lásd Tilkovszky, 1964.; Tilkovszky, 1967. A „visszatért” területeket az anyaországi társadalom ugyanúgy Felvidéknek nevezte, mint az 1918 előtti Felső-Magyarország egészét. Ehhez lásd Hajdú, 2016.

³ A „zsidókérdés végső megoldása” a zsidóság teljes megsemmisítését célozta a nácik fajirtó tervei által. A wannseei konferencián a nemzetiszocialista párt tisztviselői 1942. január 20-án tárgyaltak a „végső megoldásról”. A „zsidókérdés megoldását” a németek hasonlóan kívánták véghez vinni a németországi érdekszféra országaiban, végül azonban eltérő módszereket alkalmaztak. Ezt igazolják az agyonlövések mellett a deportálások, vagy a sárga csillag viselésének különbségei egy-egy országban. Ugyanakkor a modern szakirodalom nem köti már olyan élesen Wannseehez a „végső megoldást”, hanem egy hosszabb folyamat részeként értelmezi azt. Erről lásd Kádár-Vági, 2013. Hitler 1944. március 18-án, Klessheimben Horthy Miklós figyelmét is felhívta a magyarországi „zsidókérdés megoldására”. Ungváry, 2015: 1., Holokausz Enciklopédia. Végső megoldás szócikk.

⁴ Ehhez lásd Nižňanský, 1999.

elvben a csehszlovákiai magyarság számára is adott volt, a széleskörű demokratikus és kulturális jogokat azonban rendre csökkentette, hogy a Csehszlovák Köztársaság nacionalista rendelkezéseket léptetett életbe a kisebbségi közösség asszimilációja céljából.⁵

A csehszlovák nemzetállam az 1918–20-ban új államba került zsidó lakosság többes identitásának képlékenységét kihasználva jórészt a magyarságról való leválasztása céljából iktatta be a zsidó nemzetiség kategóriáját a népszámlálások alkalmával. Mindez a korábbi magyarországi gyakorlathoz képest (ahol csak vallásilag különítették el az izraelitákat) újdonságnak számított.⁶ A csehszlovák állam – hasonlóan a többi utódállamhoz – felkínálta a zsidó nemzetiség kategóriáját, s ezzel a lehetőséggel élve, a Trianon előtt magyar anyanyelvűvé vált zsidóságból és leszármazottaikból szerveződő szlovákiai zsidó közösség nagyobb része 1921-ben és 1930-ban, a két csehszlovákiai népszámlálás során zsidó, illetve csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát.⁷ Azt is hangsúlyozni kell, hogy a statisztikai adatok a zsidó nemzetiség mellett nem adtak számot arról, hogy a dél-szlovákiai zsidók, főként a magyar többségű kisvárosokban, így Komáromban is elsősorban a magyar kultúra aktív résztvevőjének számítottak és magyar anyanyelvűek maradtak.⁸

A törvényhatósági jogú városban és környékén ugyanis évszázadok óta jelentős számú zsidó közösség élt. Komárom vármegyében az 1941. évi statisztikai adatok szerint összesen 9538 zsidó lakos volt. Ebből 2743-an a 30 858 fős Komárom törvényhatósági jogú városban éltek.⁹

⁵ Erről lásd Szarka, 2016. Sok szempontból a felvidéki zsidóságot is érintették olyan csehszlovák nacionalista rendelkezések, mint a földreform, a kormánytöbbség biztosítása az önkormányzatokban, vagy a városok nagyközséggé való visszaminősítése. Filep, 2014: 45.

⁶ Szlovákia területén az 1910-es népszámláláskor a 136 ezer fős zsidó közösség 78%-a magyarnak vallotta az anyanyelvét. A magyar-szlovák etnikai határ alatt pedig ez az arány majdnem 100%-ot mutatott. Mindennek fő magyarázatát adja Karády Viktor asszimilációs társadalmi szerződés elmélete által. Simon, 2014a: 3.; Karády, 1997.

⁷ Simon, 2014: 194.

⁸ Kovács, 2004.

⁹ A vármegyén belül mindenképp érdemes még megemlíteni Dunaszerdahelyt, ahol 1941-ben a 6584 lakos közül 2645 volt izraelita vallású, amiért a helyi sajtó a települést a korban „kis Palesztina” néven is emlegette. Braham, 2007: 621., Simon, 2014b.

A Komáromi járásban ezen kívül 1151 izraelita vallású személy volt a 39 611 fős összlakosságon belül.¹⁰ A járásban nagyobb zsidó közösségek éltek Csallóközarányoson (60 fő), Gútán (372 fő), Nagymegyeren (522 fő) és Nemesócsán (75 fő).¹¹

A visszacsatolás eseményei mindenesetre a többségében magyar identitású komáromi és környékbeli zsidóság életében is komoly változásokat hoztak, hiszen Magyarország keresztény-konzervatív politikájában az antiszemitizmus az 1938. november 2-i bécsi döntés idején már jelen volt a közbeszédben, régen beiktatták a numerus clausust, a közigazgatásban pedig szintén zsidóellenes lépéseket tettek.¹²

A „visszatéréskor” már az első zsidótörvény is érvényben volt, amely az állami szintre emelt antiszemitizmust jelezte az országban.¹³ Ezek után nem meglepő, hogy a környékbeli zsidóság a magyarsággal ellentétben szorongással fogadta a Felvidék 1938-as visszacsatolását.¹⁴ A nemzeti alapon megközelített, majd egyre inkább szociális és gazdasági célt szolgáló zsidóellenes intézkedések a trianoni országrészhez visszacsatolt felvidéki magyar társadalom életében mindenesetre rövid időn belül érezhetővé váltak. A dél-szlovákiai, így a komáromi és a környékbeli zsidóság az 1938-as első bécsi döntést követően az ország nemzeti és szociális érdekeit központba állító antiszemita politika célpontjává vált, amelyben a felvidéki politika jórésze Jaross Andorral az élen ugyancsak asszisztált.

¹⁰ A 293 933 összlakosú Komárom vármegyében ezenkívül még a dunaszerdahelyi járásban 3122, a gesztesi járásban 516, az ógyallai járásban 418, a somorjai járásban 598, a tatai járásban pedig 990 izraelita vallású lakos élt. Braham, 2007: 618.

¹¹ Uo. 616.

¹² Erről bővebben lásd Kovács M., 2012.; Ujváry, 2018. Keresztény-nemzeti politika alatt a Horthy-korszak korabeli kormánypárti konzervatív politikáját értjük. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a politikai eszmerendszer sem volt soha egységes teljes egészében, hiszen a konzervativizmus különféle árnyalatait foglalta magában. Ráadásul a magyarországi kormánypárt baloldalán folyamatosan jelen volt egy liberális blokk, míg a jobbszárnyon a jobboldali radikálisok helyezkedtek el, akik azután az 1930-as években megerősödtek. Ehhez lásd Romsics, 2010: 222–235.; Romsics, 1997.

¹³ Ehhez lásd Ungváry, 2017.

¹⁴ A határrevízióval kapcsolatos hozzáállását azért is nehéz pontosan megállapítani, mert a korabeli forrásokból ellentétes információkat közölnek. Annyi bizonyos, hogy a helyi zsidóság ellenérzésekkel és szorongásokkal tekintett a revízió elé. Simon, 2014a: 8.

A magyarországi „visszatérés” alternatívája ugyanakkor még mindig csupán a „kisebbik rosszat” jelentette a felvidéki, tehát a komáromi zsidók számára is. Az 1939. március 14-én, Németország bábállamaként megalakult fasiszta Szlovák Köztársaságban maradt csehszlovákiai zsidók másik része ugyanis jóval hátrányosabb helyzetbe került. Hiszen a tisói Szlovákiában már 1939-ben a nürnbergihez hasonló faji alapú zsidórendelet jelent meg, 1941-ben pedig már nemcsak a közhivatalokból, de a gazdasági és társadalmi életből is kizárták a szlovákiai zsidókat.¹⁵

A Magyarországhoz visszacsatolt zsidóságot ugyanakkor pár éven belül a szlovákiaihoz hasonló diszkriminatív intézkedések sújtották. Az 1941. évi harmadik zsidótörvény már itt is faji alapon határozta meg a zsidóságot, ezzel pedig a zsidókérdést Magyarországon alapvetően új kontextusba helyezte.¹⁶

Jelen kötet előzményét a *Nemzetbűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941)* című tanulmányom adta, amely 2020-ban jelent meg a Clio Műhelytanulmányok keretei között. Az írás elsősorban a nemzeti és gazdasági alapú antiszemita intézkedésekkel foglalkozott Komáromban és a Komáromi járáshoz tartozó körülbelül 3200 fős zsidó közösségben.¹⁷ A mélyvizsgálat az első bécsi döntés idejétől az 1941-es harmadik zsidótörvényig tárgyalta a helyi zsidóság sorsát. Ezzel együtt kitért a környékbeli zsidó közösség múltjára, különösképp a két világháború közötti – Csehszlovák Köztársaságban

¹⁵ A tisói Szlovák Köztársaság zsidópolitikájáról lásd Nižňanský, 2013.; Nižňanský, 1999.; Nižňanský, 2001.; Sas, 1993. Itt érdemes megemlíteni például még Romániát, ahol a magyar nemzetiségű izraeliták a két világháború között is jóval hátrányosabb helyzetben voltak. Ehhez lásd Gidó, 2009.

¹⁶ „A házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” szóló, 1941. évi XV. törvénycikket 1941. augusztus 8-án hirdették ki, majd októbertől lépett hatályba. A törvény értelmében két izraelita hitfelekezeti tagként született nagyszülővel rendelkező személyek zsidónak minősültek. A zsidók és nem zsidók között létesített nemi kapcsolatot és a vegyes házasságokat tiltotta. A harmadik zsidótörvény végrehajtásáról bővebben lásd A m. kir. belügyminiszter 1941. évi 97.000. számú körrendelete az 1941: XV. törvénycikknek a nemzsidó és zsidó házasságkötésének tilalmáról szóló 9. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. *Magyarország Rendeletek Tára*, 1941. 3374.

¹⁷ Bajcsi, 2020a., AMÚ, Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 208.

töltött – időszakra, amikor a balparti városrészhez tartozó nagyjából 2000 fős komáromi zsidóság is az új állam keretei között szervezte meg magát.

Korábbi kutatásaimat kiegészítve jelen írásban egyrészt arra törekszem, hogy új forrásokkal gazdagítsam a korábbi időszak vizsgálatát, másrészt a zsidóság 1944-es tragédiájáig tárgyalom a helyi közösség történetét Komáromban és környékén.¹⁸ Azt is fontos megjegyezni, hogy míg előzőleg a komáromi és a Komáromi járáshoz tartozó zsidóság történetét dolgoztam fel, később a forrásadottságok miatt néhány alkalommal a vármegye más – Komárom környékbeli – településeihez kapcsolódó eseteit is bemutatattam. Az 1938. november 2-i első bécsi döntést követően kialakított Komáromi járás területén egyébként összesen 38 község volt.¹⁹ A járás Komárom vármegyéhez tartozott, amelyet az 1938-as visszacsatolást követően hoztak létre Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéből, amely a második világháború végéig állt fenn.²⁰

A munka tehát a Csehszlovákiában eltérő keretek között szocializálódott dél-szlovákiai vagy felvidéki zsidóság diszkriminációjával foglalkozik a Felvidék 1938-as visszacsatolását követően Komárom és

¹⁸ A korábban megjelent, vagyis az 1938–1941 közötti komáromi, illetve járásbeli zsidóság nemzeti és gazdasági diszkriminációjáról írt tanulmányomat számos új forrással gazdagítottam. A kutatás kiegészítéséhez áttekintettem a Komáromi járás teljes főszolgabírói iratanyagát, mivel korábban csupán a bizalmas dokumentumok zsidó ügyeit néztem át. Ezenkívül a járási bíróság 1939 és 1941 közötti dokumentumaiból is beemeltem néhány újabb forrást jelen munkába. Elsősorban a kiutasításokkal kapcsolatos ügyeket, iparjogosítványok kiadásának körülményeit, a gazdasági korlátozásokkal összefüggő törvényi kijátszásokat, de egyéb – például nemzetgyalázzással vagy rémhírterjesztéssel kapcsolatos – törvényszegések ügyeit is hasznosítottam. Az alispáni forrásokat pedig az előzőektől eltérően ugyancsak beépítettem a munka első részébe. Efelett a korábbi tanulmányhoz képest módosulást jelent, hogy országos sajtócikkeket is vizsgáltam a felvidéki zsidókérdés kapcsán.

¹⁹ Ehhez lásd Szabó, 2002.

²⁰ Braham, 2007: 617. A 6 járásból újjáalakult vármegye 1938. december 23-án kezdte meg működését. A kormányzó által kinevezett főispán először az etrekarcsai Bartal Iván földbirtokos lett. Őt váltotta később a jó gazda hírében álló nemesócsai Nagy Nándor, akit 1939. június 26-án nevezett ki Horthy Miklós Komárom vármegye és Komárom törvényhatósági jogú város főispánjává. Nagy Nándor 1944 őszéig a Komáromi vármegye élén maradt. Lásd Kulcsár, 2015: 125–126. Nagy sokoldalú szerepet vállalt a gazdaság, a közelet és a politika területén. Főispáni működése alatt elhatárolódott a szélsőjobbaldaltól, végül őt is a Csillagerődbe hurcolták, ahonnan kiszabadult. Visszaemlékezések alapján több zsidó család megmentésében is részt vett. Kulcsár, 2005. 11–12., 58–59.

környékének példáján keresztül. Az írás első felében a helyi zsidó közösség sorsában beállt változásokat az 1938. november 2-i első bécsi döntéstől 1941 augusztusáig követem nyomon, vagyis a fajvédelmi alapú, nürnbergi faji törvényhez hasonlító harmadik zsidótörvény kihirdetéséig, amely újabb fordulópontot jelentett a zsidókérdésben.

A Felvidék „visszatérését” követő első hónapokban az antiszemita közbeszéd megteremtésében a helyi magyar zsidóság nemzeti lojalitásának a megkérdőjelezése töltött be főszerepet, így a történeti előzmények megtárgyalását követően ezt a jelenséget tárgyalom Komáromban és környékén. Emellett kitérek a felvidéki magyar politika állásfoglalására a felvidéki zsidókérdésben, valamint Jaross Andor szerepére a „nemzetileg megbízhatatlan” zsidóság képének a megteremtésében.

Ezenkívül a gazdasági őrtségváltás helyi folyamataiba is betekintést nyújt az írás, kiemelve az iparrevíziós ügyeket, az árjásítást követő társadalmi és gazdasági konfliktusokat, valamint a törvények végrehajtásának bonyodalmaikat. Mindezt azért, mert az első hónapokat követően a felvidéki zsidókérdésben egyre inkább a gazdasági alapú antiszemitizmus vált dominánssá. Ez pedig a magyarországi unifikációnak, vagyis a trianoni Magyarországra való betagozódásnak is fontos részét képezte.

Írásom másik részében bemutatom a helyi vezetőség hozzáállását a harmadik zsidótörvényhez, amely az antiszemita hangulat felerősödését jelzi a városi irányítók körében. Miután a helyi vezetőség jórésze 1941-et követően egyre nyíltabb formában adott hangot antiszemita hozzáállásának, a komáromi és a környékbeli társadalomban is felerősödtek a zsidóellenes megnyilvánulások. Ugyanakkor a harmadik zsidótörvény beiktatását követően továbbra sem került sor az izraeliták tömeges eltávolítására, amelyek tovább fokozták a zsidókkal szemben eddig is tapasztalható ellenséges megnyilvánulásokat. Erre utal a zsidóellenes sztereotípiákat tartalmazó cikkek növekvő száma a helyi sajtóban, amelyek 1942-től a háborús részvétel miatt felerősödtek

a gazdaságilag egyre rosszabb és kiszolgáltatottabb helyzetű országban. A törvénnyel szembe kerülő „bűnös zsidók” jelentőségére ugyancsak kitérek, amelyet a helyi zsidóság ellen indított rendőrségi ügyek is jól mutattak.

Munkámban ezután a negyedik zsidótörvény beiktatásának következményeit vizsgálom, szót ejtve a zsidó birtokok szétosztásának komáromi és környékbeli problémáiról, amelyek a helyi és a központi érdekellentéteket tükrözték. Ezután az 1943. „átmeneti évről” írok, amely főképp a korábban meghozott törvények végrehajtásaival telt. Majd az 1944. márciusi német megszállást követő helyi események kerülnek fókuszba, amely újabb fordulópontot jelentett a komáromi és környékbeli zsidóság életében. A megszállás Komáromban is tovább súlyosbította a helyi zsidók helyzetét, akiket vagyonuktól megfosztva rövid időn belül gettóba zártak, majd haláltáborba hurcoltak. Majd a zsidó vagyonok szétosztásának folyamatáról írok, végül pedig az 1944. októberi nyilas hatalomátvételt követő időszakot mutatom be.

Forrásadottságok

A Komáromi és a környékbeli zsidóság társadalomtörténeti szempontú rekonstrukciója az 1938–1944 közötti években korántsem egyszerű feladat. Az érzelmileg sok szempontból terhelt téma kutatását egyszerre jellemzi a sok esetben rendezetlen levéltári anyagok nagy mennyisége és a mélyelemzésekre épülő szekunder szakirodalom hiányosságai. A hivatalos primér forrásanyagokat egyrészt a nyitrai állami levéltár komáromi fióklevéltára, másrészt a Nyitraivánkán található nyitrai állami levéltár iratanyagai adták. Előbbi kutatóhelyen a járási, illetve a városhoz tartozó dokumentumokat, illetve a járási bíróság anyagait, utóbbi levéltárban pedig a megyei iratokat vizsgáltam meg. Kutatásom fő forrásanyagát az 1938 és 1941 közötti időszakra vonatkozólag a Komáromi járás főszolgabírói, valamint Komárom vármegye főispáni és alispáni fondjai adták. Ezen belül elsősorban a bizalmas jellegű

dokumentumokat használtam fel az írásban.²¹ Az említett iratanyagok segítségével nyomon követhettem a zsidóellenes intézkedések hivatalos megnyilvánulási formáit az első bécsi döntést követően, azok lefolyásának dinamikáját és a helyi nézőpontok változását. Ilyenek voltak a nemzeti szempontból megbízhatatlannak minősített zsidók ügyei, vagy a gazdasági diszkriminációhoz, például az iparengedélyek kiadásához kapcsolódó esetek.

Az 1941-et követő időszakra vonatkozólag Komárom vármegye – főispáni, illetve alispáni – fondjának anyagait használtam fel elsősorban, amelyek fontos információkat közöltek a helyi zsidóság gazdasági és szociális kiszorításának további feltérképezéséhez.²² Ezekben az években a járási főszolgabírói hivatal forrásanyagai olyan részletkérdésekkel is foglalkoztak, mint a Dávid-csillag viselésének helyi körülményei, vagy a zsidó vagyon szétosztásának kérdései. Komárom törvényhatósági jogú város fondjának dokumentumai kiegészítést adtak a komáromi zsidóság iparengedély elbírálási ügyeinek a rekonstruálásához, az 1941-et követő időszakhoz pedig az egyik legfontosabb levéltári forrásanyagot jelentették.²³ Ezek között ugyanis a különféle – iparhatósághoz, illetve a városhoz – benyújtott iparengedélyezési ügyek, vagy a vagyoni árjásítás kapcsán az üzletek lefoglalásával kapcsolatos esetek, illetve a gettó megszervezésének kérdései is helyet kaptak.

Ahogy fentebb említettem, a Komáromi Fióklevéltárban átnéztem a Komáromi Járási Bírósághoz tartozó Komáromi Királyi Ügyészség iratanyagát, ahol a zsidókkal kapcsolatos bűnügyeket térképeztem fel Komáromban és környékén. Itt a Komáromi járásra vonatkozólag nem találtam számottevő zsidó ügyet, ezért más járásokhoz tartozó

²¹ ŠA Nitra, fond Komárňanská župa III. [Komárom Vármegye fondja] Županský materiál [Főispáni anyag]; ŠA Nitra, pob. Komárno, fond Hlavnoslúžnovský úrad Komárno [A komáromi főszolgabírói hivatal fondja].

²² ŠA Nitra, fond Komárňanská župa III. [Komárom Vármegye fondja]; Podžupanský materiál [Alispáni anyag]

²³ ŠA Nitra, pob. Komárno, fond Municipálne mesto Komárno [Komárom törvényhatósági jogú város fondja]

törvénszegéseket is megvizsgáltam a vármegyén belül.²⁴ Ezenkívül a Budapesti Fővárosi Levéltárban található népbíróági anyagokat használtam az írásban. Itt elsősorban a vádlottakhoz kapcsolódó tanúvallomások között találtam fontos információkat a zsidóság elhurcolásának helyi körülményeiről.²⁵ Emellett segítségemre voltak a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár dokumentumai is például a járáson belüli hitközségek statisztikai adatainak a feltérképezésében.²⁶

A kutatásban központi szerepe volt a városi és megyei sajtóanyagnak, vagyis a *Komáromi Lapok* mellett az *Új Komárom Megyei Hírlap*nak, amelyek jól kiegészítették a hivatalos dokumentumokat, illetve pótolták a levéltári források hiányait. A városi közhangulat megteremtése szempontjából jelentős Komáromi Lapok már közvetlenül a visszacsatolás után jelentetett meg zsidóellenes cikkeket, amelyek a „hűtlen” zsidóság képének a megteremtésében játszottak főszerepet. A város legfontosabb lapja 1939–1944 között is rendszeresen közölt antiszemita hangvételű írásokat. Az Új Komárom Megyei Hírlap sokkal ritkábban foglalkozott a zsidókérdéssel. A második zsidótörvény életbe lépését követően azonban itt is megfigyelhetők voltak azok a diszkriminatív hangvételű cikkek, melyek főként a zsidóság gazdasági visszaszorítása kapcsán jelentek meg. A helyi lapok mellett megvizsgáltam a *Felvidéki Magyar Hírlap* című lapot is, amely a *Prágai Magyar Hírlap* utódjaként a „visszatért” területek sajtóorgánusaként működött 1938 novembere és 1939 júliusa között. Ezen rövid időszak alatt a lap nemcsak helyi, de nemzetközi vonatkozásban is számos esetben foglalkozott a zsidókérdéssel. A helyi lapokon kívül fontosnak ítéltam az országos sajtó nézőpontjának a megjelenítését a kérdésben. A felvidéki – köztük a Komárom környéki – zsidósággal kapcsolatban sokszor egymásnak ellentmondó vélemények jelentek meg a magyarországi sajtóban. Míg például *A Magyar Zsidók Lapja* vagy az *Egyenlőség* nevű zsidó lapok

²⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, fond Okresný súd Komárno, 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1939–1942)

²⁵ Köszönöm Gellért Ádámnak, hogy felhívta a figyelmemet ezekre az iratokra, és digitális formában a rendelkezésemre bocsátotta őket.

²⁶ MZsML, Fond XIX, A 9/6. doboz, 70. tekercs.

a csehszlovákiai magyar zsidóság hűségét hangoztatták, addig a jobboldali *Magyarság*, illetve az *Új Magyarság* nevű napilapok a csehekkel együttműködő, opportunista zsidóság képét erősítette a „visszatért” közösségen belül.

Mindemellett a komáromi zsidóság kikeresztelkedésének nyomon követésére elsőként vállalkoztam a római katolikus plébánia születési anyakönyveinek a felhasználásával.²⁷ A Komáromi Városi Krónika anyaga pedig, amely egy utólagosan összeállított kronologikus alapú összegzés a város fontosabb eseményeiről, mintegy kiegészítésül szolgált a komáromi és a járásbeli zsidóság korabeli helyzetképének a felvázolásához.²⁸ Az 1900 és 1960 közötti időszak helytörténeti eseményeit bemutató Komáromi Kálvinista Krónika pedig a zsidóság 1944-es elkülönítéséről, vagy épp a nyilas megtorlásokról tartalmazott fontos információkat.²⁹

A forrásanyagok további fontos körét jelentették az egykorú publikált források. Ezen belül például a korabeli csehszlovák statisztikák nyújtottak segítséget. De a magyar országgyűlés képviselőházi naplóját is felhasználtam a felvidéki magyar politikusok zsidókérdésben elfoglalt véleményének a feltérképezéséhez.³⁰

Historiográfia

A rendszerváltást követően kiadott munkák azt jelzik, hogy főként az elmúlt években – a hitközség tagjai, majd a szaktörténészek részéről – megnőtt az érdeklődés a komáromi zsidóság történetének feldolgozása iránt. A településen és a környékén élő zsidóság történetének 1938–1945 közötti teljes körű feltárása ugyanakkor még várat magára. Bár jelen kötet sem tud minden részletet megragadó, átfogó képet nyújtani a „magyar idők” 1938–1945 közötti teljes időszakáról, a helyi zsidóság történetében

²⁷ Római Katolikus Plébánia Észak-Komárom. Keresztelési Anyakönyv (1937–1944)

²⁸ AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. II. [Komárom város krónikája II.]

²⁹ Komáromi Kálvinista Krónika (Kb. 1900-tól 1960-ig)

³⁰ Československá statistika, 1924.; Československá statistika, 1930.; Képviselőházi napló, 1939. XXII.

bekövetkező legfontosabb társadalmi és gazdasági változásokat részletesen bemutatja az első bécsi döntéstől 1944-ig.

A komáromi zsidóság múltjának a felvázolásához számomra is különösképp fontos volt a helyi zsidó közösség történetének első alapként számított, 1996-ban Raab Ferenc *A komáromi zsidók múltja és jelene* címmel kiadott rövid összefoglalója.³¹ A kiadvány a helyi zsidóság múltját mutatja be a kezdetektől az 1990-es évekig. További kiegészítést adott a jelenlegi hitközség oszlopos tagjainak, Paszternák Andrásnak és Paszternák Tamásnak a szerkesztésében 2013-ban megjelent *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből* című munka. A könyv nemcsak a közösség történetével foglalkozik, de eredeti forrásokat, helyi zsinagógákat, a temetőt, valamint a hitközségi élet intézményeit is bemutatja. Emellett helyt ad személyes sorsok megjelenítésének is, ezzel pedig újszerű megközelítésből tárgyalja a helyi zsidó közösséget.³²

Az általam vizsgált témán belül már jóval részletesebb információkat közöl a komáromi zsidóság történetét 2014-től módszeresebben feldolgozó Miroslav Michela. A komáromi származású történész ugyanis 2014-ben a Fórum Kisebbségkutató Intézet által megrendezett konferencián részletesen bemutatta a város zsidó lakosságának 1938 és 1945 közötti sorsát, amelynek írott változatát később *A holokauszt komáromi történetéhez* címmel adta közre a Fórum Társadalomtudományi Szemle 2015/1. számában.³³ Tanulmánya azért is volt fontos számomra, mert mélyebben szemlélte a helyi zsidók sorsának változását 1938-at követően. Kiegészítésképp ugyancsak felhasználtam Michela komáromi zsidóság történetéről írt kétnyelvű kiadványát is. A tudománynépszerűsítés szándékával született *Város a Határon. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez* címmel megjelent munka a helyi zsidó közösség 1938 és 1945 közötti történetét tekinti át.³⁴ Főként az 1941 és 1945 közötti időszak kapcsán fontos kiemelni

³¹ Raab, 1996.

³² Paszternák–Paszternák, 2013.

³³ Michela, 2015a.

³⁴ Michela, 2015b.

a Számadó Emese szerkesztésében megjelent összefoglaló kötetet, amelyet „*Ezt a házáat tehát elvesztettem*”. *A holokauszt komáromi eseményei* címmel adott ki 2014-ben a Klapka György Múzeum. Az összefoglaló által elsősorban a helyi munkaszolgálatra, vagy a nyilas időszakra vonatkozó részletekbe nyerhettem betekintést.³⁵

Katarína Ristveyová és Anton Hruboň az 1938-as „visszatérést” követő eseményeken belül a magyar állam nacionalista törekvéseit központba állítva vizsgálták meg a „magyar idők” történetét. Munkáik azért voltak fontosak, mert mások által még nem vizsgált levéltári anyagokat és regionális folyóiratot is felhasználtak az egyébként nem túl mély írásaikban.³⁶

Alapy Gáspár személyének a bemutatásához, illetve zsidókérdésben kifejtett véleményéhez Paluska Erika 2012-ben a Selye János Egyetemen megírt diplomadolgozatát, illetve egy Szarka László által közölt tanulmányt használtam.³⁷ A *Magyar hősök* című összefoglaló kötetben általam írt életrajz pedig szintén segítséget nyújtott az egykori polgármester személyének a rekonstruálásához.³⁸

A téma árnyaltabb feldolgozásához elengedhetetlenül fontos volt a komáromi zsidóság mikrokérdéseit tárgyaló újabb munkák bevonása. Kovács Éva tanulmányában például a zsidóság házassági szokásait vizsgálta Komáromban, amely segítséget nyújtott a zsidó közösség korabeli életstratégiáinak a jobb megértéséhez.³⁹

Emellett fontos megemlíteni Katarína Répášová tanulmányát, amely a zsidó vagyon árjásításának a folyamatát járta körül Komáromban. Elsősorban a helyi zsidó üzletek, valamint a lakások lefoglalásainak, illetve kiutalásainak feltérképezéséhez szolgált jó adalékokkal a munka.⁴⁰

A felvidéki zsidóság történetének megértésében fontos szerepe volt Simon Attila 2014-ben kiadott *Magyar idők a Felvidéken* című

³⁵ Számadó, 2014a.

³⁶ Hruboň–Ristveyová, 2014.; Ristveyová, 2017.

³⁷ Paluska, 2012.; Szarka, 2009.

³⁸ Bajcsi, 2020a: 10–17.

³⁹ Kovács, 2011.

⁴⁰ Répášová, 2016.

munkájának, amely Mózeshitű magyarok című alfejezetében a „visszatért” területek zsidóságának a helyzetét foglalta össze.⁴¹ A felvidéki zsidók vizsgálatához további fontos szempontokat adtak Filep Tamás Gusztáv és Szeghy-Gayer Veronika kutatásai.⁴²

A téma történeti háttérének a megértéséhez elengedhetetlen volt az elmúlt években Magyarországon megjelent munkák beépítése, amelyek az 1938 és 1945 közötti felvidéki zsidókérdés történeti háttérének a jobb megértését segítették.⁴³ A szlovákiai zsidóság 1938 és 1945 közötti történetének a vizsgálatához pedig elsősorban Eduard Nižňanský munkáit használtam fel.⁴⁴

A fenti – elsősorban Komáromra vonatkozó – szakirodalmat jól kiegészítették azok a helytörténeti feldolgozások, amelyek a járáshoz, illetve a vármegyéhez tartozó települések zsidó közösségeit tárták fel. Közéjük tartoznak például a dunaszerdahelyi, a nagymegyeri, vagy az érsekújvári zsidóságról kiadott összefoglaló kötetek.⁴⁵

A KOMÁROMI ZSIDÓSÁG 1938-IG

Kezdetektől az első világháború végéig

Komáromban, a Vág és a Duna mentén fekvő városban már a 13. század óta éltek zsidók. Későbbiekben a nem katolikus lakosok egy-egy uralkodó általi (Nagy Lajos és III. Ferdinánd negatív, vagy Hunyadi Mátyás és II. József pozitív) megítélése természetesen a helyi zsidó lakosságot is befolyásolták, amely folyamatosan változott. A legfontosabb zsidócsaládnevek a 16. században – Dr. Raab Ferenc szerint – a következők voltak: Adler, Fleischmann, Fried, Kaufmann és Kohn.⁴⁶

⁴¹ Simon, 2014c. Simon kapcsán fontos még megemlíteni a dunaszerdahelyi zsidóság történetéről kiadott művét. Simon, 2014b.

⁴² Ehhez lásd Filep 2014a; Filep 2014b; Gayer 2015.; Szeghy-Gayer, 2016.; Szeghy-Gayer, 2020.

⁴³ Braham, 2015a; Braham, 2006.; Karsai, 2005.; Komoróczy, 2012.; Ungváry, 2016.

⁴⁴ Nižňanský, 2013.; Nižňanský, 2001.; Nižňanský, 2016.

⁴⁵ Kornfeld, 2014.; Strba – Lang, 2004.; Varga, 2010.

⁴⁶ Raab, 2000: 10.

A 18. században már találunk feljegyzéseket a helyi zsidó lakosságot ért kellemetlenségekről, 1788-ban például a Bruck és Lébl család az ún. Vince Katalin-féle vérvád ügyébe is belekeveredett.⁴⁷ A 18. század végén már 70 zsidó család élt a városban, mely becslések szerint körülbelül 250-es lélekszámot jelentett.⁴⁸ A különféle atrocitások és a közösség folyamatos mozgása ellenére a zsidó lakosság folyamatosan növekedett a környéken.

A fordulópontot, sok más magyarországi zsidó közösséghez hasonlóan, a komáromi zsidóság életében is II. József 1781. májusi rendelete jelentette, „*amely biztosítja a saját nyelvű istentiszteletet, az iskolaállítást, a szabad ipari foglalkozást, a bérelt földeken történő gazdálkodást és a szabad királyi városokban való letelepedés jogát*”.⁴⁹ Az úgynevezett türelmi rendelet már rövidtávon jelentkező pozitív eredményét jelzi, hogy Komáromban 1791-től önálló hitközség működött. A 19. század első felében a kereskedelemben és a gazdasági életben is történtek előrelépések. A hitközség megnövekedett aktivitását és növekvő gazdasági erejét jól mutatja, hogy 1863-ban felépült a nagytemplomuk. A fejlődést elősegítette dr. Schnitzer Ármin lipótszentmiklósi főrabbi működése a városban 1861-től.⁵⁰ A Magyarország szerte elismert Schnitzer életpéldája jól mutatja a korabeli zsidóság alkalmazkodóképességét és asszimilációs hajlandóságát a magyar kultúra irányába, amely a német nyelv mellett a magyar nyelv gyors elsajátításával járt együtt.⁵¹

⁴⁷ A Lébl és a Bruck családot azzal vádolták meg, hogy négy kisgyermeket rituálisan meggyilkoltak. A zsidóellenes elképzelések szerint ugyanis a zsidók a pászkaünnep alkalmával csupán kovásztalan kenyeret fogyaszthattak, amelynek elkészítéséhez keresztény szűz vagy kisgyermekek vérére volt szükség. A bírósági eljárás később bizonyította, hogy a bűntettet a gyermekek mostoha anyja követte el, a vádlottakat pedig felmentette a bíróság. Michela, 2015b: 37.

⁴⁸ Raab, 2000: 11.

⁴⁹ Uo. 12.

⁵⁰ Ehhez lásd Paszternák–Paszternák, 2013: 52–79.

⁵¹ A szepességi Hunsdorfbán (Hunfalva) született Schnitzer Ármin 25 éves rabbijelöltet 1861 decemberében hívta Komáromba a hitközség vezetése. Amikor a városba került, alig beszélt magyarul, Komáromban azonban tökéletesen elsajátította a nyelvet. Mindezek után Magyarország egyik legképzettebb rabbijává és legnépszerűbb szónokává vált. Az 52 évig Komáromban működő rabbi az Országos Rabbí Egyesület elnöki pozícióját is betöltötte. Raab, 2000: 14.; Paszternák–Paszternák, 2013: 52.

Az Egyenlőség 1938. októberi írása azt is megjegyezte róla, hogy ő vitte be elsőként a magyar hitszónoklatot a komáromi templomba. Ezenkívül „*a vármegyénél kieszközölte, hogy a zsidóságra nézve megszegyenítő »zsidó eskü« egyszer s mindenkorra hatályát veszítse*”.⁵² Érdemeiért a király 1902-ben a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki.⁵³

A zsidóság 19. század végi fejlődését tükrözi a zsidó közösség lélekszámának a növekedése a városban. Dr. Raab szerint – aki 30 főben határozta meg a köztisztviselői álló, neves komáromi zsidók számát – a századforduló környékén 125 család, vagyis 650 zsidó fő élt a városban.⁵⁴ A zsidó lakosság polgári és politikai egyenjogúságáról rendelkező 1867. évi XVII. törvénycikk a komáromi zsidóság társadalmi, gazdasági és a politikai életben való érvényesülésére is jótékonyan hatott. A nőegylet aktív munkája, a hitközség aktivitása, és az 1891. évi népszámlálás adatai is (amely szerint 1925 zsidó személy élt a városban) jól tükrözik a komáromi zsidóság dualizmus kori fejlődését.

További fontos lépésnek számít, hogy az 1895. évi XLII. törvénycikk értelmében az izraelita vallás egyenjogúvá vált a többi vallással. Az előrehaladást jól jelzi a komáromi közösség menházának, vagyis szociális otthonának a felépülése 1896-ban. A helyi zsidóság megerősödését mutatja az is, hogy 1897-ben a 183 fős diáksággal működő gimnáziumnak 45 zsidó tanulója volt. A kulturális életben jelen lévő jótékony egyletek (Ahavath Ahim, Bickur Cholim, Chevra Kadisha) aktivitása, az ortodox nagytemplom 1906-os felépülése és a Komáromi Zsidó Ifjúsági Egylet 1909-es megalakulása is a zsidóság tevékeny jelenlétére utalt a városban.⁵⁵ „*Tevékenységeiket a város történetét szervesen alakító jótékonyági és sportegyletek is jelzik. Három zsidó vállalkozó – Leopold Weiss, Leopold Hecht és Ignác Pick – Komárom legnagyobb forgalmi adóját fizette,*

⁵² Erdődi Jenő (összeáll.): Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 13.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Raab, 2000: 15.

⁵⁵ A legfontosabb komáromi zsidó személyek a Komáromi Lapok híradása szerint ekkor: Dr. Biringer Mór szülész, sebész és fogorvos, Haasz Adolf, a Hotel Vágduna Rt. elnöke, Fried Kálmán iparos, a Jótékony Egylet elnöke, dr. Lipscher Mór kórházi főorvos igazgató, Popper Dávid fakereskedő, Steiner Artúr, a Grand Kávéház tulajdonosa. Uo. 25–27.

1913-ban pedig az 500 legnagyobb adózóból 131 volt zsidó” – mutatott rá Miroslav Michela a helyi zsidóság szerepére Komárom gazdasági életében.⁵⁶

Az első világháború vége egy új korszak kezdetét is jelentette egyben, hiszen a város balparti részét Csehszlovákiához csatolták: „A négyéves véres háború következtében a helyi hitközség főrabbi nélkül maradt, de a vallási élet nem szűnt meg. A zsidók létszáma 2250 fő” – írja Raab. Bár Magyarországon már 1918-ban országszerte voltak pogromok, az antiszemita megnyilvánulások Komáromot csak kisebb mértékben érintették.

A két világháború között

Mivel a zsidó lakosság a dualizmus idején jólétben és elfogadottságban élt, a komáromi zsidó lakosság is kételkedve fogadta az 1918–20-as államjogi változásokat. Komáromot 1919 januárjában csehszlovák csapatok szállták meg, a város elszakadva Magyarországtól és a település jobb parti részétől Csehszlovákia határvárosává vált. Komáromban az 1919-es népszéleírás, amelyen belül külön kategóriaként még nem szerepelt a zsidó nemzetiség, 2018, az 1921-es népszámlálás pedig 2253 zsidó lakost számlált.⁵⁷ Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy Trianon után a főként neológ komáromi zsidóság többsége továbbra is magyarnak vallotta magát.

A közösség életének társadalmi és hitéleti vonatkozásaiban viszont annál komolyabb változások következtek be az államváltozás során. Ide tartoztak például a neológ közösség Budapesttel való kapcsolattartásának problémái, vagy a balparti városrészben tartott szertartásokra igyekvő Komárom-Újvárosi ortodox közösség dunai-hídon való átjutásának nehézségei.⁵⁸

A Csehszlovákiához csatolt komáromi zsidó közösség mindazonáltal a későbbiekben is tovább fejlődött, hiszen a liberális-

⁵⁶ Michela, 2015a.

⁵⁷ Československá statistika, 1924: 98–99.

⁵⁸ Komárom-Újvárosban 1920-ban 153 zsidó személy élt. Lásd Michela, 2015b: 63.

demokratikus állam keretei továbbra is segítették a zsidó közösség életlehetőségeit. Ezt igazolja például, hogy a közösség 1926-ban állami támogatásból építtetett szentélyt a településen. Ugyanakkor a város gazdasági fejlődésében is nagy szerepe volt a zsidóságnak: „Az 1929-es adatok alapján a helyi ipari termelés 68%-a magyar, 27%-a zsidó, 5%-a cseh vagy szlovák kézben volt”.⁵⁹

Ahogy azt már jeleztük, az 1918–1920-as államváltást követően a statisztikai adatok az Osztrák–Magyar Monarchiából Csehszlovákiába került zsidóság akkulturációját mutatták.⁶⁰ Ez elsősorban az 1921-et követő népszámlálások módszertanában bevezetett változások (vagyis a zsidó nemzetiség választási lehetőségének) következményeit tükrözte, ami óhatatlanul összekapcsolódott a magyarság számarányának állami irányú csökkentésével.⁶¹ Mindezek következtében az 1921-es csehszlovákiai népszámlálás szerint Szlovákiában összesen 135 918-an vallották magukat zsidó nemzetiségűnek, ezen belül 21 584 fő, vagyis mindössze 16%-uk sorolta magát a magyar nemzetiségűek közé.⁶² Az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont az 1910 előtt magyar anyanyelvűvé vált izraeliták 53%-a zsidó nemzetiségűnek, 32%-a csehszlováknak és mindössze 9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek Szlovákiában.⁶³

Ennek előzményéhez tartozik, ahogyan arra már fentebb utaltunk, hogy a Csehszlovák Köztársaságon belül a zsidókérdés kezdettől fogva új

⁵⁹ Uo. 65.

⁶⁰ Az akkulturáció a különböző kulturális identitású csoportok együttélése következtében azt a folyamatot jelöli, amelynek során társadalmak vagy csoportok kényszerből vagy önként egy másik közösség bizonyos sajátosságaihoz asszimilálódnak. Ennek következtében egy új kulturális minta alakul ki. Mint a kulturális antropológia szókincsének része, az akkulturáció a kulturális érintkezésnek olyan folyamatait jelöli, amelyek során társadalmak vagy csoportok, akár akaratlagosan, akár nem, egy másik társadalom vagy csoport bizonyos sajátosságaihoz asszimilálódnak. Erdélyi Magyar Adatbank, 1999–2000. Akkulturáció szócikk.

⁶¹ Tegyük hozzá, hogy Magyarország kivételével egész Közép-Európában mindmáig megmaradt a zsidó nemzeti önmeghatározás lehetősége, Magyarországon ez történeti okoknál fogva nem alakult ki.

⁶² Ungváry, 2016: 44. Az 1921-es népszámláláskor az egész országban, tehát a 13 612 424 lakosú Csehszlovákiában 358 342 izraelita vallású lakosból 190 856 személy vallotta magát zsidónak. Kovács, 2004: 28.

⁶³ Gayer, 2015: 109.; Szeghy-Gayer, 2020: 33–34.

identitásformák kontextusában formálódott. Ez a sajátos identitásváltozás a zsidók magyar identitásának gyengítését megcélozva leginkább a disszimilációban, vagyis a zsidó etnikai, nemzetiségi öntudat megerősítésében jelentkezett.⁶⁴

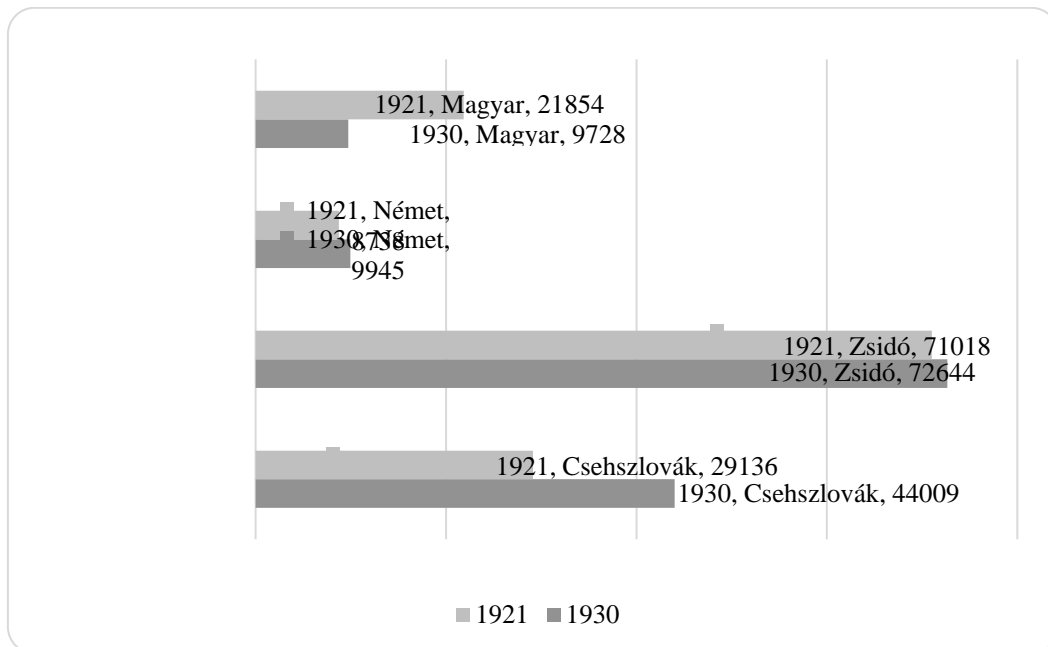
Kovács Éva szerint a modern cionizmus által befolyásolt új identitásformákon belül a zsidók anyanyelve a magyar maradt, a nemzeti érzés viszont már Erec Izraelhez kötődött.⁶⁵ A zsidó állam megalakulásáig viszont véleményünk szerint az államhű magatartás alapját praktikusán a zsidó nemzet öntudatosodását támogató, a magyarsággal és a többi kisebbséggel szemben viszont a lojalitást előtérbe helyező, asszimilációs célokat megfogalmazó Csehszlovák Köztársaság jelentette. Jól tükrözi ezt az államalapító köztársasági elnök, T. G. Masaryk cionizmussal kapcsolatos álláspontja, amely szerint a közép-európai zsidóság számára a nemzetépítés lehetőségét nem kizárólag az új zsidó államban, hanem a versailles-i rendszer keretei közt kialakult nemzetállamokban érdemes megteremteni.⁶⁶

Ez viszont korántsem jelentette a zsidóság egyoldalú asszimilálódását (vagy disszimilálódását) Dél-Szlovákiában, hiszen a zsidó közösség jórésze kulturális szempontból magyar anyanyelvét és magyar kulturális identitását megtartotta. Ugyanakkor az állami lojalitás és a nemzeti identitás dilemmája a többes kötődésű közösséget keresztény magyar sorstársaihoz képest nagyobb mértékben érintette. Mindez természetesen összefügg azzal is, hogy milyen politikai csoportosulásokon belül különültek el az izraeliták az országban.

⁶⁴ Disszimiláció alatt valamelyik nép közé beolvadt idegen személyeknek az érzelmi visszatérését értjük őseik népéhez. A magyar nyelv értelmező kéziszótára, 1959–1962. Disszimiláció szócikk.

⁶⁵ Kovács Éva ugyanakkor a szlovákság irányába induló asszimilációt inkább integratív jellegűnek tekinti, mely az két világháború közti két évtized rövideje miatt sem jelenthetett kulturális vagy társadalmi közösséget. Kovács, 2004: 123.

⁶⁶ Fedinec–Szarka, 2013. 166–172.; Balogh, 2014: 246–257.

*A szlovákiai zsidóság nemzetiségi bevallása 1921-ben és 1930-ban
(Az 1930-as adatok a csehszlovák állampolgársággal nem rendelkező zsidók
nemzetiségét is tartalmazzák)⁶⁷*

Nem beszélve arról, hogy az államhoz való hűség, amely a dualizmus időszakában még inkább a zsidó identitás részévé vált, az államváltást követően továbbra is nagyban befolyásolta a zsidó közösség önmeghatározását. Mindehhez hozzátartozik, hogy a csehszlovák állam által felkínált érvényesülési lehetőségek sokakat vonzottak, és az asszimiláció felé vezették a zsidó lakosságot.⁶⁸ Kovács Éva ilyen „közvetítési kényszernek” jelöli meg például „*az illetőség és az állampolgárság megszerzésének, a munkalehetőségeknek, az iskoláztatásnak a nemzetiségi bevalláshoz való*” kötését.⁶⁹

Bár a komáromi zsidóság körében is megfigyelhetőek voltak a számbeli változások, a helyi közösség nagyrésze az államváltozásokat követően továbbra is magyar anyanyelvű és érzelmű volt. Mindezt alátámasztja, hogy miután a csehszlovák népszámlálás 1921-ben felkínálta a zsidó nemzetiség választási lehetőségét, „*Komárno izraelita vallású népessége (2253 lélek) kezdetben idegenkedett e kategóriától: 1921-ben mindössze 128-an*

⁶⁷ A diagramot Szeghy-Gayer Veronika készítette. Szeghy-Gayer, 2020: 34.

⁶⁸ Komoróczy Géza a *Zsidó Szemle* korabeli cikkeivel jól érzékelteti a kérdés zsidó közösségen belül is jelenlévő sok szempontúságát. Ehhez lásd Komoróczy, 2002: 415–416.

⁶⁹ Kovács, 2004: 40.

vallották magukat zsidónak. Az 1930-as népszámlálás is mindössze 653 zsidó nemzetiségűt talált, az izraelita vallásúak kétharmada tehát vagy a csehszlovák, vagy a magyar nemzetiségűek csoportját gyarapította”.⁷⁰ Ez az országos adatoktól eltérő tendenciát mutatott, vagyis míg a szlovákiai zsidóság 9%-a, azaz elenyésző része vallotta magát magyarnak az 1930-as népszámlálás alkalmával, a komáromi zsidó lakosság egyharmada 10 évvel az államváltást követően is magyarként definiálta magát.⁷¹

Egy zsidók által később kiadott röpiratból pedig az is kiderült, hogy a komáromi izraeliták a pozsonyi propagandaszervek nyomásának is sikeresen ellenálltak. Azok ugyanis felhívták a zsidóság figyelmét, hogy a népszámlálásnál ne vallják magukat magyarnak, hiszen Magyarországon zsidóüldözés folyik.⁷² A komáromi zsidók hűségét hangoztató esetről A Magyar Zsidók Lapjának 1939. januári cikke is beszámolt. Eszerint 1930. december 1-jén Komárom utcáin „Zsidó fizess!” feliratú plakát jelent meg a propagandaminisztérium kiadásában. Azt írták, hogy az eset miatt azonnal összeült a helyi hitközség Fried Jenő hitközségi elnök vezetésével.⁷³ A lap február 3-i cikkében pedig már arról adott számot, hogy Fried ellenfalragaszt is kiadott az ügy érdekében.⁷⁴ Hangsúlyozták, hogy a komáromi zsidó hitközség mindvégig magyar volt, mindezt pedig a helyi hitközség elnökének a szavaival támasztotta alá, aki a csehszlovák tanfelügyelőhöz a következő szavakat intézte: „Uram, a mi hitközségünkben nincs egyetlen ember sem, aki az államnyelvet tudná, nem szükséges tehát, hogy a lelkész ismerje azt”. A cikk szerint a helyi zsidóság hűségét az is mutatja, hogy az esetet csehszlovák részről különféle retorziók követték. Ennek

⁷⁰ Kovács, 2011: 5. Az 1921-es népszámlálás alkalmával a 17715 fős Komáromban a lakosságnak mindössze 0,72%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. Szeghy-Gayer, 2020: 35. Az 1930-as népszámlálás egyébként 2001 izraelita vallású lakost talált a településen. Československá statistika, 1934: 100–101.

⁷¹ Szeghy-Gayer, 2020: 33–34.

⁷² A zsidó hitközség a következő határozattal válaszolt: „Mi nem kérünk és nem fogadunk el leckét abban, hogy milyen magyarok legyünk. A mi komáromi zsidó templomunk 48 hősi halottat mutat fel a márványlapján. Ez a márványlap a mi vitézi székekünk. Az izléstelen, átlátszó tendenciájú plakátot visszautasítjuk! Mi, akik zsidó vallásúak vagyunk, tudjuk, hogy mi a kötelességünk a népszámlálásnál. Nem fogunk megtántorodni. Komárom, 1930. december 2. A komáromi illetőségű zsidók. Fried Jenő sk. hitközségi elnök.” Igazságot a felvidéki zsidóságnak! 1939: 36.

⁷³ A hűség dokumentumai. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. január 26. 7.

⁷⁴ A felvidéki zsidóság védelmében. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. február 3., 2.

során Waldmann Ernő megválasztott rabbi fizetéséhez nem kapott állami hozzájárulást, budapesti diplomáját pedig nem nosztrifikálták.⁷⁵ Egyébként más esetekben is kiemelte az országos zsidó sajtó a csehszlovák állam részéről a felvidéki, illetve a komáromi magyar zsidókat ért diszkriminatív intézkedéseket. Az Egyenlőség például már a visszacsatolást megelőzően, egy 1938. októberi cikkében beszámolt a felvidéki cseh rádiók „magyarellenes szitkozódásairól”. Majd azt is hozzátette, hogy mindez azért történhetett, hiszen *„a magyar anyanyelvükből és magyar szellemiségükből mindhalálig ragaszkodó felvidéki zsidók lelkében szent egységbe olvad össze a magyar Nemzeti Imádság és az ősi-héber fohász”*. Ebben pedig példaértékűnek tekintette a komáromi zsidóság nemzetileg hűséges magatartását.⁷⁶

De a helyi zsidóság hazafias magatartására irányította a figyelmet például az Egyenlőség egyik 1938. októberi cikke. Eszerint például 1926. júliusában Löwinger Sándor kereskedőt a komáromi bíróság kétheti fogságra ítélte, mivel a határon tíz Egyenlőség lapot csempészett át, *„mely lap köztudomás szerint a magyar irredenta egyik eszköze”* volt. Egy másik esetben pedig dr. Wallenstein Zoltán példáját hozta fel a lap a komáromi zsidóság védelmében. A főrabbi Komáromban élő szüleinek állítólag még a várost is el kellett hagynia fiuk hazafias irányú cikkei miatt. Végül az írás rámutatott arra, *„hogyan milyen eszközökkel dolgoztak a csehek a magyar zsidók ellen, akiket megtámadtak magyarságukban, megsebeztek zsidóságukban és akikkel szemben csak egy politikájuk volt: gyengíteni őket és általuk a magyarságot, melyhez tartoztak”*.⁷⁷ Ahogyan azt Miroslav Michela is megjegyezte, a helyi zsidóság iskolalátogatási szokásai is a komáromi közösség erős magyar identitására utalnak, vagyis a helyi zsidó közösség nemzeti identitásának megtartásáról árulkodnak. Az ortodox közösség ugyanis a csehszlovák iskola létrehozásának prágai felhívására *„azt válaszolta, hogy soha nem volt önálló iskolájuk és nincs azzal semmi baj, hogy a gyerekek a magyar iskolát látogatják”*.⁷⁸

⁷⁵ Uo. 1.

⁷⁶ A kassai zsidó diákok. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 10.

⁷⁷ Az Egyenlőség üldözése. *Egyenlőség*, 1938. október 6., 5.

⁷⁸ Michela, 2015b: 66.

Az Egyenlőség 1938. október 18-i számában Hajnal Oszkár, a komáromi hitközség érdemes elnöke pedig ugyancsak a helyi zsidóság hűségét emelte ki. Szerinte ezt az is jól mutatta, hogy az „ókomáromi izraelita hitközség” a csehek többszöri felszólítására sem volt hajlandó komárnói izraelita közösségnek nevezni magát, majd azt is hozzátette, hogy „*az ókomáromi zsidóságnak 95%-a kereskedő, kik a megszállás folytán csaknem teljesen tönkrementek, mert elvesztették hinterlandjukat*”. Emellett dr. Kallós Henrik, a győri kerület érdemes tanácsosa alapján a cikk dr. Waldmann Ernő főrabbi nemzeties beszédére is kitért hangoztatva annak hazafias magatartását.⁷⁹ A vallási vezetőség mellett ugyanakkor a város más prominens zsidó származású tagjairól is megjelentek hasonló hangvételi cikkek a sajtóban. A visszacsatolást követően például az Egyenlőség arról írt, hogy a felvidéki magyar hűség napról napra bebizonyosodik. Ennek kapcsán a komáromi városi kórház munkatársainak önfeláldozó munkáját emelte ki: „*dr. Singer Dezső kórházigazgató meg tudta akadályozni, hogy a csehek az ágyakat, kötszert és műszereket elvigyék*” – írta.⁸⁰

Kovács Éva meglátásai sem szólnak a komáromi zsidóság asszimilációja mellett, hiszen a csehszlovák demokratikusabb politikai környezet ellenére a helyi zsidóság vegyes házasságra való hajlandósága például zártabb lett.⁸¹ Ugyanakkor a második zsidótörvény bejelentését követően a szlovákiai magyar anonim zsidók által kiadott *Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* című kiadvány is számos példával támasztotta alá a komáromi és a környékbeli zsidóság magyar kisebbséggel való azonosulását.⁸²

⁷⁹ Komárom. *Egyenlőség*. 1938. október 13., 3.

⁸⁰ Nehéz órában. *Egyenlőség*, 1938. november 24., 1. Az *Ujság* c. lap hasábjain 1939 márciusában megjelent írás ugyancsak számos példával támasztotta alá a felvidéki magyar zsidóság nemzethű magatartását Gürtler Dénes parlamenti képviselő zsidójavaslat kapcsán felmerült közbeszólására reagálva. Tévedni Emberi dolog! *Ujság*, 1939. március 16., 5.

⁸¹ Kovács, 2011: 13.

⁸² Ide tartozott például, hogy a nagymegyeri zsidóság gyermekei az egész csehszlovák érában kizárólag saját, magyar tannyelvű elemi iskoláját látogatták. További példát jelentett, hogy 1933-ban Komárom város tekintélyes zsidó személye, a Jókai Egyesület egyik alelnöke, Fried Jenő volt az előmozdítója a Keresztényszocialista és a Magyar Nemzeti Párt, valamint a Magyar Gazdasági és a Zsidó Párt egységes nemzeti csoportja megalakulásának. *Igazságot a felvidéki zsidóságnak*, 1939: 20.

Az 1918–1920-as államváltást követően a gazdasági élet terén is folytatódtak a komáromi zsidóság dualizmus-kori sikerfolyamatai. Ebben az időszakban a városban 200 (főként textilt forgalmazó) kereskedő és mintegy száz kisiparos műhely működött.⁸³ Emellett a helyi izraeliták körében nyolc orvos, hat jogász, hat mérnök, három gyógyszerész és kettő építész dolgozott. A hivatalnokok közül pedig szintén sokan tartoztak a komáromi zsidó közösséghez.⁸⁴ Egy 1929. évi statisztika alapján a helyi ipar termelésének 68%-a magyar, 27%-a zsidó, és mindössze 5%-a cseh, illetve szlovák kézben összpontosult.⁸⁵ A két világháború közötti fejlődés megmutatkozott mind a neológ, mind az ortodox zsidók vallási és közösségi életében. Fontos bővítések és építkezések (szertartási helyiségek kialakítása, temető bővítése, ravatalozó és az Eötvös utcai lakóház megépítése) történtek ebben az időszakban.

Mindazonáltal a kulturális élet terén is különleges aktivitást mutatott a komáromi zsidó közösség. A Debóra Nőegylet mellett a Chevra Kadisha szentegylet is fontos közösség szervező térnek bizonyult, míg különféle cionista szervezetek is létrejöttek ebben az időszakban. Ide tartozott a cserkészetre emlékeztető és zsidó életre fókuszáló baloldali cionista Hasomer Hacair, vagy a sportegyesületként működő Makabi Hacair, amelyek különféle sportprogramokat szerveztek. A cionizmus népszerűségét a városi zsidó közösség körében az is jól mutatja, hogy *„az országos szinten tevékenykedő cionista orientáltságú Zsidó Párt a helyi lakosság körében nagy támogatottságnak örvendett. A választásokon mintegy 700 szavazatot kapott. A többi szavazat szétszóródott a magyar kistermelők pártja és a szociáldemokraták között”*.⁸⁶ Ugyanakkor A Magyar Zsidók Lapja 1939. február 3-i számában arról számolt be, hogy 1923-ban a hitközség egykori elnöke körlevélben hívta fel a helyi zsidóság figyelmét, *„hogy ne alakítson a*

⁸³ Ristveyová, 2017: 104.

⁸⁴ Michela, 2015b: 67.

⁸⁵ Mannová, 2001: 111–140.

⁸⁶ Michela, 2015b: 69. A Prága központú cionista mozgalom a fiatal nemzedéket célozta meg, akik gyakran a cserkészmozgalmon belül tevékenykedtek. A szerveződés az önálló zsidó állam megteremtését, új zsidó nemzeti identitás kialakítását tűzte ki legfőbb céljának. Kovács, 2004: 21.

városi választásokra zsidó pártot, hanem álljon a »Magyar Jogpárt«, az első magyar politikai szervezet mellé”.⁸⁷

A városban a fent említett Schnitzer főrabbit olyan fontos személyek követték pozíciójában, mint Krausz Mór vagy Wallenstein Zoltán, illetve a bátorkeszi származású Waldmann Ernő, aki Auschwitzban hunyt el 1944-ben.⁸⁸ Azonban nemcsak a neológ vezetőkről érdemes említést tennünk, hiszen ebben az időszakban fellendült az ortodox irányzat is a városban, amelynek 1922-ben majdnem 700 tagja volt. Ez többek között az utolsó főrabbinak, Lefkovics Józsuának köszönhető, aki elismert személyiségként „saját jesivát, vallási »főiskolát« alapított, amelyben 25 szegény családból származó diák tanult. A rabbi életútja az oswiecimi táborban ért véget 1944-ben”.⁸⁹ Mindemellett érdemes kiemelni a hitközség elnöki tisztségét több alkalommal is betöltő Fried Jenőt, aki 1923-tól, majd 1932-től látta el ezt a pozíciót.

Év	Komárom lakosainak száma	Zsidó lakosok száma Komáromban	Százalék(%)
1787	12067	61	0,5
1835	17300	319	1,8
1869	13395	1532	11,3
1880	14510	1960	13,5
1900	16816	2296	13,7
1910	22337	2380	10,7
1919	16552	2108	12,7
1921	17715	2253	12,7
1930	21158	2001	9,5
1941	30858	2743	8,9
1948	16869	504	3,0

*A komáromi zsidóság száma Komáromban 1787–1948 között*⁹⁰

⁸⁷ A felvidéki zsidóság védelmében. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 3., 2.

⁸⁸ Dr. Wallenstein Zoltán főrabbit 1921-ben választották meg, ő 1923-tól Pécsen működött. Krausz Mór pedig 1931. április 19-én hunyt el 68 évesen, miután 32 évig volt a magyar zsidóság lelki vezetője Komáromban. Erdődi Jenő (összeáll.): Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 13.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ A statisztikát Miroslav Michela készítette. Ehhez lásd Michela, 2014.

A vállalkozás típusa	Összesen a városban	Ebből zsidó tulajdonban
Vegyesáru	59	39
Vendéglátás	55	30
Textil- és ruházat	50	43
Közlekedés	20	9
Szállítmányozás	20	10
Bőr és cipő	13	9
Ékszer és órák	12	6
Mezőgazdasági növények	11	7
Fa és építkezési anyagok	10	7
Ecet és bor	6	6
Alkoholos italok	5	5
Rövidáru	5	5
Papír, könyvek	5	4
Vas és szerszámok	5	3
Tanácsadás	4	3
Üveg és porcelán	3	2
Bútor	2	1
Egyéb	39	27

*A komáromi zsidó vállalkozók száma Komáromban a két világháború között*⁹¹

A helyi zsidóság két háború közötti sikerfolyamatait bizonyára befolyásolta a keresztény-zsidó jóviszony Komáromban. A felekezetek között fennálló kiegyensúlyozott kapcsolatot jól mutatja például a Szent-Benedek-rendi főgimnázium ünnepe a komáromi zsidó templomban 1938 nyarán. A bencés diákok országos szövetségének megalakulása alkalmából „*Wallenstein főrabbi rendkívüli hatású ünnepi beszédet mondott. Dr. Wallenstein elmondotta, hogy a Szent Benedek-rend tanítói sohasem tettek különbséget ember és ember között, nem hirdettek faji előítéletet és nem homályosították el a Szentírás szavait. A főrabbi beszéde nagy hatást keltett*”.⁹² De 1938 júniusában a komáromi izraelita templomban megtartott esküvőn megjelentek személye is utalt a keresztények és a zsidók békés együttélésére

⁹¹ A statisztikát Miroslav Michela készítette. Uo.

⁹² A Szent Benedek-rend növendékeinek ünnepe a zsidó templomban. *Egyenlőség*, 1938. június 23., 15.

a városban: „*A templomot zsúfolásig megtöltötte felekezeti különbség nélkül a város színe-java*” – írta a lap.⁹³

A ZSIDÓELLENES KÖZHANGULAT MEGTEREMTÉSE

A zsidókérdés az 1918–1938-as államváltozások tükrében

Ahogy azt a fentiekben is jeleztük, a két világháború közötti Csehszlovák Köztársaság a felvidéki zsidóság számára a visszacsatolást követő 1938–1944 közötti időszakhoz képest sokkal élhetőbb körülményeket biztosított. Így Komáromban és a Komáromi járásban is – mind kulturális, társadalmi és politikai téren – demokratikus keretek között fejlődött a többnyelvű, bár kulturálisan jórészt magyar közösség. Ez viszont nem jelentette, hogy a zsidóellenesség teljes mértékben ismeretlennek számított az Első Köztársaságban, hiszen az új állam megalakulását követően Csehszlovákiában is megjelent az antiszemitizmus.

Az első zsidóellenes megnyilvánulásokat az impériumváltáshoz kapcsolódó spontán megmozdulások (például különféle fosztogatások) jelentették.⁹⁴ A kezdeti ösztönös cselekedetekre épülő zsidóellenes atrocitásokat később olyan – nacionalista szempontú – zsidóellenes megmozdulások követték, melyekre az államhatalom biztatásával került sor. Ebben fontos szerepe volt a szlovák államalapítás egyik kiemelkedő alakjának, Szlovákia teljhatalmú miniszterének, Vavro Šrobárnak.⁹⁵ Az 1918–20-as államváltozáshoz tartozik, hogy a zsidó lakosság ki volt téve

⁹³ Hírek. *Egyenlőség*, 1938. június 30., 15.

⁹⁴ Simon, 2014a: 4.

⁹⁵ Vavro Šrobár Szlovákia teljhatalmú minisztereként összekapcsolta az új állam kiépítésének kérdését a zsidók gazdasági befolyásának a csökkentésével. Ugyanakkor több alkalommal nyilatkozott a magyar identitású felvidéki zsidók ellenében, hiszen bennük a dualizmuskori magyar állam magyarosító törekvéseinek fő hordozóját, ezáltal a szlovákság „ellenségeit” látta. Emellett Anton Štefáneknek, a szlovák szociológia megalapítójának is voltak zsidóellenes megnyilatkozásai: „*Történelmi tény, hogy városaink azért magyarosodtak el oly gyorsan, mert a zsidókban olyan társadalmi segítőt találunk, akik nyelvi, gazdasági és kulturális téren is szívós és csendes elnemzetlenítő tevékenységet fejtenek ki a szlovákok körében*”. Simon, 2014a: 4–5.

a csehszlovák katonák bántalmazásainak, amely így gyorsan megszervezte érdekvédelmi és önvédelmi szervezeteit.⁹⁶

Mindenesetre „*Csehszlovákia megalakulása után a szlovák nemzeti elit a zsidó befolyás csökkenését szerette volna látni, s továbbra is idegenként tekintett a zsidókra*”.⁹⁷ Miközben azonban a csehszlovák politikusoktól sem volt távoli az antiszemitizmus, az országban politikai programok szintjén nem jelent meg a zsidóellenesség, ez pedig nagyban hozzájárult az új államjogi helyzet elfogadásához a zsidók részéről.⁹⁸

A kezdeti megpróbáltatásokat követően a nyílt antiszemitizmustól mentes Csehszlovákiában a zsidóság helyzete rövid időn belül konszolidálódott.⁹⁹ A három zsidó felekezetben (a többségi ortodoxia, neológia, valamint status quo ante) csoportosuló szlovákiai zsidóság intézményesülési és politikai szerveződése ugyanakkor nagymértékben függött Csehszlovákia „*nemzetállampolitikájától és nemzetiségpolitikájától, valamint attól, hogy maga a zsidó közösség milyen válaszokat ad a csehszlovák és a zsidó nemzetiségi kategória bevezetésére, az akkor kibontakozó cionizmusra*”.¹⁰⁰ Bár társadalmi szempontból a cionizmus fontos szerepet töltött be, politikailag nem volt komoly befolyása. Ezt jól mutatta, hogy a Zsidó Párt 1929-ben csak két mandátumot szerzett a parlamentben.¹⁰¹ Rajtuk kívül

⁹⁶ Ungváry kiemeli azokat az 1920 októberében Csehszlovákia szlovák részében megjelent pogromokat, amelyeket antiszemita szlovák kormánytisztviselők hecckampányként indítottak a zsidó kereskedők engedélyeinek bevonására. Azt is hozzáteszi, hogy az új államban „*1923-ban megalakult az első fasiszta szervezet, a Rodobrana, és egyes szlovák lapok a zsidóság és a magyar revizionizmus összeesküvéséről írtak. Utóbbin nem csodálkozhatunk, hiszen a zsidóság egy része ugyan elfordult a magyar államiság gondolatától, de a magyarság intranzigens harcosaik között továbbra is számos zsidó maradt*”. Ungváry, 2016: 101–102.

⁹⁷ Szeghy-Gayer, 2016: 225. Ehhez még lásd Klein–Pejšová, 2015.

⁹⁸ Simon, 2014a: 5.

⁹⁹ Ebben komoly szerepet játszott az is, hogy a hivatalos csehszlovák politika törvényesítette a zsidók nemzetiségként való elismerését. Uo.

¹⁰⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően a magyarországi zsidóság több mint 24%-a (vagyis az 1919. évi rendkívüli népszámlálás alapján 136 607 fő) került a Csehszlovák Köztársasághoz. Az államfordulattal ugyanakkor az ortodoxia abszolút többségbe került a régióban. Szeghy-Gayer, 2020: 32.

¹⁰¹ Az 1918-ban megalakult Zsidó Párt minden nagyobb zsidó közösséget összefogó településen helyi szervezeteket alapított. Bár nem vált a zsidóság országos politikai szócsövénvé, a cionista elveket hirdető, csehszlovák diaszpóra-zsidóság érdekképviselőként politizáló párt a húszas években a helyi közigazgatásban szerepet nyert. Ugyanakkor a kisebbségi-nemzetiségi azonosságtudatot háttérbe szorító

egyébként Csehszlovákiában a zsidó szavazók a kommunista, szociáldemokrata és a csehszlovák polgári erőket támogatták. A magyar identitású zsidóság pedig elsősorban a Magyar Nemzeti Pártra szavazott.¹⁰²

A cionizmus mellett még érdemes megemlíteni Csehszlovákiában a szlovák-zsidó mozgalmat, amely támogatta a zsidók asszimilációját¹⁰³ Magyarországon. Itt ugyanakkor jóval komolyabb előzményei voltak az zsidóellenességnek, mint például a Tanácsköztársaság alatti atrocitások, vagy a különítményes alakulatok megtorlásai.¹⁰⁴ A törvényi szintre emelt zsidóellenes diszkrimináció kezdetét az 1920-as – a zsidóság egyetemi felvételét korlátozó – numerus clausus törvény jelezte elsőként.¹⁰⁵

A Bethlen-korszak bár nem adott teret a nyílt antiszemitizmusnak, szintén nem volt mentes a zsidóság diszkriminációjától, mert *„a bethleni konszolidáció és az első zsidótörvény napirendre tűzése között a felszín alatt folyamatos gyakorlatként működött a zsidó származású állampolgárok diszkriminációja. Törvény hiányában mindig az érintett közigazgatási hatóságon múlt, hogy milyen mércét alkalmaz”* – írja Ungváry Krisztián.¹⁰⁶ A magyar kormányok az 1930-as évek második felétől pedig nyíltan hirdették az antiszemitizmust, amelyben fordulópontot jelentett az 1938. évi első zsidótörvény. Az 1930-as évek második felében ugyanis Magyarország kormányai is *„a zsidóellenes törvényhozásban látták a társadalmi reformok lehetőségét”* természetesen nem függetlenül az egyre fontosabb külpolitikai

szociáldemokrata és a kommunista párt sorai között is számos zsidó származású vett részt Csehszlovákiában. Kovács, 2004: 20–21.

¹⁰² A szlovákiai zsidóknak az 1920-as években húszeszes, az 1930-as években pedig kb. tízeszes csoportja Csehszlovákia keretein belül is magyarnak vallotta magát. A magyar identitású zsidók fő politikai háttérét elsősorban a Magyar Nemzeti Párt adta. Szeghy-Gayer, 2020: 29.

¹⁰³ A zsidóság szlovákságba való integrációja az 1930-as években kezdődött, miután felnőtt egy szlovák nyelvet is ismerő nemzedék. A szlovák társadalom többségének zsidósággal kapcsolatos gondolkodását azonban nem tudta megváltoztatni, amely folyamatosan számonkérte a zsidók 1918 előtti magyarosításban vállalt szerepét. Szeghy-Gayer, 2020: 48–49. Ehhez lásd még Čapková, 2012: 142.

¹⁰⁴ Kisebb pogromok azonban már korábban is előfordultak. Az antiszemita közhangulatot pedig az is jól jelzi, hogy az 1918-as magyarországi katolikus sajtó minden nap közölt zsidóellenes írásokat. Ungváry, 2016: 97. A témához bővebben lásd Bödök, 2018.

¹⁰⁵ Erről bővebben lásd Kovács M., 2012.; Ujváry, 2018.

¹⁰⁶ Ungváry, 2016: 180.

partner, vagyis Németország antiszemita politikájától.¹⁰⁷ Ezt jelzi az 1938. május 29-én hatályba lépő első, valamint az 1939. májusi második zsidótörvény, melyek a társadalmi és a gazdasági élet területein korlátozták a zsidók számát.

A „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” című, Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt elfogadott első zsidótörvény (1938: XV. tc.) a szellemi szabadfoglalkozású zsidók, valamint a tíz értelmiséginél több személyt foglalkoztató kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalatok esetében is 20 százalékban határozta meg a zsidók arányát.¹⁰⁸ A „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” rendelkező második zsidótörvényt (1939: IV. tc.) 1939 májusában, Teleki Pál miniszterelnöksége alatt fogadták el.¹⁰⁹

E törvény már nagyrészt faji alapon határozta meg a zsidóságot, amelyek arányát 6 százalékban maximálta a szellemi pályákon. Ezzel együtt kitiltotta a zsidó felekezetekhez tartozókat a közigazgatási és az igazságügyi apparátusból, valamint a középiskolai tanári karokból. Ezenkívül korlátozta a zsidók számát egyes vállalatoknál és visszaállította a numerus clausust. Emellett a zsidókat kizárta az engedélyköteles ipari és kereskedelmi ágazatokból, a már kiadott engedélyeket pedig vissza kellett adni. Mindemellett jelentősen megnehezedett a zsidók mezőgazdasági ingatlanvásárlása is. A második zsidótörvény ugyanakkor a politikai

¹⁰⁷ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az antiszemitizmus már a bethleni konszolidációs időszak idejében elterjedt volt, bizonyos mértéken túl azonban ennek a „bürokratikus antiszemitizmus” alkalmazásának komoly korlátai voltak. Ungváry, 2016: 187. A Gömbös-kormányzat miközben már felismerte a szociálpolitika jelentőségét a zsidósággal szemben, ő maga valószínűleg külpolitikai okokból óvakodott a nyílt antiszemitizmustól. Uo. 203.

¹⁰⁸ Az első zsidótörvény végrehajtásáról lásd A m. kir. minisztérium 1938. évi 4.350. számú M. E. sz. rendelete a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló 1938: XV. törvénycikkben az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamarákra, valamint a vállalatokra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról. *Magyarország Rendeletek Tára*, 1938. 872–927.

¹⁰⁹ A második zsidótörvény végrehajtásáról lásd A m. kir. minisztérium 1939. évi 4.800. M. E. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 4. §-ában meghatározott országgyűlési képviselőválasztójogi rendelkezések végrehajtásáról. *Magyarország Rendeletek Tára*, 1939: 785–791.

jelenlétük átalakítását is kezdeményezte a zsidók választójogának korlátozása által.¹¹⁰

Mindez az 1938-as első bécsi döntés nyomán Magyarországhoz visszacsatolt felvidéki zsidó lakosság életkörülményeit is nagymértékben befolyásolta. 1941-ben a Csehszlovákiától „visszatért” részeken Kárpátaljával együtt ugyanis 146 000 zsidó lakost regisztráltak, akik közül 68 000 személy a korábban Szlovákiához tartozó területeken élt.¹¹¹ Fontos megemlíteni, hogy a felvidéki izraeliták 95,5%-a ekkor 26 városban élt, melyből Komáromban összesen 2473, a járáshoz tartozó Nagymegyeren pedig 522 zsidó lakost jegyeztek.¹¹²

A relatíve demokratikus csehszlovák viszonyok közt szocializálódott helyi zsidóság rövid időn belül felismerte, hogy a tisói Szlovákiával való összehasonlításban kevésbé rossz körülmények közé került. Az 1938 és 1945 között létező fasisztoid köztársaságba került zsidóság sorsát ugyanis nagyban meghatározta, hogy az új állam 1939. március 14-én a náci Németország akaratából válhatott önállóvá. A totalitárius államon belül az állampártot az a Hlinka Szlovák Néppártja (HSLS) képviselte, amely keresztény irányultsága mellett szélsőjobboldali párttá és a szélsőséges antiszemitizmus képviselőjévé vált. A pártot a köztársasági elnök, Jozef Tiso vezette, aki egyébként Vojtech Tukával vagy Alexander Machhal szemben egy relatíve mérsékeltebb antiszemita vonalat képviselt saját pártján belül. A Néppárt a náci Németországot tekintette példának a zsidókérdés kapcsán is. Ezt mutatta az 1939-es nürnbergihez hasonló faji alapú zsidórendelet. Az 1940-es évektől kezdve a szlovákiai zsidókat a közhivatalokból, valamint a gazdasági és társadalmi életből is kizárták. Az 1941-ben elfogadott zsidó kódex a korábbi korlátozások fenntartása mellett komoly gazdasági jogfosztásokról rendelkezett, közéjük tartozott például a zsidó tulajdon árjásításának a leírása.¹¹³ A totalitárius rendelkezések folytatását jelezte, hogy 1942-ben a

¹¹⁰ Karsai, 2005.

¹¹¹ Braham, 2015a: 85.

¹¹² Uo. 148–149.

¹¹³ A tisói Szlovák Köztársaság zsidópolitikájáról lásd Nižňanský, 2013; Nižňanský, 1999; Nižňanský, 2001; Sas, 1993.

szlovákiai zsidóság kétharmadát (kb. 58 ezer főt) haláltáborokba deportálták. Az ország német megszállása után – 1944-1945-ben pedig további 13 ezer izraelitát hurcoltak el az országból.¹¹⁴

Jozef Tiso antiszemita politikáját és a zsidókérdésben elfoglalt radikális álláspontját az is jól mutatta, hogy már 1938. november elején, vagyis a visszacsatolást megelőző napokban a Hlinka-gárda segítségével körülbelül 7500 zsidót „tett át” magyar területre.¹¹⁵

A szlovákiai zsidóság másik része a Tiso-i köztársaságban bevezetett szigorú korlátozások következtében megpróbálkozott Magyarországra szökni. Ezt igazolta például a belügyminisztérium részéről az alispánnak küldött levél is, amelyben felhívta Reviczky figyelmét, „*hogy Szlovákiában a magyar határmentén ideiglenes lakást*” bérlő zsidók a kisebb határforgalmat kihasználva gyakran jutnak át Magyarország területére az idegenellenőrzést kijátszva.¹¹⁶

Zsidóellenesség a visszacsatolást követően

A „visszatért” Komárom városának zsidó lakossága (függetlenül attól, hogy a szlovák államhoz képest jobb körülmények közé került) a Magyarországon felerősödő és politikai szintre emelt antiszemitizmus miatt az első bécsi döntésnek korántsem tudott önfeledten örülni.¹¹⁷ A visszacsatolást megelőző hetekben történt atrocitások pedig rávilágítottak, hogy a helyi zsidók félelme egyáltalán nem volt alaptalan. Ezzel együtt a korabeli sajtóforrások sokszor a magyar identitású zsidóság

¹¹⁴ Simon, 2014a.

¹¹⁵ Erről lásd Nižňanský, 2016: 40–48.

¹¹⁶ ŠA Nitra, f. ŽK, III. (Podž.1942–1945) 37 biz./1942. Szlovákiából átszivárgó határszéli zsidók ügye. A szlovák határ menti vármegyék alispánjának, szlovák határ menti, m. kir. rendőrkapitányságoknak és kirendeltségeknek. M. kir. Belügyminiszter az alispánnak. 1940. július 4.

¹¹⁷ Érdekes adalék Filep megjegyzése, mely Ormos Mária írására hivatkozva megemlíti, hogy a „visszatérés” előtt állítólagosan szlovákiai zsidók magyarországi politikuskoknál érdeklődtek az azt követő sorsukról. Eszerint Kozma Miklóstól az autonómiára utaló választ kaptak, s azon belül ígéretet a zsidótörvény alóli mentességükre. Filep, 2014: 43. Simon Attila utal rá, hogy a zsidóság határrevízióval kapcsolatos hozzáállását utólag valóban nehéz megállapítani, hiszen mindkét szempont mellett szólnak érvek. Simon, 2014a: 8.

„visszatérést” követő örömeire irányították a figyelmet. Az Egyenlőség egyik 1938. októberi cikke szerint a komáromi zsidóság valóban „lelkes szeretettel” várta a bevonuló magyar hadsereget, és hozzáfűzte, hogy *„egyetlen zsidó üzlet sincsen Komáromban, melynek kirakata nemzeti színekkel ne lenne feldíszítve és minden komáromi zsidó üzlet kirakatából Magyarország kormányzójának képe tekint kifelé, hirdetve azt a nagy történelmi fordulatot, mely erre az ősi magyar városra felvirradt”*.¹¹⁸ A lapszámban máshol pedig azt olvashatjuk, hogy ugyan a közelmúltban gyakran vádolták a felvidéki zsidóságot hazafiatlansággal, de a szélsőjobboldali megnyilatkozások ellenére töretlen kell hogy legyen a bizalom a kormány iránt. Egy győri antiszemita lap vádjaival szemben pedig kijelentette, hogy *„a komáromi zsidók nemcsak hogy nem menekültek el, hanem tüntetőleg átjöttek a hídon, sőt jelentkeztek a szolidaritás jeléül a magyar hatóságoknál, sőt a komáromi főrabbi olyan beszédet tartott a zsinagógában a magyar nemzeti lobogóról, hogy a rendőrkapitány maga elé citálta”*.¹¹⁹

A visszacsatolás után a lap egyik novemberi cikke pedig már a cseh uralom alóli „felszabadulást” hirdette, s a korban megszokott pátoszos hangvétellel írta, hogy a felvidéki zsidók örömtől könnyes szemekkel köszöntötték a magyar „visszatérést”: *„Komáromi zsidók! Kassai zsidók! Roxsnyói és ungvári zsidók! Tudom, magyarok mertetek lenni. Ungváron, amikor a magyar nyelvi diadalát hoztátok el a hűségtekkel, a cseh ostor subintásai közben, s te szegény felvidéki zsidó tanító, aki holtan estél össze az iskolában, amikor a gyermekeknek idegen néven kellett magyar városodat nevezned, s te rajongó komáromi ifjú zsidó pap, aki magyar honszerelmet hirdettél templomodban börtön rácsai előtt állva – tudom, szemetek könnypatakja el nem áll, amikor vitéz katonáink magyar lobogót hoznak városaitokba ... zsidó testvérek, édes magyar testvéreim! Így sírt egykoron a halott édesanyám, amikor a magyar délvidéken megszálló csapatok vonultak be a városba, így sírt, de keserűen, akkor gyászban, sűrű sötétben – óh milyen boldog könnyekkel zokogna most, ha ezt a diadalnapot megérte volna”*.¹²⁰ A helyi zsidó vezetők hivatalos megnyilvánulásaikban szintén örömüket

¹¹⁸ Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 3.

¹¹⁹ A kisvárdai rádió. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 4.

¹²⁰ Kiss Arnold: A magyar diadal napjai. *Egyenlőség*, 1938. november 10., 2.

fejezték ki: Fried Jenő, a komáromi hitközség elnöke Győri Községkerület Közgyűlésén „a 20 éves megszállás után »üdvözölte a hitközség nevében a vezetőket. Emellett pedig abbéli örömét is hangoztatta, miszerint« az ősi magyar zsidó komáromi hitközség visszatérhetett az anyaországhoz»”.¹²¹

A komáromi Chevra Kadisha vezetőségének nyilatkozata pedig ugyancsak hangsúlyozta, hogy a szervezetet a húszéves csehszlovák periódus alatt megtartotta magyarságát. Ezt pedig véleménye szerint a tárgyalási és levelezési nyelv mellett a tradíciók is jól mutatták.¹²² Ahogyan arra már korábban is utaltunk, a szélsőjobboldali szellemiségű sajtó a fenti cikkekkel szemben kritikusan írt a felvidéki zsidóság korábbi magatartásáról. A Magyarság például a „felvidéki zsidóság boldoggá avatási pöre”-ként számolt be a zsidó sajtóban megjelent cikkekről, és hangoztatta, hogy Csehszlovákiában az államfordulatot követően a helyi zsidóság különféle vagyoni érdekektől vezérelten cserben hagyta és elárulta a magyarságot.¹²³

Azt is hozzá kell tenni, hogy az antiszemita sajtóorgánum a „visszatért” zsidóság örömét csupán oportunizmusként értékelte, a felvidéki (köztük az érsekújvári) zsidóság csehszlovák időszakbeli magatartásáról pedig kiemelte a helyi zsidók különféle (pl. gazdasági) előnyeit az „elnyomott magyarsággal” szemben.¹²⁴ A törvényhatósági jogú városként működő, járási-, és megyeközponttá vált Komáromban élő zsidó közösség életstratégiájában bekövetkezett változások az 1938-as egyesülés időszakában mindenesetre a zsidótörvényektől való félelemre világítanak rá. Jól példázzák ezt akár a komáromi házassági szokások korabeli adatai: az 1938-as egyesülést követően Komáromban az izraelita vallásúak – más vallásúakkal ellentétben – körében növekvő tendenciát

¹²¹ A XII. Győri Községkerület ünnepélyes közgyűlése a felszabadult Komáromban. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 23., 2.

¹²² A Chevrák visszatértek... *Egyenlőség*, 1938. december 1., 7.

¹²³ Fehértájt Tibor: A zsidóság és a Felvidék. I. Benesék zsidai. *Magyarság*, 1938. október 23., 7.

¹²⁴ „Míg a zsidók minden földi jóban részesültek, addig a magyarság vállaira mind súlyosabb gazdasági és politikai terheket raktak. Minden ingatlant, amit a csehek ezen a területen a magyaroktól elárvereztek, zsidók vettek meg. A magyarság gazdasági ereje rohamosan fogyott, a zsidók elé sohasem képzelt gazdagodás perspektívája tárult.” Érsekújvárott meggazdagodtak a zsidók a cseh uralom alatt. *Magyarság*, 1938. november 25., 6.

mutatott az eltérő vallásfelekezetűekkel kötött házasságok száma.¹²⁵ A komáromi egyházi anyakönyvekből pedig szintén jól kirajzolódik a helyi zsidó közösség élethelyzetének megváltozása a „visszatérés” időszakában, melyet az 1938-ban kikeresztelkedett zsidók számarányának növekedése is jól mutat. Míg ugyanis az 1938-as év első felében nem volt olyan zsidó szülőktől származó személy, aki a zsidóságból kikeresztelkedett volna, a római katolikus plébánia keresztelési anyakönyvében, a visszacsatolás időszakában – főként 1938 őszi folyamán (októberben és novemberben) a korábbi tendenciákhoz képest nagymértékben megnőtt a római katolikus egyházhoz csatlakozott kikeresztelkedett zsidók száma. Októberben három, november folyamán kettő, decemberben pedig négy kikeresztelkedett felnőtt izraelitát jegyeztek fel a plébánia anyakönyvében.¹²⁶ Mindebből okkal feltételezhetjük, hogy a bécsi döntéssel megváltozott politikai helyzetet, Magyarország zsidópolitikájának lehetséges következményeit a helyi közösség gyorsan tudatosította.¹²⁷

Mindezt azok az antiszemita megnyilvánulások is felerősítették, amelyek a komáromi, valamint a Komáromi járás zsidóságát érintették már a kormányzó 1938. november 6-i bevonulása napján. Miroslav Michela például megjegyzi, hogy *„a magyar kormányzó ünnepélyes üdvözlésén számos zsidó is részt vett. Sokan örültek, hogy visszatértek a hazájukba, de aggódtak*

¹²⁵ A felekezetiileg homogám (vagyis azonos vallásfelekezethez tartozó) házasságok összevont adatai az izraeliták esetében a következő arányokat mutatták: Komárom 1900–1915: 96,7%, Komárom-Újváros 1920–1935: 81,8%, Komárno 1920–1935: 98,1% Komárom 1940: 75,0%. Lásd Kovács, 2011: 11–12.

¹²⁶ Római Katolikus Plébánia Észak-Komárom, Keresztelési Anyakönyv (1937–1941). A református keresztelési anyakönyvek alapján ugyanakkor 1938 folyamán a megkereszteltek édesanyjainak felekezete szerint 9 személy keresztelkedett ki az izraelita vallásból. Tömösközi Ferenc kutatásai ugyanebben az évben az apák vallását figyelembe véve 11 zsidó személy kikeresztelkedéséről adnak számot a református egyház anyakönyvei alapján. Ehhez lásd Tömösközi, 2011: 119–121.

¹²⁷ A kikeresztelkedések kapcsán érdemes kiemelni Katarína Ristveyová megállapítását, aki szerint ebben az időszakban a plébániákat elárasztották a kikeresztelkedni szándékozó zsidók kérelmei, amelyek nagyrésze a református egyház felé irányult. A komáromi vallásváltók megnövekedett száma viszont egyrészt nem jelentett a komáromi zsidók arányához képest nagyszámú kikeresztelkedési hajlandóságot. (Itt hozzá kell azonban tenni, hogy a kérelmek pontos számáról sincs tudomásunk.) Másrészt Komáromban a kikeresztelkedési anyakönyvek a református egyház nagymértékű előnybe részesítését sem tükrözték a római katolikus egyházzal szemben. Hruboň–Ristveyová, 2014: 89.

*is, mert hallottak a magyarországi antiszemitizmusról. Még ugyanazon a napon sor került az első atrocitásokra: csehszlovák és zsidó tulajdonok ablakait és kirakatait törték össze, megjelentek az első becsmérő feliratok. A feszültséget főként az ún. szabadsapatok nevű nem reguláris katonaság szította, tagjai fizikailag bántalmazták a város néhány polgárát’.*¹²⁸ Az első incidensek közül kiemelhető Komárom főorvosának, a Magyarországon elsőként agydaganat-műtétet végrehajtó Lipscher Mór mellszobrának a széttörése. Egyébként az incidens elkövetőinek személyével kapcsolatban két verzió is fennmaradt. Az egyik szerint a kórházban kezelt néhány beteg tette tönkre a szobrot, a másik verzió viszont a tetteseket a bevonuló reguláris hadsereg katonáival azonosítja.¹²⁹ Az atrocitás egyébként, ahogyan arra már fentebb is utaltam, nem volt egyedi a Felvidék visszacsatolását követően, más dél-szlovákiai településeken is sor került hasonló erőszakos megnyilvánulásokra.¹³⁰

Ezeknél a kezdeti antiszemita atrocitásoknál jóval nagyobb törést okozott a központi – állam által támogatott – zsidóellenesség, melynek egyik következménye volt például, hogy a (1938. november 10. és december 22. között működő) katonai közigazgatás időszakában magyar csendőrök 1938. november 15-én községi illetőség nélküli komáromi zsidókat hurcoltak el a szlovák-magyar határ menti területekre, ahol embertelen körülmények közt tartották őket. A kitoloncolás célpontja az a 35-40 lakhelyi illetőséggel nem rendelkező beköltözött zsidó család volt, akiket hamarosan kilakoltattak a városból.¹³¹ Rövid időn belül világossá vált, hogy az újonnan beköltözött zsidóság Magyarország területén „nemzeti és gazdasági szempontból” nem kívánatos elemnek számítanak. Ezért ezeknek a zsidóknak a kitoloncolása ügyében a rendőrség különféle

¹²⁸ Michela, 2015a; Simon, 2014b: 20.

¹²⁹ L. Juhász, 2018: 11.

¹³⁰ Ehhez hasonló incidensek között lehet említeni például azt a tornaljai esetet, amikor a zsidó szónoknak nem engedték elmondani a beszédét. Dunaszerdahelyen ugyanakkor zsidó üzletek kirakatait verték be. Bátkán pedig „egy ló farkához kötve vezették végig a zsidó kocsmáros a településen”. Simon, 2014b: 196.

¹³¹ A komáromi zsidókat a nagykeri határba szállították, ahol mindenféle ellátás nélkül a közeli zsidó közösségek és komáromi ismerőseik gondoskodására voltak rászorulva. Végül 1938 decemberében sikerült elérni, hogy a száműzöttek hazatérhessenek. Michela, 2015a.

rajtaütéseket hajtott végre a visszacsatolt területen. Az állandó illetőséggel nem rendelkező izraelitákat pedig azonnali hatállyal kiutasították a „visszatért” városokból, így Komáromból is.¹³²

Az 1938 novemberében kiutasított zsidók egyébként már decemberben hazatérhettek, az 1939. február 18-án aláírt magyar-csehszlovák állampolgársági egyezmény hatályba lépését követően pedig lehetségessé vált a községi illetőségi bizonyítványok kiadása. Az 1938. november 2-i bécsi döntés ugyanis a felvidéki lakosság állampolgársági és optálási kérdéseit a magyar-csehszlovák bizottság hatáskörébe utalta. A Csehszlovákia és Magyarország között 1939. február 18-án aláírt kétoldalú nemzetközi szerződés *„értelmében visszakapták magyar állampolgárságukat – a csehszlovák állampolgárság elvesztése mellett – 1938. november 2-ától kezdődő jogi hatállyal azon személyek, akik a trianoni békeszerződéssel magyar állampolgárságukat elvesztették, és a visszacsatolt területen tíz éve állandó lakóhellyel rendelkeztek. Az állampolgárság megszerzéséhez tehát már nem a községi illetőség, hanem az azt felváltó állandó lakóhely szolgált alapul”*.¹³³

Azok a személyek, akik a fenti elvárásoknak nem feleltek meg, honosítás, illetve visszahonosítás útján szerezhették vissza magyar állampolgárságukat.¹³⁴ Bartal Iván vármegyei főispán azonban 1939 márciusában továbbra is óva intette a komáromi főszolgabíró a „nem kívánatos zsidóság” községi felvételétől: *„felhívom azonban Címedet, gondoskodjék arról, hogy az önkormányzati testületek továbbra is tartózkodjanak attól, hogy a nem kívánatos / zsidófajú/ egyének részére visszahonosítás / honosítás/ céljából a község kötelékébe való felvételt kiállításba helyezték”*.¹³⁵ Majd azt is hozzátette, hogy a zsidóságot nem tartja nemzeti szempontból sem megbízhatóknak, sem pedig kívánatosaknak a járásban.¹³⁶

¹³² Ristveyová, 2017: 89.

¹³³ Ganczer, 2011: 48–49.

¹³⁴ Nyilvánosságra hozták a magyar–cseh-szlovák állampolgársági egyezményt. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. február 28. 3.

¹³⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 23/1939. 49. biz. Községi illetőségi bizonyítvány és felvételi ígérvény kiadása. Komárom vármegye főispánja a főszolgabíró úrnak. 1939. március 2.

¹³⁶ A főszolgabíró figyelmét arra is felhívta, hogy *„hatósága területén a magyar állampolgárság megszerzése céljából kért felvételi ígérvények a jövőben csak minden tekintetben*

Jól példázza a főispán fenti hozzáállását Salamon Miksa nagymegyeri kereskedő ügye, akit családjával együtt kiutasítottak 1938 novemberében, mivel az nem tudta igazolni állampolgárságát és nagymegyeri illetőségét. Salamon, akit a katonai parancsnokság megszűnése után a somorjai gyűjtőtáborból hazaengedtek, 1939 elején igazolta, hogy 1924-től Nagymegyeren lakott, illetve szülei magyarországi illetőségét is dokumentumokkal támasztotta alá. Ennek ellenére a továbbiakban „esetenként meghosszabbított tartózkodási engedély” alapján tartózkodott Nagymegyeren.¹³⁷ 1939 nyarán pedig Salamon Miksát családjával együtt véglegesen kiutasították az ország területéről.¹³⁸

A gútai származású Friedmann Sámuel kiutasítási ügye is éveken keresztül húzódott. Őt is illetőség hiányában akarták kiutasítani Magyarország területéről. Az 1938 decemberében megfogalmazott leveléből az is kiderült, hogy az illetőségtől saját hibáján kívül esett el a visszacsatolás időszakában: *„Tekintettel arra, hogy eredeti illetőségem Magyarország volt, a csehszlovák törvények szerint idegen állampolgárnak tekintettem és így Gútán csak az esetben szerezhettem volna illetőséget, ha előzőleg megszerzem a csehszlovák állampolgárságot. Az adott viszonyok következtében újra magyar állampolgár lettem és így gútai illetőségem megszerzéséhez csak Gúta község képviselő-testületének hozzájárulása szükséges”*.¹³⁹ Ennek ellenére Friedmann csupán ideiglenes tartózkodási engedélyt kapott 1939 januárjában, amely február 5-ig volt érvényben,¹⁴⁰ júliusban pedig végleg kiutasították az ország területéről.¹⁴¹ Friedmann ügye azonban tovább folytatódott, hiszen a képviselő-testület hozzájárulása további reményekre adott okot az

megbízható, nemzeti és nemzetiségpolitikai szempontból kifogástalan egyének részére adassanak ki”. Uo.

¹³⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 488 adm./1939. Salamon Miksa kiutasítás elleni fellebbezése. 1939. február 6.

¹³⁸ Uo. Véghatározat Salamon Miksa kiutasítási ügyében. M. kir. belügyminisztertől a járási főszolgabírónak. 1939. augusztus 1.

¹³⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 1613 adm./1939. Friedmann Sámuel gútai lakos állampolgársága. Friedmann Sámuel levele az alispánnak. 1938. december 30.

¹⁴⁰ Uo. Friedmann Sámuel és neje Friedmann Sámuelné szül. Pollák Rozália gútai lakosok itt tartózkodása. Határozat a Komáromi járás főszolgabírójától 1939. január 5.

¹⁴¹ Uo. Véghatározat Friedmann Sámuel kiutasítása ügyében. A Komáromi járás főszolgabírójától. 1939. július 8.

illetőség megszerzéséhez. A miniszteri tanácsos azonban 1941. április 3-án a kiutasítást megerősítette, Friedmannt pedig „a visszatéréstől mindenkorra eltiltotta”.¹⁴²

Bizonyos esetekben méltányossági körülmények is közrejátszottak a kiutasítás lebonyolításában, ez azonban szintén nem nyújthatott teljes biztonságot és garanciát az „illeték nélküli” lakosoknak. Weimann Miklós esete is jól példázza, hogy bizonyos helyzetekben méltányosságot kaphattak, ezzel együtt pedig időt nyerhettek a helyi zsidók a kiutasítás előtt. A nemesócsai származású fogtechnikust magyarországi illetőség hiányában 1939-ben utasították ki Magyarország területéről. Ezenkívül baloldali irányultsága, valamint bizonytalan anyagi bevételei további indokot jelentettek a zsidó férfi kiutasítására. Ezt igazolja az a nemesócsai körjegyző által a főszolgabírónak írt 1939-es jelentés is, miszerint „a fogtechnikusság gyengén megy nekik, úgy hogy nem tudjuk megállapítani azt, hogy a család miből él tulajdonképpen. Megélhetésük itt biztosítva nincs. Politikai magatartásuk nem kívánatos. Tény az, hogy úgy Weimann, mint felesége vezető szerepet vittek itt a kommunista, illetve szoc. dem pártban. Weimanné ritmikus torna tanítója volt a szoc. dem. párt nő tagjainak. Itt maradásuk nem kívánatos. Mindezeket a község egész lakossága tudja, úgyhogy tanúk kihallgatására nincs szükség”.¹⁴³ 1940. november 30-án viszont egy évre felfüggesztették a határozat végrehajtását, és rendszeres, személyes jelentkezésre kötelezték. A fogtechnikusnak tehát a felesége első házasságából származó gyermekeire való tekintettel sikerült időt nyernie, a kiskorúak ugyanis vele ellentétben magyar állampolgárok voltak.¹⁴⁴

¹⁴² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 42biz./1941. Véghatározat Friedmann Sámuel Chajem kiutasítási ügyében. Belügyminisztérium KEOKH miniszteri tanácsostól a komáromi főszolgabírónak. 1941. április 2.

¹⁴³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 36 biz./1941. Weimann Miklós kiutasítási ügye. A nemesócsai körjegyzőtől a főszolgabírónak. 1939. december 21.

¹⁴⁴ „Tekintettel arra, hogy három kiskorú magyar állampolgár létérdekéről van szó, akik az anya, illetve a kenyérkereső mostoha apa kiutasítása folytán teljesen ellátatlanok maradnának, s olyan foglalkozással, amivel magukat eltartani képesek lennének, nem rendelkeznek, az árvaszék ezen magyar kiskorúak érdekében állónak tekinti és tisztelettel kéri, hogy a kiutasítás legalább addig függesztessék fel, amíg a 3 gyermek kitanul és biztos megélhetést tudnak maguknak biztosítani.” ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 36 biz./1941. Weimann Miklósén sz. Móhr Dorottya nemesócsai lakos kiutasítása. Határozat Komárom vármegye árvaszékétől. 1940. október 22.

A döntésben minden bizonnyal közrejátszhatott KEOKH-hoz címzett levele, melyben a csehszlovák időszakban megtapasztalt nehézségeket, a köztársaságban „*kikényszerített lojalitás*” letételét, valamint magyar állampolgárságú gyermekei jövőjét is kiemelte.¹⁴⁵ Az egykor baloldali érzelmű Weimann ellen azonban hamarosan kifogás merült fel kommunista megnyilvánulásai miatt. A belügyminiszteri tanácsos ugyanis 1941 nyarán a főszolgabíró jelentésére hivatkozva arról tájékoztatott, miszerint a külhonos a hetekben ujjongva újságolta a járókelőknek, hogy az „*orosz szovjetköztársaságok hadba léptek s az orosz szovjet repülők Kassát bombázták*”. Emellett azt is felrótta, hogy Weimann nem csak rendszeresen hallgatja a szovjet rádió híreit, hanem a nép körében terjeszti azokat. Végül a következőket jegyezte meg: „*Gyanúja a csendőrörsnek az, hogy a külhonos az orosz szovjet érdekében ténykedik, annak javára igyekszik hangulatot teremteni, s így magatartása az állam közrendjére és közbiztonságára igen aggályos. Ennek alapján javasolta a csendőrörös a kiutasított külhonos eltávolítását*”.¹⁴⁶

A központi kormányzati hatalom ellenséges magatartását, egyúttal visszaéléseit ugyancsak híven tükrözi, hogy 1939 januárjában a visszacsatolt területeken maradt szlovák telepeseket is a zsidókhoz hasonló bánásmód példájával félemlítették meg: „*a katonai hatóság pedig kormánybiztost is adott a megszállt területeken Krick Lajos személyében. Róla a következőket írták: »A nevezett kormánybiztos megfenyegetett minket, hogy ha pár napon belül nem megyünk el, meg leszünk verve és a határra hurcolva, mint a zsidók«*”.¹⁴⁷ Az tehát már a bécsi döntés után rövid időn belül világossá vált, hogy a komáromi zsidóság a visszacsatolással a trianoni országterület zsidó közösségéhez hasonlóan szintén ki lesz téve a kormányzati körök által támogatott antiszemitizmusnak és diszkriminációs intézkedéseknek,

¹⁴⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 36 biz./1941. Weimann Miklós nemesócsai lakos fellebbezési kérelme a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnak. 1939. július 18.

¹⁴⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 36 biz./1941. Weimann Miklós volt csehszlovák állampolgár külhonos kiutasítása. Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos a főszolgabírónak. 1941. augusztus 1. Weimann kitoloncolását egyébként később sem sikerült realizálni, ügyére még később visszatértek.

¹⁴⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 18 biz./1939. Másolat a 6844/1939. VII. res. B.M. sz. iktatmány mellékletéről. 1939. január 24.

amelyek sok esetben az állami alkalmazottak visszaéléseit hozták magukkal.

NEMZETHŰSÉG ÉS ZSIDÓSÁG

Nemzethűség és a zsidókérdés a felvidéki magyar politikában

1939 első felében a zsidóellenes-antiszemita propaganda alapját a visszacsatolt Felvidéken – a trianoni területen megfigyelhető gyakorlattal ellentétben – nem a szociális-gazdasági alapú bűnbakképzés, hanem elsősorban a kisebbségbe szorult magyarsághoz „hűtlen” zsidóság képének a megteremtése jelentette. A magyarországi politikai közvélemény ugyanakkor az 1938-as „visszatérést” követően a Csehszlovákiához nagyrészt lojálisra vált, magyar kultúrájú zsidó közösséget a csehszlovák oportunizmus vádjával illette, szembeállítva őket a „nemzeti szempontból becsületes” felvidéki keresztény magyarokkal.

A csehszlovák érában a magyarság irányába tanúsított becsületes magatartást, vagyis a nemzethűséget egyébként nemcsak a zsidóság esetében, de a visszacsatolt keresztény magyarság körében is felülvizsgálták az első bécsi döntést követően. A korabeli magyar nemzetépítés egyik fő stratégiája szerint ugyanis a „köz kenyéréből” csak azok a felvidéki lakosok részesülhettek, akiknek a megbízhatóságát a kormány nemzeti szempontból megkérdőjelezhetetlennek ítélte.¹⁴⁸

Nemcsak az állami hivatalok betöltésénél, de többek között a szociális juttatások terén is központi szerepe volt a felvidékiek körében a nemzeti megbízhatóság elvének. Ahogyan arra Csilléry Edit is utalt tanulmányában: „ezek alapján dőlt el, hogy ki kaphatott tisztes nyugdíjat, iparengedélyt, szociális támogatást vagy földet. Nem csak bizalmi vagy magasabb társadalmi presztízsű állásokért folyt a harc, hanem megbízhatóság és nemzethűség

¹⁴⁸ Csilléry, 2014: 8.

alapján dőlt el az is például, hogy ki lehetett bába, erdészeti napibéres, szolga, vonatfékező vagy éppen útkaparó”.¹⁴⁹

Egy-egy személy átvilágításában a katonai közigazgatás időszakában a járási katonai parancsnoknak, illetve a bécsi döntés előtt létrehozott Magyar Nemzeti Tanácsoknak volt főszerepe.¹⁵⁰ A katonai közigazgatás idején a járási katonai parancsnok sokrétű feladatai kiterjedtek a közigazgatásra, a büntető törvénykezésre, közrend fenntartására is.¹⁵¹ A hivatali alkalmazottaknak a hivatalban maradáshoz pedig ugyancsak a járási katonai parancsnoknál kellett jelentkezniük. Szabó Helga a következőkben összegzi az elbírálás feltételrendszerét: *„a járási közigazgatási előadó jelentést készített, amely tartalmazta, hogy az átvételét kérő honnét származik, milyen politikai párt tagja, és hogyan viselte a kisebbségi sorsot. Ha megfelelt a követelményeknek, akkor felesküdt Magyarországra, a kormányzóra és alkalmazásban maradt”.¹⁵²* Mindemellet ebben a rövid időszakban a nemzethűségi igazolások kiadásában és az állami pozíciók elfoglalásában a bécsi döntés előtti hetekben létrehozott, és az Egyesült Magyar Párt (EMP) struktúrájára épülő nemzeti tanácsoknak jutott főszerep.¹⁵³

A közalkalmazotti átvilágítások a polgári közigazgatás bevezetését követően 1939 elején az ún. igazolóbizottságok hatáskörébe kerültek.¹⁵⁴ A Jaross Andor ellenőrzése alatt álló bizottságok igyekeztek nemzeti és erkölcsi szempontból is az EMP érdekeit figyelembe venni és *„a megfelelő felvidéki személyeket a pozíciókban megtartani, illetve odajuttatni”.¹⁵⁵* Csilléry Edit szerint miközben az igazolóbizottságok szempontjai látszólag egyértelműek voltak, az eljárások a Komáromi járás eseteiben is gyakran

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Az átvilágításokról lásd Simon, 2016: 81–96.; Csilléry, 2014; Bajcsi, 2020.

¹⁵¹ A visszacsatolt területen a katonai közigazgatás 1938. november 10-én kezdte meg működését és 1938. december 22-éig állt fent. Komáromban a járási székhely élére Roth alezredest helyezték a járási és Komárom városának parancsnokaként. A polgári osztály vezetésével pedig Bartal Ivánt bízták meg osztályfőnökként. A Komáromi járási közigazgatás vezetője pedig Koczor Gyula lett. Szabó, 2002.

¹⁵² Szabó, 2002.

¹⁵³ Simon, 2004c: 85.

¹⁵⁴ Ehhez lásd Bajcsi, 2020: 22.

¹⁵⁵ Uo.

rámutattak, hogy a mindennapi gyakorlat sokszor felülírta a „szabályokat”: *„a szempontrendszer egymásba szövőődő elemei a nemzetiség, a politikai orientáció, a szervezeti tagság, a nyelv, a rokonság, a beosztás, az életkor, a vallás, az erkölcsi viselkedés, és bár a rendelet nem tartalmazza, a szociális igazságosság”*.¹⁵⁶

A nemzethűségi igazolások kiadásában, illetve az „opportunistaszidóság” képének a megteremtésében mindvégig központi szerepet töltött be a felvidéki magyarság képviselőjét ellátó EMP vezetősége, elsősorban Jaross Andor: *„az Imrédy-kormány, illetve a miniszterelnök a magyar közösségből való kiválást tényként kezelte, s ez nagyjából igazolta a zsidók integrálhatatlanságáról, társadalom- és nemzetidegen voltáról szóló nézeteket. A felvidéki Magyar Párt Imrédyhez csatlakozó vezetője, Jaross Andor ekkor jelentette ki először egy nyilvános gyűlésen, hogy a két kezén meg tudná számlálni azokat a zsidókat, akik hűek maradtak a magyarsághoz, ami e kontextusban az ellenzéki Egyesült Magyar Pártot jelentette”*.¹⁵⁷

A visszacsatolást követően az EMP egyedüli pártként működött a szlovák falvakban jelen lévő Hlinka-féle Szlovák Néppárt mellett. Jaross Andor, az EMP vezetője pedig, aki a közvélemény előtt is gyorsan népszerűvé vált, a felvidéki képviselők nagyrésztével együtt Imrédy mögött sorakozott fel: *„a visszacsatolás előtt [...] az Egyesült Magyar Párton belül Jaross nem volt különösebben népszerű. A bécsi döntés után azonban gyorsan – korántsem kiérdemelt – glóriát font a feje fölé a sajtó, amivel élni tudott, és amit gyorsan befolyásra váltott. 1938 decemberében az Egyesült Magyar Párt rendezvényein már megjelent a »Jaross a mi vezérünk!« jelszó, és ez nem csupán szófordulat volt, hiszen a pártelnök tényleg vezérként mozgatta pártját”* – írta Simon Attila az EMP vezetőjéről, aki a bécsi döntést követően a felvidéki területek „teljhatalmú vezetőjévé” vált.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Csilléry, 2014: 21.

¹⁵⁷ Filep, 2014b: 38–39.

¹⁵⁸ Simon, 2014c: 63. Az 1938. november 18-án kiadott 1938. évi XXXIV. törvénycikk alapján összesen tizenhét szlovákiai és kárpátaljai (korábban csehszlovákiai képviselőként működő) politikust hívtak be a magyarországi képviselőházba. Az 1939-es választásokat követően összeülő képviselőházban számukat 26 főre emelték. A behívott képviselők közül a Komáromi járásból származott Füssy Kálmán komáromi

Ennek háttérében valószínűleg az állt, hogy a visszacsatolt területeken a magyar kormány Jarossék kezében hagyott minden pozíciót, cserében pedig az EMP a kormányfő „csodás forradalma” mögé sorakozott fel.¹⁵⁹ Ezt jól jelzi az is, hogy az újonnan létrehozott Felvidéki Ügyek Tárca Nélküli Miniszterének Hivatala (vagy Felvidéki Minisztérium) élére 1938. november 16-án a Jaross Andort nevezték ki tárca nélküli miniszterré, akinek jogköre a visszacsatolt területek minden kérdésére kiterjedt. Ezzel párhuzamosan a felvidéki minisztérium apparátusán belül Jaross és csoportja erősödött meg, a megyei és járási posztokon pedig szintén ők kerültek pozícióba.¹⁶⁰

Jaross Andor Imrédy legfőbb szövetségesévé vált a zsidókérdés kapcsán is, ez pedig nagyban meghatározta az EMP témában elfoglalt álláspontját, amely így rohamléptekben követte Imrédy politikáját.¹⁶¹ Ahogyan Filep Tamás Gusztáv leírja: *„a pártot, úgy tűnik föl, a későbbi Imrédy-mozgalom mintájára (melynek Jaross az egyik »alvezére« lesz) igyekeznek átalakítani »rohamcsapattá«, s az elnök már a második zsidótörvény beterjesztése előtt – néhány fő kivételével – kitagadja közösségéből a felvidéki zsidókat, sőt az egész »magyar népközösség«-ből a zsidó állampolgárokat. A zsidók szerepének, sőt jogainak korlátozása bekerült az Egyesült Magyar Párt egy hónappal későbbi programjába is – egyébként számos más szociális követelés mellett».*¹⁶² Az új pártprogram a zsidókérdésen belül hangsúlyosan kifejezte igényét az izraeliták gazdasági és közéleti befolyásának csökkentésére.

Ebben a témában a felvidéki képviselők közül különutasnak számított a szociáldemokrata Borovszky Géza vagy Surányi Lajos, akik a „faji” követeléseket nem fogadták el. Emellett fontos volt még a Pilvaxban gyülekező „felvidéki írók és kultúrmunkások” értelmiségi köre, akik a totalitarizmus felé hajló Imrédy-féle irányvonaltól

gazdálkodó, akit 1938-ban és 1939-ben is meghívtak, valamint Király József csicsói esperesplébános, aki 1939-ben került a képviselőházba. Szabó, 2002.

¹⁵⁹ Simon, 2014c: 63.

¹⁶⁰ Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az EMP felvidéki „egyeduralmának” megtörésére történtek (sikertelen) kísérletek a szociáldemokraták és a nyilasok részéről. Uo. 66.

¹⁶¹ Uo. 65.

¹⁶² Filep, 2014a: 90.

elhatárolódtak (például Narancsik Imre, Vájlok Sándor, Bólya Lajos, stb). A zsidókérdést elutasító harmadik csoportot a felvidéki konzervatívok alkották a fent említett Szüllő Gézával az élen, aki a zsidótörvények ellen nyilatkozott és még a harmadik zsidótörvény beiktatását követően is bírálta őket.¹⁶³

Miután azonban az EMP különállása és Jaross miniszteri tisztsége sem illeszkedett az Imrédyt követő Teleki Pál miniszterelnök unifikációs elképzeléseibe, a felvidéki választásokat rendre elhalasztották, majd 1940 tavaszán az EMP-t a kormánypártba olvasztották, a tárca nélküli tisztséget pedig megszüntették. Ezt követően Imrédy és támogatói Jaross Andorral együtt megalakították a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját, amely az elégedetlen felvidéki polgári rétegek között követőkre talált. Jaross azonban nem tudott versenyezni a kormánypárt népszerűségével szemben, vonzerejét pedig csak 1944 tavaszán, belügyminiszteri kinevezését követően nyerte vissza.¹⁶⁴

Jaross Andor és a „hűtlen zsidóság” képezének megteremtése

Az Imrédyt követő Jaross Andornak központi szerepe volt az antiszemita közhangulat megteremtésében a Felvidéken, így tevékenysége kihatással volt Komáromban és környékén is.¹⁶⁵ Ezt a folyamatot jól szemlélteti Komárom városának legfontosabb sajtóorgánuma, a Komáromi Lapok, valamint a Felvidéki Magyar Hírlap cikkei. Emellett az országos sajtóban is gyakran szembesülhettünk Jaross antiszemitizmusával a „visszatérést” követően.

¹⁶³ Uo. 93.

¹⁶⁴ Simon, 2014c: 77.

¹⁶⁵ Randolph L. Braham ugyancsak hangsúlyozza, hogy Jarossra és a magyar országgyűlés felvidéki képviselőcsoportjára nagy hatással voltak Imrédy szélsőjobboldali nézetei. Ráadásul a tárcanélküli miniszter *„faragatlan volt, erőszakos, olykor egyenesen durva. Nem vezérelték emelkedett eszmék, ordított róla a műveletlenség, viszont annál megvásárolhatóbb és antiszemita volt. Pontosan ezekkel a tulajdonságokkal lopta be magát a német szívekbe, amikor 1944 márciusában megszállták Magyarországot. A németek által hatalomra segített Sztójay-kormányban ő kapta meg a belügyminiszteri tárcát”*. Braham, 2015a: 150–151.

A város egyik legértékesebb, hetente megjelenő fél évszázados múlttal rendelkező polgári lapja, a Komáromi Lapok már 1938 decemberében közölt írásaiban megadta az alaphangot az antiszemita propagandához.¹⁶⁶ A cikkek pedig jól megmutatták, hogy az Egyesült Magyar Párt hamar beállt az antiszemita jelszavak mögé, amelyek legfontosabb szószólója a felvidéki magyarság politikai főszereplőjeként a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere, Jaross Andor lett.¹⁶⁷

A tárcanélküli miniszter, 1938. december 4-i, a Komáromi Lapok hasábjain közölt egyetemes nemzeti programot összegző beszédében már jól kirajzolódott a zsidókérdésben követett álláspontja. Jaross ugyanis a fegyelmezettségre és a törvényalkotás fontosságára intve hangsúlyozva, hogy *„Európában egy népcsoport [...] vérségénél fogva nem tud más nemzetek vérkeringésébe úgy beilleszkedni, hogy a saját fajtestvérei érdekeinek szolgálatáról lemondjon (Helyeslés és taps.)”*.¹⁶⁸

Ugyanakkor felhívta a figyelmet a kisebbségi magyarság korábbi sérelmeire, amelynek egyik fő alapját véleménye szerint épp a zsidók magyarellenes magatartása jelentette. A tárcanélküli miniszter a helyi zsidókat a felvidéki magyarság asszimilációjának fő okozóiként állította szembe a „visszatért” keresztény magyarokkal. A korábbi tapasztalatokra hivatkozva pedig a magyar nemzeti identitás helyreállításának zálogát a zsidómentes társadalom megteremtésében jelölte meg: *„meg kell tisztítani a magyar népközösséget a zsidóktól úgy általában véve. Nekiünk, kisebbségi magyaroknak megvannak a magunk tapasztalatai (Úgy van!) Láttuk azt, miként menekült a zsidóság, úgyszólván az első alkalommal a magyar nemzet hajójáról”*.¹⁶⁹

A miniszter ugyanakkor a revízió-ellenes propaganda zsidó támogatóinak kiemelése mellett nem feledkezett meg azoknak a felvidéki zsidóknak a szerepvállalásáról, akik még ekkor is kitartottak a magyarság mellett. Egyébként véleménye szerint a revízió kiemelten fontos fokmérőjét adta a nemzethűségnek: *„ugyanakkor meg akarjuk különböztetni*

¹⁶⁶ A lapról bővebben lásd Szénássy, 1994: 56–66.

¹⁶⁷ Simon, 2014a: 9.

¹⁶⁸ Egyetemes nemzeti programot hirdetett Jaross Andor felvidéki miniszter Érsekújvárt. *Komáromi Lapok*, 1938. december 24., 1.

¹⁶⁹ Uo.

*azt a néhány zsidó) vallású magyar embert, aki nem menekült el tőlünk, hanem velünk együtt kitartott. Ez nem zsidókérdés, ez egyéni kérdés. És egyénileg is ki akarom ragadni ezt a néhány embert, mert azok mellett, akik a veszélyben velünk voltak, kötelességünk szintén kitartani. (Helyeslés)”.*¹⁷⁰

Utolsó szavaiból kitűnt, hogy a magyarsághoz és a revíziós törekvésekhez hű, személyeket kivételezetteként, a zsidókérdésből kiemelve kezelte. Jaross központi szerepét a felvidéki zsidókérdés kijelölésében jól mutatta a Felvidéki Magyar Hírlap 1938. december 24-i cikke is, amely a zsidóság nagyrészenek a hűtlenségét emelte ki a csehszlovák éra alatt: *„Meg kell állapítanunk, hogy magyarsággal a jóban együtt élt zsidóság legnagyobb része inkább hallgatott a prágai zsidóközpont vezéreire, és a cionista apostolokra, mint azokra a magyarság köréből érkező hangokra, hogy a zsidóságnak a rosszban is ki kellene tartania a magyarság mellett”.*¹⁷¹

Mindemellett Jaross Andor december 18-i érsekújvári beszédével egyetértve hangoztatta annak a néhány izraelitának a szerepét, akik hűségesek maradtak a felvidéki magyarsághoz. Jaross álláspontjához hasonlóan ezekkel a zsidókkal kapcsolatban kivételes bánásmódot javasolt a cikk írója.¹⁷² Ezért is vetette fel később a tárcanélküli miniszter, hogy a „hűséges” zsidók számára legyen a zsidótörvénybe beiktatva egy szakasz, amely lehetőséget ad egy-egy személy igazságos elbírálására.¹⁷³

Érdemes hangsúlyozni, hogy Jaross későbbi perirataiban egyébként tagadta, hogy antiszemita lett volna. Ezzel együtt megkülönböztetett egy „szubjektív alapú” és egy „tárgyi háttérű” ellenállást a zsidósággal szemben. Ennek fő okát korábbi nézőpontjához hasonlóan a zsidó lakosság revízióellenes magatartásában jelölte meg. Ezáltal ugyanis – véleménye szerint – a felvidéki zsidóság nagy része politikailag

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ Zsidókérdés a mi szemünkkel. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 24., 2.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ A zsidóvíta felvidéki csattanója. *Felvidéki Magyar Hírlap*. 1939. február 12., 1. Vö. A Felvidéken a zsidóság szekundával vizsgázott le a magyarságából. *Felvidéki Magyar Hírlap*. 1939. március 1., 3. Jaross Andor egyébként utólag, az 1946-os népbíróági kihallgatásán is hangsúlyozta, hogy 151 felvidéki zsidó családot, azaz 700-800 főt ő maga mentett meg. Emellett azt is hozzáfűzte, hogy bizonyos mértékben részt vett a második zsidótörvény alapján mentesítettek körének a kiszélesítésében. Karsai–Molnár, 1994: 160.

szembekerült a csehszlovákiai magyarság és az összmagyarság érdekeivel is a két világháború között: „amikor viszont Magyarország [...] revizionista törekvéseinek kielégítését a tengelyhatalmak politikája által kereste, akkor nyilvánvalóan megint szembekerült a zsidósággal, amely nem akart revíziót német segítséggel: nem kellett neki ilyen revízió, amelyet német segítséggel ér el az ország. Így tulajdonképpen Németország háborús vereségére volt szüksége: a háborúban az volt a zsidó érdek, hogy Németország veszítse el a háborút. Szembekerült tehát egymással a zsidó érdek és a magyar revizionista érdek. Így helyezkedtem el magyar vonalon és kerültem ellentétbe a zsidósággal, megint nem szubjektív ellenérzésből, hanem politikai, tárgyi alapon”.¹⁷⁴

Mindehhez egyébként korábban hozzátette, mivel a helyi zsidóság tisztában volt Magyarország politikájával és a korban megfogalmazott zsidóellenes jogszabályokkal, a csehszlovákiai zsidóság politikai és elvi kiállása mellett pénzügyileg is támogatta a revízióellenes mozgalmakat.¹⁷⁵ A Felvidéki Magyar Hírlap egyik írásából ugyanakkor az derült ki, hogy Jaross „faji érdekeket” hangoztatva vonta felelősségre a zsidókat. Szerinte ugyanis az izraeliták képtelenek voltak a nemzeti keretekbe tagozódva saját „faji” érdekeikről lemondani. Majd a „hűtlen” zsidók kapcsán hozzátette: „ezeknek ki kell kerülni a nemzet vérkeringéséből”.¹⁷⁶ Ezután pedig kitért a felvidéki magyarság keserű tapasztalataira, amely szerint a zsidó „nemzetestvérek” cserben hagyták őket a csehszlovák időkben.¹⁷⁷ Majd ugyanezen lap 1939 januárjában közölt cikkében ugyancsak a zsidókérdés tárgyi alapú megközelítését hangsúlyozta. Egyértelművé tette, hogy a trianoni magyar terület gazdasági és szellemi térfoglalásának zsidó-problémáival szemben a felvidéki magyarság saját „élettapasztalataiból” kifolyólag győződhetett meg a zsidóság magyar nemzethez való hűtlen magatartásáról. Ez pedig nem érzelmi alapú

¹⁷⁴ Uo. 155.

¹⁷⁵ Uo. 154–155.

¹⁷⁶ Új Magyarországot akarunk. *Felvidéki Magyar Hírlap*. 1939. január 24., 5.

¹⁷⁷ Uo.

antiszemitizmus, hiszen tényekre támaszkodva tárgyilagosan vizsgálta a zsidókérdést.¹⁷⁸

A tárcanélküli miniszter hasonlóan korábbi megnyilvánulásához az antiszemita nézetektől később is elhatárolódott, a zsidókérdés megoldásban viszont „faji” alapokra helyezkedve a magyarság érdekeit hangsúlyozta békéscsabai beszédében, melyről a Felvidéki Magyar Hírlap 1939. február 5-i lapszáma tájékoztatót: *„Ne higgyék azt, hogy az én személyemben elfogult antiszemita beszél hozzátok, hanem egy meggyőződéses magyar ember, aki megtanulta, hogy mit jelent a faji öntudat és mit jelent az, hogy ezt a faji öntudatot más népi csoportok vagy népi érdekek akarják vagy kívánják befolyásolni”*.¹⁷⁹

Jaross hasonló hangvételű megnyilatkozásai olvashatóak több más országos lapban is a visszacsatolást követő hónapokban. A *Pesti Hírlap* a Magyar Élet Mozgalom miskolci és kecskeméti zászlóbontása alkalmával közölt írása például szintén Jarosznak a zsidókkal szembeni „távolságtartó” magatartásáról számolt be. A tárcanélküli miniszter eszerint *„a fajvédelem kérdésével foglalkozva utalt arra, hogy a zsidóság nem tudott velünk tökéletesen azonosodni. Hidegen és öntudatosan kell ehhez a kérdéshez hozzáányúlni”*. Végül azt is hangsúlyozta, hogy *„nem keresztény és zsidó, hanem magyar és zsidó probléma van”*.¹⁸⁰ A *Budapesti Hírlapban* az Egyesült Magyar Párt kongresszusát bemutató írás szerint a pártelnökké választott Jaross ugyancsak a fajvédelemre és az „idegen jellegű vérsejtek” kivetésére hívta fel a figyelmet a magyar gazdaság és kereskedelem érdekében. Mindezt pedig szoros összefüggésbe hozta a földreform kérdésével a Felvidéken: *„A telepeket, maradékirtokokat oda kell adni a magyar földműveseknek. Csökkenteni kell a zsidóság kezében lévő földbirtokokat és vállalatokat is”* – hangoztatta. Ezenkívül felhívta a csehszlovák időszakban *„az erkölcsi szempontok megkerülésével szerzett”* magyar földek visszaszolgáltatására

¹⁷⁸ Jaross Andor erélyes nyilatkozata a zsidójavaslat vitájában a személyét és a felvidékieket ért támadásra. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. január 25., 2.

¹⁷⁹ Jaross Andor: Minél gyorsabb tempóban át kell formálni az egész magyar életet. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. február 7. 5.

¹⁸⁰ Rátz Jenő és Jaross Andor beszéde a Magyar Élet Mozgalmának miskolci és kecskeméti zászlóbontásán. *Pesti Hírlap*, 1939. január 31., 17.

a helyi zsidók figyelmét.¹⁸¹ Egy másik cikkben pedig azt is hozzátette, hogy a magyarság érdekében a zsidóság művelődési, gazdasági és szociális életben való részvételét törvénnyel kell szabályozni.¹⁸²

Egyébként Jaross elbeszéléseiből megmutatkozó „kétarcú” antiszemitizmusa valószínűleg összefüggésben állt azokkal a faji és vallási alapok mellett a szociális és üzleti szempontokat központba helyező antiszemita nézetekkel, amelyek már a dualizmus időszakában tetten érhetőek voltak Magyarországon, például olyan meghatározó személyeknél is, mint Prohászka Ottokár.¹⁸³ Mindenesetre Jarosznak ezekből a megnyilvánulásaiból jól látszott, hogy miközben a Felvidéki Magyar Párt vezetéi (Szent-Ivány Józseffel, aki a csehszlovákiai Magyar Nemzeti Párt egykori alapítója és vezetője, majd az EMP parlamenti képviselője volt együtt) támogatták a második zsidótörvény elfogadását, a „differentiált elbírálás igényét” sem titkolták.¹⁸⁴ Ehhez pedig hozzátartozott annak a pragmatikus szempontnak a figyelembevétele, miszerint egykori pártjukban, a Magyar Nemzeti Pártban a két világháború között komoly szerepet játszottak a zsidók.¹⁸⁵ Jaross Andornak tehát meghatározó szerepe volt a zsidókérdés felvidéki beszédmódjának, kezelési formáinak, kereteinek megteremtésében, s ehhez az országos lapok mellett a Felvidéki Magyar Hírlap és a Komáromi Lapok fóruma is asszisztált. Személyének presztízse komoly szerepet játszott a felvidéki és a komáromi közvélemény formálásában.¹⁸⁶

¹⁸¹ Az Egyesült Magyar Párt Komáromban nagy lelkesedéssel csatlakozott a Magyar Élet Mozgalomhoz. *Budapesti Hírlap*, 1939. január 20., 3. Vö: Jaross Andor az Egyesült Párt programjáról, a zsidókérdésről és a földreformról. *Pesti Hírlap*, 1939. január 20., 4.

¹⁸² Jaross Andor pártjának programja. *Esti Kurir*, 1939. január 21., 5.

¹⁸³ Ehhez lásd Ungváry, 2016: 280.

¹⁸⁴ Szent-Ivány József zsidójavaslatban elfoglalt álláspontjához lásd Az Egyesült Magyar Párt elfogadta a zsidójavaslatot. A javaslat realitásokból fakad – mondotta Szent-Ivány József. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. február 2. 3.

¹⁸⁵ Simon, 2014c: 197. Bár az Egyesült Magyar Pártot a szakirodalom gyakran Felvidéki Magyar Pártként említi, az EMP hivatalosan nem változtatott nevet 1939 elején. Simon: 2014c: 65. Ehhez még lásd Hetényi, 2011; Hetényi, 2008.

¹⁸⁶ Jaross egyébként 1939. július 6-án Komáromban egy városi díszpolgári oklevelet is átvehetett, amely ugyancsak utalt a tárcánélküli miniszter presztízsére a helyiek körében. Küldöttség adta át Gróf Teleki Pál miniszterelnöknek és Jaross Andor miniszternek a város díszpolgári oklevelét. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1939. július 15., 3.; Szerény levél Jaross Andorhoz. *Komáromi Lapok*, 1941. február 24., 2.

„Ha kiűritik a csehek a magyar területeket, várjon a magyar katonaság két-három órát a bevonulással, mert előzetes tisztogató munkát maga a felvidéki magyar lakosság akarja elintézni a zsidó portákon” – írta a Magyarság című szélsőjobboldali lap 1938 októberében utalva a felvidéki zsidóság opportunizmusának vádjára a csehszlovák időszakban.¹⁸⁷

Mindenesetre a helyi sajtóban rövid időn belül szintén visszaköszönt a nemzetileg hűtlen zsidóság vádja. A Komáromi Lapok 1938. december 31-én megjelent írásában is, amelyben a cikkíró fontos szerepet tulajdonított Prága „elnemzetietlenítő” propagandájában a helyi zsidóknak. Az írás az izraeliták államhűségének pragmatikus szempontjait negligálva, amely azok kiszolgáltatott helyzetéből fakadt, Jaross fenti megnyilatkozásait követve a magyarság asszimilációjának bűnbakjaiként a zsidókat helyezte központba, hiszen azok a nemzetet kihasználva tagadták meg magyarságukat a népszámlálások alkalmával.¹⁸⁸

Mindennek következtében a csehszlovák állam kínálta lehetőségek „haszonélvezőiként” a kisebbségi magyarság jogsérelmeinek okozóit látta bennük. A szlovákiai (magyar) zsidóság pártalapításait, politikai irányultságuk megváltozását pedig a legfőbb bűnként róttá fel számukra: *„ámde a zsidók Prága utasítása előtt meghajolva és érdekhajhászó bérencek szavára külön zsidó pártot alakítottak és nemcsak a választásoknál léptek fel különváltan, hanem a népszámlálásnál is mint zsidó nemzetiség vagy faj szerepeltek és ezzel teljesen cserben hagyták a magyarságot. Különösen a nagyobb városokban, mint Pozsony és Kassa, annyira lezállították a magyarság arányszámát, hogy a magyarság még nyelvhasználati jogától is elesett, nem szólva arról a hátrányról, amit iskolai és közművelődési téren kellett elszenvednie ezáltal a magyar tömbnek”*.¹⁸⁹

A cikk a felvidéki magyarokhoz hűséges, az „igazságosság” jegyében „mentesítésre érdemes” izraeliták számarányát 10 százalékban

¹⁸⁷ Sérelmeiről, panaszairól, várakozásairól, reményeiről beszél a felvidéki magyarság. *Magyarság*, 1938. október 23., 9.

¹⁸⁸ A zsidó kérdés. *Komáromi Lapok*, 1938. december 31., 5.

¹⁸⁹ Uo.

jelölte meg. Ugyanakkor reménykeltő záró gondolataiban a cikkíró feltételezte a felvidéki képviselők kiállítását a nemzetileg hű izraeliták mellett: *„biztosra vesszük, hogy a helyzettől ismerős felvidéki képviselők a javaslat tárgyalása alkalmával minden befolyásukkal odabatnak, hogy a magyarság kipróbált harcseit továbbra is meghagyják a polgári jogok teljes élvezetében”*.¹⁹⁰ A Felvidéki Magyar Hírlap fentebb már említett írásában szintén felelősségre vonta a zsidók nagyrészét, mivel azok a csehszlovák időkben önként váltak el a magyarságtól. Ugyanakkor kritikusan nyilatkozott az izraeliták szerepéről a magyar kultúra megőrzésében és kijelentette: *„A magyar könyv olvasása még nem teszi a zsidót magyarrá, mint ahogy a középkor magyar humanistája sem volt latin, amikor Vergiliust latinul olvasta”*.¹⁹¹

Fentiekből jól látszik, hogy a központi hatalom a felvidéki zsidókérdést is leegyszerűsítve, a helyi közösség adottságait figyelmen kívül hagyva kezelte. Hiszen, ahogyan arra már fentiekben is utaltam, míg a csehszlovákiai két- vagy többnyelvű multietnikus nagyvárosokban – például Kassán – a zsidóság nemzetiségválasztása és legtöbbször formális nyelvi-nemzetiségi asszimilációja valóban magas értékeket mutatott, a jórészt magyar lakosú Komáromban még a zsidó nemzetiség népszámlálási kategóriájának felkínálását követően is magyarnak vallotta magát az izraeliták kétharmada. Mindebből kifolyólag Komárom esetében a „hűséges magyarok” aránya a cikkben meghatározott 10%-os aránynál bizonyára jóval magasabb értéket jelentett a valóságban. A helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyása a „visszatért” területeken pontosan jelezte, hogy a „zsidókérdés” a nemzethűség kérdésén túlmutatott, a valóságban pedig faji alapokra támaszkodott. Ez pedig kezdettől ellentétben állt Jaross megnyilatkozásaival és a helyi sajtó 1938-as cikkeivel. Ezek az írások ugyanis figyelmen kívül hagyták a Komáromhoz hasonló települések zsidóságának megtartóerejét a magyar kultúra és öntudat fenntartásában.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Zsidókérdés a mi szemünkkel. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1938. december 24., 2.

Mindenesetre a „visszatérést” követően, tehát 1938–1939 fordulóján a felvidéki zsidókérdés tartalmi, politikai kijelölésében központi szerepet játszott a korábbi, csehszlovák időkben tanúsított magyar nemzeti attitűd, ami a sajtócikkek révén nem utolsósorban a keresztény közvélemény befolyásolására szolgált. Egyébként már az 1930-as évek második felében, tehát a „nemzeti összezárkózás” revízióhoz közeli időszakában megjelentek a nemzethűséget boncolgató írások a helyi zsidóságról.

A Komáromi Lapok például már a bécsi döntést megelőzően megkülönböztette a komáromi zsidóságon belül az identitásában őszinte, valamint az opportunistá magyar orientációt. Jól példázza ezt a lap 1938. június 4-én közölt írása, amelynek megjelenésében minden bizonnyal közrejátszott a gyorsan mélyülő csehszlovák válság hatása és a revíziós közhangulat felerősödése, illetve a magyarországi antiszemita közvélemény befolyása. A cikk azok ellen az 1918 előtt magyarrá asszimilálódott zsidók ellen irányult, akiknek egy részét egyenesen „Júdás-opportunizmussal”, vagyis részrehajló kettősséget mutató magatartással vádolta. A zsidóság két világháború közötti nemzetiségi identifikációját öncélú identitásváltásként értékelte, és azt a „tisztá” magyar nemzeti öntudatra nézve tartotta veszélyesnek. A *Kenyeres-Kaufmann* című cikk ugyanis azok ellen a komáromi zsidók ellen irányult, akik saját érdekeiktől vezérelten, a magyar célokat háttérbe szorító Csehszlovákiai Szociáldemokrata Párt soraiba és szolgálatába álltak. Mindezt Kaufmannhoz hasonlóan a párt nevének megváltoztatásával próbálták eltitkolni. Kenyeres Miklóst, aki egyébként eredetileg Kaufmann Miklós nevű, botrányokkal kísért zsidó származású magyarországi kormánypárti képviselő volt, politikai magatartása miatt „öncélú asszimilációval” vádolták. A magyarországi sajtóháborút elindító Kenyeres-Kaufmann ügy példáját a szerző a cikkben a helyi zsidókra vonatkoztatta. A szociáldemokrata pártot támogató opportunistá helyi zsidókkal szembeállította azokat a „becsületes” zsidó lakosokat, akik az Egyesült

Magyar Pártra szavaztak, amelyet az egyetlen hiteles csehszlovákiai magyar pártként definiált a szerző.¹⁹²

1939 elején egy helyi előfizető tollából megjelent cikk ugyanakkor már a „visszatért” magyarok zsidósághoz való hozzáállását fejtegette. Kijelentette, hogy a felvidéki magyarságnak épp az egykori kisebbségi helyzetre hivatkozva semmi oka a zsidótörvény enyhítését kérni. A január 14-i cikk abban különbözött az előzőekben megjelent írásoktól, hogy olvasóit a 10 százaléknyi becsületes felvidéki zsidóság pontos megállapításában elbizonytalanította.¹⁹³ Miközben hangsúlyozta, hogy utólagosan nehéz meghatározni a zsidók nemzeti orientációját, felrótta a zsidóságnak a csehszlovák állam által nyújtott támogatás elfogadását, emiatt pedig szembeállította őket a hátrányt szenvedett kisebbségi magyarsággal: *„a felvidéki zsidóság a kisebbségi helyzetnek kizárólag csak az előnyeit élvezte, az összes hátránya pedig a gerinces keresztény magyarságnak jutott. A zsidóságot nem tekintették harmadrangú állampolgárnak, legyőzött ellenségnek, őket nem terrorizálták tömeges letartóztatásokkal, nem voltak korlátozva útlevelhasználati jogaikban. Ellenkezőleg! Nekik a trianoni határok üzleti konjunktúráját jelentettek, mint megbízható állampolgárok különféle koncessziókat, adókedvezményeket kaptak [...]”*.¹⁹⁴ Ugyanakkor az írás figyelmen kívül hagyta – a csehszlovák állami lojalitás és a magyar nemzeti identitás dilemmája közé szorult felvidéki zsidóság kényszerhelyzetét.

¹⁹² A komáromi Kenyeres-Kaufmannok. *Komáromi Lapok*, 1938. június 4., 7. Kenyeres Miklós (eredeti nevén Kaufmann Mózes, illetve Kahan Mózes Jakab) 1935-ben Gömbös támogatásával Tarpán legyőzte Bajcsy-Zsilinszky Endrét, de mandátumát a magyar közigazgatási bíróság megsemmisítette. Az 1935-ös választáson ellenzéki jelöltként induló és kormánypárti képviselővé vált Kenyeres Miklósról ugyanis hamarosan kiderült, hogy egy zsidó rabbi fia, akinek a valódi neve Kaufmann, nem beszélve arról, hogy mérnöki diplomával sem rendelkezett és a szénkormánybiztosságon különféle visszaélések kötődtek a nevéhez. 1935-ben mandátumát megsemmisítették, később közokirat hamisításért fegyházbüntetést kapott. Kenyeres zsidó múltjának, nagyvállalkozói hátterének kivizsgálása, a vele szemben indított bírósági eljárás hónapokon keresztül jelen volt a magyar parlamentben és a sajtóban. Erről lásd Bartha, 2020: 274–282.; Bartha, 2017: 326–331.

¹⁹³ A december végi cikkekre utalva hangsúlyozta: *„Hol van azonban a felvidéki zsidóságnak az az állítólagos 10 százaléka, mely híven kitartott a magyarság mellett és emiatt üldöztetést szenvedett. Hogy lehet megállapítani utólagosan, hogy ki szavazott a magyar pártokra és ki vallotta magát magyarnak a népszámláláskor?”* zsb [álnév]: A felvidéki magyarság és a zsidótörvény (Hozzászólás az 1938. december 31-én megjelent cikkhez). *Komáromi Lapok*, 1939. január 14., 7.

¹⁹⁴ Uo.

Cikkét előítéletektől nem mentes megbélyegzéseivel zárta, amelynek célja a „kiszolgáltatott” magyarság ismételt védelme és szembeállítása volt a zsidó lakossággal szemben: „*Nem kell tehát a dolgot félremagyarázni! Nem bosszúról van most szó, hiszen a zsidót, mint embert nem üti, üldözi és gyilkolja a magyar, mert hiszen emberileg a zsidó nem tehet róla, hogy fürgébb, élelmesebb, ravaszabb, lelki, érzelmi és erkölcsi gátlásoktól mentesebb fajhoz tartozik, mint a magyar. De éppen azért kellene magyar nemzeti szempontból védekezni és a magyar életben illetéktelen befolyásukat úgy gazdasági mint kulturális, valamint társadalmi vonatkozásban is megfelelő arányban korlátozni és a magyar életlehetőségeket a gyámoltalanabb, élheterlenebb, naivabb, de minden hibájával mégis csak magyar emberek számára biztosítani*”.¹⁹⁵ A Felvidéki Magyar Hírlap 1939 elején egy felvidéki pozsonyi magyar levelére írott válaszában ugyancsak hangsúlyozta, hogy a zsidók hiába voltak a magyar kultúra pártolói, a politikai életben nagyrészüket a magyarok ellen volt, ezzel pedig egyértelműen cserben hagyták a kisebbségi magyarságot.¹⁹⁶

A Magyar Zsidók Lapja 1939. február 5-i cikkében ugyanakkor hangoztatta, hogy a visszacsatolt területek hitközségeinek elnökei budapesti ülésük alkalmával egy ünnepélyes tiltakozást bocsátottak ki, amelyben visszautasították a felvidéki zsidóságot ért vádakat. „*A felvidéki zsidóságnak ez a tiltakozása erőlesen hangsúlyozta magyar hitvallásukat, ami a közvéleményre pártkülönbség nélkül mély hatást tett*” – írta a lap.¹⁹⁷

A nemzethűség alkalmazása egyes esetekben

A felvidéki zsidóság nagyrésztet nemzeti szempontból kezdettől fogva megbízhatatlannak ítélte az új államhatalom, s ez alól a Komáromi járáshoz tartozó izraeliták sem képeztek kivételt. A Felvidéken ugyanis a „visszatérést” követően nagy dinamikával terjedt az antiszemitizmus,

¹⁹⁵ A cikk véleménye alátámasztására egyenesen Jaross Andor szavaival érvelt, aki szerint „*egy-két magyar érzelmű zsidó miatt nem lehet, valamint társadalmi vonatkozásban is megfelelő arányban korlátozni és a magyar életlehetőségeket a gyámoltalanabb, élheterlenebb, naivabb, de minden hibájával mégis csak magyar emberek számára biztosítani*”. Uo.

¹⁹⁶ Válasz egy „Felvidéki Levélre”. *Felvidéki Magyar Hírlap*, 1939. február 8., 3.

¹⁹⁷ Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9., 6.

a közéletből pedig szinte napok alatt kiszorult a zsidó közösség. Miroslav Michela szerint a bécsi döntést követően az „állam ellenségeivé” váltak a következő zsidók: „meggyőződéses kommunista, nemzeti agitátor, kártékony tevékenységet végző zsidó, cionista, rémhírek terjesztője, szektás, kémtevékenységgel gyanúsítható egyén, s végül mindenki, aki a magyar állam ellen agitál”.¹⁹⁸ Sok esetben maguk a város elismert személyiségei sem képeztek kivételt a támadások alól. Ilyen volt például a komáromi izraelita hitközség elnöke, Kincses Izidor, akit az Új Magyarország című lap 1939. február 5-i számában vádolt meg azzal, hogy a csehszlovák érában adományokat gyűjtött a vezető cseh repülőalapra és cseh hadsereg felszerelésre.¹⁹⁹ Az elnök az Új Magyarországhoz küldött helyreigazító nyilatkozatában fejezte ki felháborodását az ellene felhozott hamis vádakkal szemben. Emellett pedig felhívta a cikk íróját, bizonyítsa be a fentieket, különben rágalomnak tekinti azokat.²⁰⁰ Azt is nagyon fontos tudatosítani, hogy a fent már említett nemzethűségi eljárások során átvilágított körülbelül 11 ezer felvidéki közül a nagy többség mindenféle nehézség nélkül átment a megbízhatósági vizsgákon, s mindössze a felvidéki magyarság 10-15%-a akadt fenn a szűrőn. Ezzel szemben a felvidéki zsidóság szinte teljes egészében kiszorult az állami szférából.²⁰¹

A zsidók mielőbbi „kikapcsolását” bizonyítja az is, hogy „a katonai közigazgatás a vezérkari főnök utasítására már eleve nem engedte, hogy a zsidó származású tisztviselők hűségüket tegyenek”.²⁰² Minden bizonnyal közéjük tartozott Ländler József nagymegyeri körállatorvos is, akit a Komáromi járási parancsnokság 1938 végén mentett fel hivatalából.²⁰³ Ő azonban 1939 elején, a katonai parancsnokság megszűnését követően további

¹⁹⁸ Michela, 2015a.

¹⁹⁹ Kincses Izidor félév előtt még Komáromban gyűjtött a cseh repülőalapra, most önérzetesen deklarációban tiltakozik a felvidéki zsidóság hazafiságának meggyanúsítása ellen. *Új Magyarország*, 1939. február 5., 12.

²⁰⁰ Tiltakozás. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 9., 6.

²⁰¹ Simon, 2014c: 90–91.

²⁰² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 24 biz./1938. Megbízhatatlan egyének ügye. A magyar királyi II. hadtestparancsnokság (nyomozó csoport parancsnokától) magyar királyi járási katonai parancsnokságnak. 1938. december 19.

²⁰³ Ländler egyébként a város fontos értelmiségi személyeihez tartozott. Varga, 2010: 38.

működését kérvényezte: „[...] továbbra is mint megválasztott nagymegyeri körorvosnak tartom magamat és mint ilyen hivatali kötelezettségeimnek eleget akarok tenni, hivatalos működésemet tovább folytatni kívánom [...]”.²⁰⁴

A zsidóság hivatali szférából való kiiktatására mutattak rá a Komáromi járás főszolgabírói jelentései is a „köz- és egyéb szolgálatokban visszamaradt egyének” nemzethűségi és politikai megbízhatóságának vizsgálataival kapcsolatban 1938 decemberében.²⁰⁵

Ez utóbbi nyomozás alapján a járásban összesen nyolc embert nyilvánítottak megbízhatatlannak, akik közül hárman zsidók voltak.²⁰⁶ Ez pedig a Komáromi járás 2,9%-os zsidó összlakossághoz képest 37,5%-os, vagyis jóval nagyobb arányt tükrözött. A 39 611 lakosú járásban ugyanis az 1941-es népszámlálás szerint (Komárom törvényhatósági jogú város nélkül) 1151 zsidó lakos élt.²⁰⁷ A megbízhatatlan személyek között volt egyébként dr. Róth Nándor nemesócsai zsidó körorvos, akiről a következőket jegyezték fel: „Nevezett cseh államvédelmi célra adakozott ismeretlen összege”. Holch Emil szintén izraelita vallású gútai tisztviselőről pedig azt írták, „nevezett a csehek B. (vagyis bizalmi) egyéne volt és a cseh nemzetvédelmi alapra adományozott”. A laki származású Vajda Sámuel zsidó jegyzőről a nyilvántartás okául feljegyezték, hogy „mint körjegyző a volt cseh kommunistákat erősen támogatta, a magyarság ellen agitált, éjnek idején a lakosság között magyar elleni gyűléseket rendezett, ezért a lakosság nagyrésze a jegyzőnek a községből való azonnali eltávolítását kéri”. A kimutatás alján lévő feljegyzés alapján mindhárom zsidó személyt elmozdította állásából a katonai hatóság. Hozzá kell tenni, hogy a nemzeti megbízhatatlanság vádja mögött sokféle (sokszor személyes) szempont állhatott. A megbélyegzett tisztviselők legtöbb esetben nem helyezkedtek szembe saját nemzetükkel,

²⁰⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 422 adm./1939. Ländler József nagymegyeri körállatorvos kérelme Komárom Megye Alispánjának. 1939. január 29.

²⁰⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 24 biz./1938. Megbízhatatlan egyének ügye. A magyar királyi II. hadtestparancsnokság (nyomozó csoport parancsnokától) magyar királyi járási katonai parancsnokságnak. 1938. december 19.

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Komárom törvényhatósági jogú városban ugyanezen népszámlálás alapján 30 858 lakosból 2743 zsidó élt. Braham, 2006: 618.

csupán valamilyen módon együttműködtek a kommunista, vagy csehszlovák pártok érdekeivel.²⁰⁸

A fent említett tisztviselők elmozdításában viszont minden bizonnyal közbejátszott zsidó származásuk. A nemzethűséget központba helyező zsidó politika 1939. eleji intézkedései egyre inkább a felvidéki zsidóság gazdasági és társadalmi kikapcsolása felé, és nem mellékesen Magyarországnak a zsidókérdésben is jelenlévő felvidéki unifikációs szándékára mutattak.²⁰⁹ A nemzethűségi és gazdasági alapú zsidó ügyek gyors ütemű összefonódását jelzi Freund Árpád nagykeszi zsidó húsvizsgáló ügye is, akit 1939 nyarán családjával együtt kívántak eltávolítani állásából a csehszlovákiai érában tanúsított magatartása okán.²¹⁰ A lefolytatott nyomozás alapján ugyanis bebizonyosodott, hogy a református hitre korábban áttért húsvizsgáló a csehszlovák hadseregben működött tényleges őrmesterként, ahonnan egyébként állami illetmény nélkül bocsátották el. A jelentés alapján Freund *„1926-ban Nagykeszire történt beköltözése után felesége a cseh pénzügyőröknek a takarítónője lett. Ugyanezen a címen Freund is bejárt a pénzügyőri laktanyába. Ettől az időtől fogva állandóan a cseh pénzügyőrök besúgója volt”*.²¹¹

²⁰⁸ Bajcsi, 2020c: 25.

²⁰⁹ A zsidókat övező nemzeti megbízhatatlanság „gyanúja” a környékbeli lapok tulajdonviszonyai kapcsán is felmerült. Az illetékesek tehát igyekeztek a forgalomból kivonni a zsidó tulajdonban lévő lapokat, mert azok szintén okot adhattak a megbízhatatlanságra. 1939 februárjában Bartal Iván, Komárom vármegye főispánja is információt kért arra vonatkozólag, hogy a környékbeli lapok vajon nincsenek-e zsidókézben, hiszen ez gyanút adhatott a megbízhatatlanságra. Ez pedig a lap felülvizsgálatát, illetve adott esetben bevonását vonhatta maga után. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 25biz./1939. Időszaki lapok összeírása. Bartal Iván főispán főszolgabíró úrnak. 1939. február 22. Az is jól látszik, hogy az uzsorabíróságok megalakításánál, a kijelölt ülnök-személyek meghatározásánál a fő szempontot a megfelelő szakmai háttér, a nemzethűség mellett a keresztény beállítottság jelentette: *„Javaslatba lehetőleg a komáromi kir. törvényszék székhelyén lakó iparral és kereskedelemmel foglalkozó oly 25-30 szakférfi hozandó, ki a fent idézett rendelet 5. paragrafusának negyedik bekezdésében előírt feltételeknek megfelel, s így nemzethűsége, mint politikai múltja és keresztény beállítottsága ezen tisztségre érdemesíti”*. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 106biz./1939. A Magyar Szent Koronához visszacsatolt területeken felállított kir. törvényszékeknél uzsorabíróságok megalakítása. Bartal főispánnak a tárcanélküli miniszter. 1939. március 21.

²¹⁰ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 153biz./1939. Freund Árpád húsvizsgáló ügye. Komárom megye főispánjának a belügyminiszter. 1939. május 13.

²¹¹ Uo.

A húsvizsgáló nemzethűségének „deficitjeit” tovább fokozta, hogy az „1931. évben a K.Cs.P. [Csehszlovák Kommunista Párt] magyar szekciójának jelölő listáján első helyezést ért el s mint ilyet a községi képviselő testületbe választották. Ebbeli minőségben alkalma volt nem csak a község lakossága között megfigyeléseket végezni, hanem a község vezetősége között is. 1934. évben cseh vezető körök nyomására a község húsvizsgálói tanfolyamra küldte és azóta a község húsvizsgálójaként szerepel. Jelenleg is ő látja el a húsvizsgáló teendőket Nagykeszi községben”.²¹²

Az 1938. évi községi választásokon pedig a szociáldemokrata munkáspárti lista jelöltjeként került be a községi képviselő-testületbe, amikor is Vörös Vince magyar érzelmű községi jegyzőt az Országos Hivatalnál (pozsonyi Tartományi Hivatal) feljelentette.²¹³ Mindezt tovább bonyolította a húsvizsgáló viselkedése, amikor az 1938. évben a mozgósítás alatt, illetve a komáromi tárgyalások idején az iskolában Árpád nevű fiával figyeltette azokat a magyarul tanuló gyermekeket, akik magyar nemzeti színű szalagot viseltek és a magyar csapatokról beszéltek. Ezeket a cseh pénzügyőröknek ugyancsak feljelentette.

A jelentés szerint Freund a családját is bevonta a megfigyelésekbe. S bár az írás hozzáteszi, korábban sem volt és jelenleg sincs előnyös anyagi helyzetben, ennek dacára soha nem dolgozott és mégis fenn tudta magát tartani. Ez a körülmény a jelentés szerint alátámasztja azt a felvetést, miszerint Freund besúgással, sőt valószínűleg kisebb részben hírszerzéssel is foglalkozott. A húsvizsgálóról írott jelentés a következőkben zárul: a „magyar csapatoknak Nagykeszibe történt bevonulásakor Somorja községbe távozott, s pár hétig ott tartózkodott. Javaslom nevezettnek kiutasítását, mert a fentieknél fogva államrendészeti szempontból megbízhatatlan és mint dologkerülő nemzetgazdasági szempontból is káros”.²¹⁴

²¹² Uo.

²¹³ Uo. 1928-tól új közigazgatás lépett életbe, amely szerint Csehszlovákiát 4 tartományra osztották, ezek egyike Szlovákia (pozsonyi Országos Tartományi Hivatal). A tartományok alatt pedig nem voltak megyék, csak járások. A tartomány élén a felülről kinevezett tartomány elnök és a tartományi gyűlés pedig részben választott, részben kinevezett tagokból állt.

²¹⁴ Uo.

A fenti vádak alapján tehát Freundnak nem pusztán állásától való megfosztását, de kiutasítását is javasolták, hiszen több oknál fogva is megbízhatatlannak tartották, ezt pedig összekötötték a munkában való felületesség vádjával. A főispán ugyanakkor a húsvizsgáló munkaköri feladatainak ellátásában is komoly gondokat vélt felfedezni. Húsvizsgálóként megbízhatatlan és korrupt személynek tartotta, akit véleménye szerint a lakosság is megvesztegethető személyként ismert.²¹⁵

Fentiekből tehát kiderült, hogy a helyi zsidóknak a „visszatérést” követően szinte esélyük sem maradt a hivatali szférában való elhelyezkedésre és már a katonai igazgatás idejében a kormány célpontjai lettek. A zsidóság közszférából való eltávolításában központi szerepe volt a Felvidéken a nemzethűtlenség vádjának. A helyi vezetés a Komáromi járásban is egyik első feladatának tekintette a „visszatérést” követően az állami szempontból megbízhatatlan zsidók „eltávolítását”, akiket rövid időn belül elbocsátottak munkahelyeikről.

SZOCIÁLIS ÉS GAZDASÁGI ANTISZEMITIZMUS

Gazdasági őrségváltás

Az előzőekből jól látszik, hogy a „visszatérést” követő első hónapokban a felvidéki, így a komáromi zsidóság diszkriminálása is elsősorban a nemzethűség elvére összpontosított. Magyarország érdekét azonban ebben az időszakban a zsidókérdésben is a Felvidék mielőbbi integrálása jelentette. A második zsidókérdés tárgyalásának időszakában így a Felvidéken is *„megkezdődött a támadás a zsidóság gazdasági pozíciója ellen [...], amelynek első és legfontosabb lépése az iparendélyek revíziója volt”*.²¹⁶ A zsidóság

²¹⁵ „Freund, mint húsvizsgáló sem volt megbízható. A községben általános volt a meggyőződés, hogy Freund pénzzel befolyásolható és hogy teendőit különböző anyagi előnyökért nem teljesíti az előírt módon. Erre alapos gyanús okot adott az is, hogy Freund általában kerülte a munkát és bár vagyona nem volt, sokat költött, mulatozott és kártyázott. – Freund általában megvesztegethető, pénzért mindenre képes embernek tartják a községben [...]”. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 153biz./1939. Freund Árpád nagykeszi húsvizsgáló elleni panasz. A főszolgabírónak a főispán. 1939. május 26.

²¹⁶ Simon, 2014c: 199. A második zsidótörvény javaslata kapcsán például az országgyűlés képviselőházának 1939. február 28-án Gürtler Dénes az EMP felvidéki

szociális-gazdasági alapú diszkriminálása pedig viszonylag gyors ütemben haladt a „visszatért” területeken.²¹⁷ A komáromi vármegye lapja, az Új Komárom Megyei Hírlap 1939. május 27-én már arról közölt cikket, hogy a kormány teljesítette kötelezettségeit, hiszen a második zsidótörvény bevezetésével a magyarországi gazdasági és pénzügyi hatalom ismét keresztény kézbe került a „nagyzsidóság kezéből”.²¹⁸ Az is jól látszik a gazdasági intézkedésekből, hogy a magyarországi zsidótörvények kapcsolódó rendeletei szerteágazó és gyakran „triviálisnak tűnő ügyekben születtek”, amelynek a kivitelezését a Felvidéken további – a visszacsatolás folyamatát érintő – kérdések bonyolították.²¹⁹ Mindez pedig sok esetben az intézkedések végrehajtását nehezítette.

A gyors gazdasági alapú átalakítást, vagyis a „nemzetileg megbízható, keresztény érdekszférába való átmentést” szolgálta Magyarország részéről, hogy 1939 januárjában egy kormányzati döntés értelmében a nemzeti szempontból fontosabb felvidéki vállalatok élére – a megbízhatatlannak tartott (zsidó vagy csehszlovák) vezetés ellenőrzése érdekében – felügyelőket neveztek ki.²²⁰ Az intézkedések végrehajtása azonban sok esetben hónapokat vett igénybe egy-egy felvidéki vállalat esetében. Ezt jól mutatja, hogy a főispán 1939 júniusában afelől érdeklődött, Komáromban vajon megtörtént-e az új miniszteri biztosok

képviselője hosszas felszólalást tartott, amelyben kritikusan értékelte a zsidóság csehszlovák időszakban tanúsított magatartását. Egyben azt is kifejtette, hogy *„igazságos, méltányos és helyes, hogy ebben a keresztény Magyarországon, ahol a zsidóság a lakosság létszámának csak 6 százalékát teszi, a 94 százalékos igazi keresztény magyarság vigye a vezérszerepet a sajtóban, a pénzügyekben, a földművelésügyben, az igazságügyben, a hírlapírás terén, szóval a kormányzat, a társadalom és a közélet minden terén”*. Képviselőházi napló, 1939: XXII. 39. (373. ülés, 1939. február 28.)

²¹⁷ „Mivel a felvidéki területek visszacsatolása egybeesett a kormányzati szintű antiszemitizmus felerősödésével, az ottani zsidók számára riasztóan gyors volt a társadalmi és gazdasági pozíciójukban bekövetkezett változás.” Simon, 2014c: 198–199.

²¹⁸ Mindezt az írás egyébként választói propagandaként használta fel a kiscsárdák ellenében, akiket a zsidóság és a liberalizmus támogatásával bíralt. *Új Komárom Megyei Hírlap*, 1939. május 27., 1.

²¹⁹ Hosszas felszólalást igényelne az összes zsidó foglalkozásoktól való eltiltás és állásokból való elbocsátás. A második zsidótörvény végrehajtása értelmében például nem lehettek többé állandó bírósági szakértők, vagy nem árusíthattak bort, égetett szeszes italt, cementet, nem lehettek cukorkereskedők, magánnyomozók, de még prostituáltak sem. Földjeik elvételének módjáról pedig három törvény és tizenhét rendelet foglalkozott. Erről bővebben lásd Karsai, 2015: 146.

²²⁰ Erről lásd Simon, 2014c: 200.

kinevezése négy, zsidók által vezetett vállalathoz.²²¹ Erre pedig Nagy Nándor Komárom vármegye főispánja tárcanélküli miniszternek küldött 1939. májusi jelentését követően került sor, melyben a főispán tájékoztatót az említett cégekhez kinevezett miniszteri biztosok hiányáról.

A vállalatok között említette a Taub Márkus fakereskedést, ahová miniszteri biztosként a komáromi származású Ipovitz Endre gépműhely és öntöde tulajdonost javasolta. A „Netter” Borpincészeti és Szeszáru r.t. nagyüzemhez pedig a szintén komáromi Kóber Hugó betegsegélyző pénztári tisztviselőt ajánlotta, Fleischmann Samu Rum és Likörgyár, sör és borkereskedő ellenőrzésére pedig az ugyancsak komáromi Kecskés Béla városi tisztviselőt jelölte.²²² Ebből jól látszott, hogy a főispán Komáromban a helyi vezetők alkalmazását preferálta a felügyelői pozíciókba, akik nagy valószínűséggel elsősorban itt is Jaross hívei és az EMP-hez kötődő személyek közül kerültek ki.²²³

A Komáromi Városi Krónika feljegyzései pedig ugyancsak azt támasztották alá, hogy a zsidó üzletek és vállalatok kereszténnyé válásában azok az anyaországi vagy komáromi felügyelők működtek közre, akik korábbi politikai tevékenységükkel rászolgáltak erre a szerepre.²²⁴ Mindezt megerősíti, hogy a fentiekben megnevezett komáromi felügyelők egyik esetben sem a számukra kijelölt vállalat szakterületén működtek.

A gazdasági-szociális háttérbe szorítást szolgálták azok a triviálisnak mondható rendelkezések, amelyek például a társadalomléti adománygyűjtő akciókkal kapcsolatban rendelkeztek. Komáromban

²²¹ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 127 biz./1939. Miniszteri biztosok kinevezése. Főispán a rendőrkapitánynak 1939. június 12.

²²² Uo. Miniszteri biztosok kinevezésére javaslat. Komárom, 1939. május 12. Főispán a tárcanélküli miniszternek. Fleischmann Samu sörkereskedőről egyébként a következőkben emlékezett vissza Izraelben élő unokája, dr. Amos Fleischmann: „Nagyapámnak, Fleischmann Samunak sörgyára volt Komáromban. Még az 1920-as években több mint 10 teherautója szállította az ott készített sört”. A család nagy része a holokausztot követően „visszatért” komáromi zsidók többségéhez hasonlóan Izraelbe került, özv. Fleischmann Samuné szül. Heinrich Ilona pedig Auschwitzban hunyt el. Számadó, 2014a: 176. Kecskés Béla (Komárom, 1887. – Dél-Komárom, 1957.) városi tisztviselőként működött. 1947-ben feleségével együtt Magyarországra telepítették. Előbb fiúknál laktak, később lakást utaltak ki a számukra. Számadó, 2008: 100. Ehhez lásd Rabi-Szombath-Tóth, 2009: 40–71.

²²³ Simon, 2014c: 201.

²²⁴ AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 205.

például az ún. Pidjon Nefhes, vagyis a kihirdetett általános bűnbánathoz kapcsolódó – a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája, valamint a főrabbi által 1938 őszén meghirdetett – adománygyűjtő akció 1939. júniusi leállítására is épp azért került sor, mert az elsősorban társadalomjóléti és nem vallási célokat szolgált.²²⁵

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az adománygyűjtő akciókat engedélyezhették abban az esetben, ha az a zsidóság kivándorlására irányult. Ezt jelzi Reviczky alispán egyik intézkedése is, amely a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének és a Magyar Izraeliták Szentföldi és egyéb településeit támogató egyesületnek az adománygyűjtő akcióját engedélyezte. Ezt azonban csak „*a Magyar Zsidók külföldön elhelyezkedésének elősegítéséhez szükséges anyagi eszközök részbeni megszerzése céljából*” tette.²²⁶

A kivándorlás elősegítését szolgálták az ún. mezőgazdasági átképző tanfolyamok is. Ezeket azonban a háború miatt 1940 áprilisától beszüntették. Komárom vármegyében például a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája 1940 tavaszán három gazdaságban is mezőgazdasági átképzéseket tervezett. 1940 áprilisában viszont már nem volt lehetőség a kijelölt egyének átképzésére, melyet a miniszteri tanácsos a következőkkel indokolt: „*A háborús viszonyok következtében [...] szervezett kivándorlásokra alig van lehetőség, miért is a Cím kérelme csakis akkor lesz teljesíthető, ha a mezőgazdasági átképzés alá vont egyének kivándorlása ismét biztosítható*”.²²⁷ Az átképzések felosztatásának valódi oka azonban a cionista fiókegyesületek felosztatásával függött össze. 1940-ben ugyanis a belügyminiszter arról tájékoztatta a komáromi főispánt, hogy

²²⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 71 biz./1939. Magyar Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi irodájának engedély nélkül folytatott adománygyűjtése. Az alispán a főszolgabírónak. 1939. június 15.

²²⁶ A Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége és a Magyar Izraeliták Szentföldi és egyéb településeit támogató egyesület adománygyűjtési engedélye. Reviczky alispán valamennyi I. fokú és helyi hatóságnak. Komárom Vármegye Hivatalos Lapja. 1939. május 13.

²²⁷ Csallóközaranyoson és Nagylélen Schwarz Jenő 12 személy átképzését biztosította volna. Emellett Dunaszerdahelyen 10 személy átképzésére került volna sor Dukesz és Herzog által. Laufer Nándor pedig Almásfüzitőn adott volna lehetőséget 15 személy átképzésére. ŠA Nitra, f. ŽK, III. (Podž.1942–1945) 31 biz./1940. Kivándorolni szándékozó és az 1939: IV. törvénycikk hatálya alá eső egyének mezőgazdasági irányú átképzése. Komárom vármegye alispánjától valamennyi főszolgabíró úrnak. 1940. április 5.

rendőrhatalósági jelentések szerint „a Magyar Cionista Szövetség fiókegyesületei keretében létesített, avagy látszólag ezek fennhatósága alatt álló mezőgazdasági, stb. átképző tanfolyamok / bachsarák/ ifjúsági szakosztályok, kultúrcsoportok, valamint ezektől függetlenül különböző más néven működő cionista szervezetek, alakulatok, mozgalmak [...] oly tevékenységet fejtenek ki, amely államrendészeti, és több esetben erkölcsi szempontból is súlyos kifogás alá esik”.²²⁸

Azt is hozzátette, hogy főként a visszacsatolt Felvidéken és Kárpátalján működő cionista szervezetek „megrendszerbeillesztése” szükséges.²²⁹ Ezért a Csallóközaranyoson működő átképző tanfolyam további működését szintén nem támogatták. Ezzel kapcsolatban az országmozgósítási kormánybiztos pedig olyan cionista táborozások megszervezésére is figyelmeztetett, ahol baloldali politikai irányultságú zsidók vesznek részt. A Komáromi járáshoz tartozó átképző tanfolyam további működése pedig véleménye szerint azért sem volt kívánatos, mivel „a tanfolyam megszűnése után nem térnek vissza tartózkodási helyükre, hanem az anyaország területén illegális úton letelepednek. Ellenőrzésük a zsidó szolidaritás miatt csakis lehetetlen”.²³⁰

Ezzel szemben mégis volt rá példa, hogy a földművelésügyi miniszter engedélye nélkül elindult egy-egy átképző tanfolyam.²³¹ Ilyen volt a Dukesz és Herzog gazdaságban a kertészeti átképző tanfolyam, amelyet állítólag „Steinbach Tibor 1896. évi születésű zsidó, nő, gazdaságvezető és Fürst Gyula 1912. évi születésű zsidó, nőtlen, okleveles rabbi, mindketten dunaszerdahelyi lakosok a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája útján szervezték meg és hozták a 10 tanulót a fentnevezett gazdaságba”. A tanfolyamot azonban

²²⁸ ŠA Nitra, f. ŽK III. 120 biz./1940. A Magyar Cionista Szövetség kötelékébe tartozó összes fiókegyesület, alakulatok, szakosztályok, tanfolyamok, stb. valamint Magyarország területén bármely néven működő cionista irányzatú szervezetek és alakulatok feloszlata. M. kir. belügyminiszter a főispánnak. 1940. július 11.

²²⁹ Uo. A Magyar Cionista Szövetség kötelékébe tartozó összes fiókegyesület, alakulatok, szakosztályok, tanfolyamok, stb. valamint Magyarország területén bármely néven működő cionista irányzatú szervezetek és alakulatok feloszlata. M. kir. belügyminiszter a főispánnak. 1940. július 11.

²³⁰ ŠA Nitra, f. ŽK III. 113 biz./1940. Cionisták nyári táborozása. M. kir. II. Honvéd Hadtest Országmozgósítási Kormánybiztosa a főispánnak. 1940. július 3.

²³¹ ŠA Nitra, f. ŽK III. (Podž.1942–1945) 31 biz./1940. Engedély nélkül működő mezőgazdasági tanfolyam feloszlata. Földművelésügyi miniszter rendeletéből a miniszteri tanácsos az alispánnak. 1940. július 18.

hamarosan feloszlatták, résztvevők pedig a továbbiakban munkásokként teljesítettek szolgálatot a gazdaságban. A közreműködők ellen egyúttal kihágási eljárást indítottak.²³²

A második zsidótörvény nemcsak közvetlenül a gazdasági és a szociális kérdésekre terjedt ki, hanem a politika területét is érintette. A zsidók képviselőházi, valamint önkormányzati választójogát ugyanis több törvény és rendelet által korlátozták.²³³ Ennek egyik célja volt a zsidó állampolgárok választhatóságának a kikapcsolása a törvényhatóságokban. A törvény értelmében ezután zsidónak minősített legtöbb adót fizetőként, azaz virilis jogcímen nem lehetett megyei és városi törvényhatósági tag.²³⁴

1939 júliusában a belügyminiszter Komárom vármegye főispánjától is jelentésben kérte be a zsidó származású törvényhatósági bizottsági tagok számát.²³⁵ Ugyanakkor felszólította a főispánt, hogy *„tegyen jelentést arra vonatkozóan is, hogy a törvényhatósági legtöbb adófizető választók jelenlegi névjegyzékébe hányan vannak felvéve és a felvettek közül hány személyt kell a törvény értelmében zsidónak tekinteni”*.²³⁶ Nagy Nándor Alapy Gáspártól kapott 1939. július 25-i jelentése szerint azonban Komárom törvényhatósági bizottságának ekkor egyetlen zsidó tagja sem volt.²³⁷

Komárom vármegyével kapcsolatosan ugyanakkor az alispán 1939. szeptember 30-ai jelentése szerint a megye törvényhatósági területén ekkor még a legtöbb adót fizető zsidók közül négy választott tag volt.²³⁸

²³² ŠA Nitra, f. ŽK III. (Podž.1942–1945) 31 biz./1940. Engedély nélkül működő mezőgazdasági irányú átképző tanfolyam feloszlata. Komárom vármegye alispánjától a földművelésügyi miniszternek. 1940. szeptember 18.

²³³ „A választójog korlátozásánál csak azok a magyar állampolgárságú zsidók élveztek mentességet, akik Magyarországon születtek. Ha az illető szülei 1867. december 31. után születtek, igazolni kellett, hogy az illető szülei is Magyarország területén születtek”. Karsai, 2015: 156.

²³⁴ Uo.

²³⁵ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 192 biz./1939. A törvényhatósági bizottsági tagokra vonatkozó adatgyűjtés. Belügyminiszter a főispánnak. 1939. július 20.

²³⁶ Uo.

²³⁷ Uo. A törvényhatósági bizottsági tagokra vonatkozó adatgyűjtés. Alapy Gáspár polgármester a főispánnak. 1939. július 25. Alapy Gáspárról, a zsidókkal sorsközösséget vállaló polgármesterről bővebben lásd Szarka, 2009: 64–87.

²³⁸ „Komárom vármegye törvényhatóságának területén a legtöbb adót fizetők közül választott 4 rendes, az összes választottak közül választott 2 rendes, a szakszerűség képviselője címén senki, a vallásfelekezetek képviselője címén 1 rendes, az érdekképviselői címem 2 rendes, 1 pót, az örökös tagság címén és hivatali állásuknál fogva senki [...] törvényhatósági bizottsági tag tekinthető az 1939. évi IV. t.c. 1. paragrafusának értelmében zsidónak. Jelentem, hogy a kimutatás 2. és 2.

Októberben viszont már arról tájékoztattak, hogy „a zsidó törvényhatósági bizottsági tagok tagsága nagyrészt megszűnt és a zsidó tagok helyére a sorrendben következő póttagok behívottak”. A vármegye törvényhatósági bizottságban pedig a legtöbb adó fizetők között már egyetlen zsidó lakos sem volt.²³⁹ Október 13-án tehát azt nyilatkozta a belügyminiszter a főispánnak, hogy Komárom vármegye területén az összes választók közül mindössze 2 zsidó vallású tag van. Ennek alapján pedig elmondható, hogy mindössze egy hónap leforgása alatt szinte teljes zsidómentesítésre került sor a helyi törvényhatóságban. Az 1939-es adatok tehát jól szemléltetik, hogy mind Komárom, mind a vármegye elöl járt a zsidóság politikai kiszorításában.²⁴⁰

Iparrevíziós ügyek

A gazdasági őrsegváltás legfontosabb részét a Felvidéken, így Komáromban és környékén is az iparengedélyek megvonása jelentette.²⁴¹ Bár ezidáig nem készült részletes statisztika az iparengedélyek revíziójáról a Felvidéken, a korabeli sajtóból tudunk róla, hogy az izraeliták kezében lévő felvidéki engedélyek száma 10 760-ról 4 500-ra csökkent. Ez pedig annyit jelentett, hogy a volt iparosok 60%-a veszítette el így a megélhetését.²⁴² Az 1939 januárjában a minisztertanács elé beterjesztett rendelet alapján a visszacsatolt részekben 1939. július 1-jén az ipari és kereskedelmi engedélyek érvényüket veszítették, tevékenységüket pedig csupán azok a vállalkozók folytathatták, akiknek a február 15-ével

alattiaknál van pótlás a 4. és 5. alatti foglaltaknál nincs pótlás.” ŠA Nitra, f. ŽK, III. 192 biz./1939. Alispán a főispánnak. 1939. szeptember 30.

²³⁹ Majd így zárta: „A vármegye visszacsatolt területéről behívott vagy kinevezett törvényhatósági tagok között zsidónak tekinthető tag nincs. Minthogy a megszűnt zsidó törvényhatósági bizottsági tagok helyére póttagok – a Kereskedelmi és Iparkamara érdekképviselője kivételével – a behívottak, különleges intézkedés megtételére szükség nincsen”. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 192 biz./1939. A törvényhatósági bizottsági tagokra vonatkozó adatgyűjtés. Főispán a Belügyminiszternek. 1939. október 13.

²⁴⁰ Itt érdemes megemlíteni például néhány nagyvárost, Budapestet, Debrecent, Pécsét, vagy Szegedet, ahol még az 1941-es adatok alapján is viszonylag nagy számban maradtak pozícióban a mentesített izraeliták az önkormányzatokban. Karsai, 2015: 157.

²⁴¹ A korabeli sajtó alapján a felvidéki zsidó iparosok 60%-a veszítette el így megélhetését. Simon, 2014a: 12.

²⁴² Simon, 2014c: 203.

kezdődő egy hónap alatt benyújtott kérelmük alapján ezt az illetékes miniszter engedélyezte. A helyi véleményező bizottságnak pedig az 1939 januárjában beterjesztett rendelet alapján „nem csupán a zsidók visszaszorítására kellett törekednie, hanem arra is, hogy azoktól megvonják az engedélyt, akik a csehszlovák időkben nemzetpolitikai szempontból nem megfelelő magatartást tanúsítottak”.²⁴³ Az iparengedélyek revíziója tehát elsősorban a zsidóság ipari és kereskedelmi szférából való kikapcsolására irányult.

Az iparengedélyek elnyerésének feltétele, illetve a zsidóság törvény alóli mentesülése a Felvidéken pedig ezúttal is összefonódott a nemzethűség elvével. A Komáromi Lapok 1939. szeptember 16-án *A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozása* címmel megjelent cikkében ugyanis világossá tette, hogy a törvény alóli mentesség egyik feltételét saját érdem, illetve a család megelőző „nemzethű magatartása” jelentheti.²⁴⁴ Ezt pedig arra a Jaross által kiadott rendeletre alapozta, amelyet 1939 augusztusában küldtek meg Komárom polgármesterének jelezve, hogy a törvény alól a visszacsatolt felvidéki területeken milyen feltételek mellett kaphatnak mentességet a helyi zsidók.²⁴⁵

Az iparjogosítványok kiadásának további feltételét jelentette a magyar állampolgárság bizonyítása, amelynek megszerzéséhez a zsidó személynek igazolnia kellett, hogy saját és felmenői Magyarországon születtek és 1851-től állandóan Magyarország területén éltek. Az állampolgárságot egyúttal állandó községi illetőséghez kötötték a trianoni országrész, illetve a történelmi Magyarország területén. A kérvények pozitív elbírálásának előfeltételét adta tehát, hogy az „állandó

²⁴³ Uo. 201.

²⁴⁴ A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozása. *Komáromi Lapok*, 1939. szeptember 16., 5.

²⁴⁵ Az 1939. október 18-ig beadni szükséges kérvényben a következőket kérik jelölni: „a.) a folyamodó nevét és azt a körülményt, hogy saját vagy az elhalt férj illetőleg atya érdemei alapján kéri-e a mentesítést. b.) a lakóhelyet, valamint az 1918. és 1938. évek között a Magyar Szent koronához visszacsatolt felvidéki területeken volt összes lakóhelyeket, c.) azt a magatartást, amelyre a folyamodó mentesítés iránti igényét alapítja. Amennyiben a folyamodó ennek a magatartásnak igazolására okmányokkal rendelkezik, ezeket csatolni kell”. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 22613 adm./1939. A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. t. c.-nek az országhoz visszacsatolt felvidéki területeken végrehajtása. Tárcanélküli minisztertől a polgármesternek 1939. augusztus 23.

ittlakás ténye kétségtelenül megállapítható” legyen.²⁴⁶ A pozitívan elbírált beadványokon – „Hacker és Neufeld”, Weisz Testvérek, Adler Adolf és fia, Weisz József és Steiner Imre cégjei – szintén hangsúlyozták a folyamatos komáromi illetőséget. A 36 éves Hacker Zoltán és a 40 éves Neufeld Jenő izraelita vallású lakosok 1939. február 16-án kérték az iparigazolvány kiadását. A komáromi villamossági, mechanikai és fényképészeti cikkekkel kereskedő „Hacker és Neufeld” cég tulajdonosai 1921. július 26-tól állandóan Komáromban éltek.²⁴⁷ A szintén pozitív elbírálásban részesült Weisz Pál és Weisz Izidor komáromi cégje fűszer, csemege, festék és termény-nagy-, illetve kiskereskedés üzésével foglalkozott. Az 55 éves Weisz Pál és az 53 éves Weisz Izidor ugyancsak hangsúlyozták kérelmükben, hogy 1921. július 26-tól a városban éltek.²⁴⁸ Adler Adolf és fia, rőfös és divatáru kereskedés cégtulajdonosai, az 56 éves Klein Ignác és a 64 éves Ney Ödön pedig szintén kiemelték folyamatos illetőségüket, valamint a kereskedés komoly múltját. Az írásban megjegyezték: *„a céget [...] Adler Adolf alapította 1852 körül ugyanabban a házban, ahol ma is fennáll, a cégek törvényszéki bejegyzésekor megjelent törvény után Komáromban az elsők között 1876 évi ápr. hó 18-án a törvényszéknél bejegyezte az 1. kötet 6-ik lapja 12/2 folyószám alatt”*.²⁴⁹

²⁴⁶ „A zsidó fajú egyén magyar állampolgársága csak akkor vélelmezhető, ha folyamodó 1. igazolja, hogy ő maga és szülei is – Magyarországon születtek és ezen felül hitelt érdemlően igazolja azt is, hogy szülei, vagy amennyiben szülei az 1851. évi január hó 1-je után születtek, - ezek felmenői az 1851. évi január hó 1. napja óta állandóan Magyarország területén lának”. Erről lásd ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 20 biz./1940. Az állampolgárság igazolása iparjogosítványok kiadásánál. Az alispán a főszolgabírónak. 1940. február 24.

²⁴⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 3071 adm./1939. Hacker Zoltán és Neufeld Jenő kérelme iparjogosítvány kiadásának engedélyezése iránt az 1.100/1939. M. E. sz. rendelet értelmében. A M. Kir. Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztériumnak Hacker Zoltán és Neufeld Jenő. 1939. február 16.

²⁴⁸ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 3670 adm. /1939. Weisz Pál és Weisz Izidor, komáromi lakosok kérelme iparjogosítvány kiadása iránt az 1.100/1939. M. E. sz. rendelet értelmében. A M. Kir. Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztériumnak Weisz Pál és Weisz Izidor. 1939. március 1.

²⁴⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 4241 adm./1939. Adler Adolf és Fia Komárom rőfös és divatáru kereskedő cégnek melyben az 1100/1939 M. E. sz. rendelet értelmében új iparigazolvány kiadását kéri. A M. Kir. Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztériumnak Klein Ignác és Ney Ödön. Ehhez lásd még ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 4669 adm./1939. Weisz József és Steiner Imre fűszer és gyarmatárakereskedők kérelme iparigazolvány engedélyezése kiadásáért M. Kir. Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztériumnak. 1939. március 11.

A fenti, pozitívan elbírált kérvények esetében ugyanakkor egyik esetben sem hivatkoztak a kérelmezők különleges érdemeikre a nemzethűségük terén. A gútai Viktória Hengermalom Rucz Jenő és Társai közkereseti társaság tagjai szintén nem tértek ki a nemzeti magatartásukra.²⁵⁰ Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy az 1939-ben iparjogosítványhoz jutott vállalat ügyében 1941-ben a (bizonyára kikeresztelkedett) római katolikusként szereplő Rucz Jenőtől viszont megtagadták az üzemvezetői pozíciót, mégpedig azért, mert *„önálló iparos egyszersmind üzletvezető nem lehet, ipartársulatunk nem javasolja a kérelem teljesítését”*. Majd hozzátették, hogy *„amennyiben az üzletvezető jelenlegi iparjogosítványáról lemond, üzletvezetőként alkalmazható”*.²⁵¹ Mindenesetre nem kizárt, hogy a városközpontban és a járásban lévő kereskedések engedélyeket komolyabb üzleti múltjuktól és városi befolyásuktól nem függetlenül kapták meg. Az iparengedélyeket ugyanis nem egyszer egyéni érdekek mentén bírálták el az iparhatósági bizottság tagjai, amely Jarosznak számtalan esetben jelentett „zsíros üzletet”, mivel az új iparengedélyek pénzért – ötszáztól ezer pengőig – is megvásárolhatók voltak.²⁵² Ugyanakkor a nemzethű magatartás sem jelentett garanciát az iparigazolványok elnyerésére, ilyen téren különleges érdemek felmutatására volt szükség. Ez jól látszik Geöbel főszolgabírónak Nagy Nándor főispán kérésére tett jelentéséből is. Feuermann Pál nemesócsai fakereskedő esetében ugyanis világossá vált, hogy *„nevezett azok közé a kevés zsidó közé tartozott, aki magyarságát állandóan hangoztatta és a magyarság érdekében aktív munkálkodást fejtett ki és anyagi áldozatot is hozott. Iparjogosítvány elnyerésére, – ezen megállapítások alapján –, melyekről azonban csak az első iparrevízió után szereztem tudomást-, feltétlenül alkalmasnak tartom nevezettel”*.²⁵³ A magyar érdekekért anyagi áldozatokat is felvállaló tevékenység esetében

²⁵⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 2418 adm./1941. Viktória hengermalom. Rucz Ernő és társai kérelme iparjogosítvány kiadásának engedélyezése iránt. Rucz Ernő és Társai a járási hivatalnak. 1939. július 27.

²⁵¹ Uo. Viktória Hengermalom üzletvezető bejelentése. A Komáromi Járási Általános Ipartársulat elnökétől a Komáromi járás főszolgabírójának. 1941. december 11.

²⁵² Simon, 2014a: 12.

²⁵³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 145 biz./1939. Zsidó kereskedők megbízhatósága. Főszolgabíró a főispánnak. 1934. november 4.

tehát a szolgabíró az iparjogosítvány elnyerését javasolta. Viszont Kellner Károly ekeli vegyeskereskedő a magyar érdekek konkrét előmozdítása hiányában nem kaphatott iparendedélyt: „*Kellner Károly vegyeskereskedő, ekeli lakos magatartása nem volt olyan kifogástalan, mint Feuermann Pálé – de azért a magyar érdekekkel nevezett nem helyezkedett szemben –, bár azok előmozdítására sem tevékenykedett. Iparjogosítvány elnyerésére nem tartom érdemesnek*”.²⁵⁴ Ugyanakkor Wertheimer Jenő komáromi lakatosiparos konkrét érdek hűján szintén nem kaphatott iparendedélyt nemzethű magatartására hivatkozva. Pedig kérelmező könyörgő levelében „*hangsúlyozta, hogy cseh időkben üldözést szenvedett, gyermekeit pedig színmagyar iskolába járatta. Mindeközben a csehek »erőszakolták«, hogy a gyermekeket a felállított csehszlovák iskolákba járassa. Így zárja levelét az iparügyi miniszternek: Nem, megmaradtam magyarnak a legnagyobb nélkülözések és üldöztetések árán is. [...] Bizonyítom ezzel azt, hogy a 20 év alatt erős magyar érzésem és gondolkodásom miatt állandóan és folytonos mártíromságot szenvedtem. Minden népszámlálásnál – magától értetődően – mindig magyarnak vallottuk magunkat családommal együtt*”.²⁵⁵

Az iparjogosítványokat egyébként a kiadást követően is minden évben felülvizsgálták, s az ellenőrzést szolgálta, hogy a helyhatóságok kötelesek voltak állandó statisztikát vezetni a zsidó lakosok összlétszámáról, a kiadott iparendedélyek és jogosítványok számáról a további engedélyek és jogosítványok arányában.²⁵⁶

²⁵⁴ Uo.

²⁵⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 3453 adm./1939. Wertheimer Jenő iparügye. Wertheimer Jenő Komárom polgármesterének. 1939. december 2.

²⁵⁶ Ehhez lásd Ungváry, 427. Ezt igazolja a Komáromi vármegye alispánjának felszólítása a főszolgabíró felé, az iparosok, kereskedők és kereskedelmi társaságok (második zsidótörvényre hivatkozó) adatbejelentési kötelezettségéről 1939. október 15-ig. Ehhez lásd ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 141 biz./1939. A főispán küldeménye végrehajtás céljából a M. Kir. Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Miniszter kiegészítő rendelkezéséről a 7720/1939. M. E. sz. rendeletével kapcsolatban. Alispán a főszolgabírónak. 1940. február 16.

TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI KONFLIKTUSOK A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNY UTÁN

A zsidóság társadalmi és gazdasági kikapcsolásának legfontosabb lépései 1939 első felében a Felvidéken, így Komáromban és környékén is megtörténtek. A zsidóellenes rendelkezéseknek pedig nemcsak a helyi zsidó közösség számára, de a felvidéki társadalom és gazdaság egészére nézve káros következményei voltak. Ezzel párhuzamosan a konfliktusok is megnövekedtek ebben a sokak számára bizonytalanságokkal és nehézségekkel teljes krízisidőszakban.

A helyi zsidóságon belül a diszkriminatív intézkedésekre adott stratégiaváltást jelöli a katolikus egyházba kikeresztelkedők számának a megnövekedése 1939-ben. Komáromban ugyanis az 1938 és 1944 közötti időszakot tekintve ebben az évben vált a római egyház tagjává a legtöbb – összesen 14 – zsidó személy.²⁵⁷ Ezeket a kikeresztelkedéseket viszont már csak azért is egyfajta automatikus válaszreakciónak kell tekinteni az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben, hiszen a faji alapon meghatározott második zsidótörvény alól már nem nyújthattak mentességet. Ugyancsak a helyi zsidóság krízishelyzetére adott válaszreakcióként definiálhatjuk Földes Sándorné ügyét, aki kislánya zsidótörvény alóli felmentése tárgyában egyenesen a kormányzó feleségéhez, vagyis Horthy Miklósnéhoz fordult 1940 tavaszán. Levelében a gyermekéért aggódó anya a második zsidótörvény rá vonatkozó rendelkezéseinek a tudatában is hangsúlyozta családjá református kikeresztelkedését: *„20 éves kislányom, ki református hitre tért, úgyszintén én is, – a II. sz. zsidótörvény szerint zsidónak számít, s hiába végezte kitiüntetéssel a pozsonyi magyar kereskedelmi akadémiát, – nem kap sehol kenyeret, – mert zsidónak számítják. A legrosszabb gondolatokkal foglalkozik, s attól kell tartanom,*

²⁵⁷ Római Katolikus Plébánia Észak-Komárom, Keresztelési Anyakönyv (1937–1941). Tömösközi Ferenc kutatásai ugyanebben az évben az anyák vallását figyelembe véve 9 zsidó személy kikeresztelkedéséről adnak számot a református egyház anyakönyvei alapján. Ehhez lásd Tömösközi, 2011: 119–121.

hogy öngyilkosságot követ el reménytelen helyzetében”.²⁵⁸ Földes Sándorné levelére visszautasító választ kapott és közölték vele, hogy a belügyminiszter *„jogalap hiányában nem találta teljesíthetőnek”* kérését.²⁵⁹

A visszacsatolt városban a zsidóság gazdasági és társadalmi kiszorítása ugyanakkor teret adott olyan személyes alapú konfliktusok elburjánzásának is, melyek mögött gyakran egyéni bosszú vagy rosszindulat húzódott. Ezek a konfliktusok sok esetben egy-egy személy munkahelyi pozíciójából való elmozdítását kezdeményezték. A feljelentések tárgyát pedig általában a bepanaszolt „nemzeti becsületesség” ellenében elkövetett tettek alkották. Ilyen volt például Dr. Fleischer Jenő komáromi orvos ügye is, akit Müller Rudolf volt párttitkár és Végh Mihály jelentettek fel. Miután azonban a tárcanélküli miniszter kérte a főispánt a vádak kivizsgálására, ő a zsidó orvos védelme mellett határozottan kiállt. A főispán a vádakkal szemben ugyanis a következőkről tájékoztatta a belügyminisztert: *„Ha Fleischer dr. 1919-ben 18 éves korában csakugyan használta is a terhére írt és a magyar zászlóra meggyalázó kifejezést, a megszállás alatt magyar nemzeti szempontból ellene különösebb észrevétel nem merült fel. [...] A rendőrkapitányság jelentéséből kitűnően a pénztári orvosi állás elnyeréséhez a szociáldemokrata párt tagsága elengedhetetlen feltétel volt. Így e pártba történt belépése tulajdonképpen megélhetését biztosította”*.²⁶⁰

A személyes bosszúállás vezette azokat a helyi lakosokat is, akik Beszédes Lajos csicsói körjegyző ellen emeltek panaszt. 1939. december 7-én. Beszédes, aki egyébként nem volt izraelita vallású és zsidó származású, ismeretlen szerzőktől kapott becsületsértő levele ügyében a szolgabírótól kért felhatalmazást a bírósági eljárás megindításához. Világossá vált, hogy állítólag a leventeotthon létesítésének helyszíne miatt

²⁵⁸ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 5660 adm./1940. Földes Sándorné komáromi lakos kérelme a zsidótörvény alól való felmentés tárgyában. 1940. február 6.

²⁵⁹ Uo. Válasz Földes Sándorné komáromi lakos kérelmére. Főjegyző Földes Sándornénak. 1940. április 3.

²⁶⁰ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 51 biz./1940. Dr. Fleischer Jenő orvos, komáromi lakos igazolása.

Főispán a belügyminiszternek. 1940. április 1.

felháborodott lakosok emeltek panaszt bosszúból a jegyző ellen.²⁶¹ A levélben azonban Beszédes családját is sértegetések tárgyává tették, amelyek központjában a magyarság megtagadása és felesége által a zsidósággal való együttműködés állt, ez pedig véleményük szerint kizárta a jegyző megbízhatóságát: „*Kijelentjük, hogy nekiünk – árja magyar – jegyzők kellene és garantáljuk, hogy azok is lesznek, nem pedig olyanok, mint a mostaniak. Ön mindig azt hangoztatta, hogy ilyen meg olyan nagy magyar, akkor mutatta volna meg magyarságát mikor megnősült és akkor nem vett volna el egy – tót – nőt, aki egy egészséges magyar mondatot nem tud mondani. Ez még csak hagyján, de emellett még – zsidó – is mert annyi bizonyos, hogy ősei nem a vereckei szoroson jöttek be hazánkba, de valószínűleg a Vörös tengeren keltek át egykori lakóhelyükre. Ezen adatokból mindenki láthatja az Ön – köpönyeg – forgatását*”.²⁶²

Ugyanakkor az is előfordulhatott, hogy az államváltás, illetve a zsidóellenes rendelkezések megsokasodása következtében maguk a zsidók is előidézőivé válhattak egy-egy társadalmi konfliktushelyzetnek. Lovász Ferenc levanteoktató szabómester szerint ugyanis Reif Henrik komáromi zsidó lakos 1939. szeptember 3-án sértegette őt és a levante intézményt az Otthon Kávéházban. Ezenkívül „*nevezett a kávéházban állandóan vicces formában gúnyt űz a magyar ügyekből, gúnyosan kiabálja zsidó kártyázó társaságban »mindent vissza, mindent vissza, das ist auch etwas!« A visszacsatolás előtt is állandóan hangoztatta, hogy ő nem magyar, hanem zsidó. Nevezett tudja, hogy én vitézi várományos vagyok és ezért állandóan gúnyol*”.²⁶³ Viszont hozzá kell tenni, hogy bizonyítékok hiányában, valamint a sértett indítványának visszavonása következtében a nyomozást megszüntették Reif Henrik ellen.

²⁶¹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 3biz./1940. Beszédes Lajos becsületsértés. Beszédes körjegyző levele a főszolgabíróhoz. 1940. január 8.

²⁶² Majd így folytatták: „*Nekiünk nem tiszta és kevert vérű – tót – jegyzők kellene, hanem tisztességes, nyílt, őszinte és barátságos emberek, akiket csak a saját vériünkbeliekből kaphatunk, nem pedig talpnyaló és rafinált elnyomók, hanem becsületes nyílt őszinte és barátságos úriemberekre van szükségünk. A cseh-rabság ideje alatt nem azért szenvedtünk és küszködtünk magyarságunkért, hogy ilyen pimaszokkal tiszteljenek meg benniünket. Kik a minket nyomorító cseh uralom idején busás hivatalokhoz jutottak és ezeknek még van merszüik úton-útfélen hangoztatni és a nép előtt mondogatni, hogy mennyit szenvedtek magyarságunkért*”. Uo.

²⁶³ Okresný súd Komárno, 1939/KÜ 3022/1. szám. Jegyzőköny Reif Henrik elleni panasztétel ügyében. Lovász Ferenc a M. Kir. rendőrség komáromi kapitányságánál. 1939. szeptember 4.

A komáromi – zsidó és keresztény – társadalom reakciói is a zsidómentes társadalom és gazdaság megteremtésének viszonylag gyors ütemű központi lépéseit tükrözték a Felvidéken, a zsidótörvény végrehajtása ugyanakkor nem haladt minden esetben az állami elvárásoknak megfelelően a városban. Ezt igazolja például a biztosító intézetek zsidó tisztviselőinek magas száma, melyre 1940. február 16-án Weiss István miniszteri osztályfőnök a Felvidéki Minisztériumból a következőképp figyelmeztette a főispánt: *„Az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa megállapította azt, hogy a biztosító intézetek a Felvidék visszacsatolásával kapcsolatban a megengedettnél 101-el több zsidó tisztviselőt vettek fel”*. Ezekről Weiss megjegyezte, hogy azonnali elbocsátásukat követően keresztény tisztviselőkkel helyettesítendő. Majd a következőkkel egészítette ki írását: *„Fölösleges előttem hangsúlyoznom, hogy ez milyen kedvező lehetőségeket jelent a felvidéki keresztény munkanélküli fiatalemberek elhelyezkedésére vonatkozólag”*. Weiss tehát a felvidéki munkanélküliség felszámolásában központi jelentőséget tulajdonított a zsidómentes társadalom és gazdaság megteremtésének. Érvelésének azért is volt nagy súlya, hiszen Komárom nagymértékű munkanélküliséggel és szociális problémákkal küzdött a visszacsatolást követően.²⁶⁴ A helyi lakosság tehát nemcsak a nemzethűség kapcsán, de szociális érzékenysége következtében is mozgósíthatóvá vált a zsidóság ellenében, amelyet a város zsidóellenes közhangulata is jól mutatott.

Weiss azt is hangsúlyozta, hogy a végleges döntés előtt mindenképp meg kell győződni, hogy *„az elbocsátandó tisztviselők között nincs-e olyan, akinek a csehszlovákiai magyar kisebbség harcaiban érdemei vannak és így elbocsátása a méltányosságba ütköznék”*. Ugyanakkor a törvényhatóság területén működő elbocsátandó zsidó tisztviselők jegyzékét is rendelkezésre bocsátotta azzal a kéréssel, hogy 5 napon belül jelöljék meg azokat, akiknek elvitathatatlan érdemei vannak. Utolsó mondataiban azonban figyelmeztetett, hogy a *„félreértések elkerülése végett szíves figyelmébe*

²⁶⁴ Ehhez lásd Bajcsi, 2020: 17. Komárom szociálisan hátrányos helyzetéről ez időben bővebben lásd AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 188–192.

ajánlom, hogy valamennyi biztosító intézeti tisztviselő előéletének megállapításáról van szó, valamint nem érdek kereséséről, hanem esetleg köztudomású érdekeket légy szíves velem közölni”.²⁶⁵ Weiss utolsó szavai is arra utalnak, hogy a mentesítések itt is elsősorban a különleges és „köztudomású” érdemekre vonatkoztak. A biztosító társaságok kivételezett tisztviselőinek komáromi jegyzékét egyébként a főispán nyolc személy feltüntetésével küldte meg.²⁶⁶

Hasonló problémát szemléltetett Komáromban a zsidó bőrkereskedőkkel kapcsolatos panasztételek ügye 1940 áprilisában. A Komáromi járás alispánja (felső utasításra) ugyanis arra kérte a főszolgabíró, *„hasson oda, hogy az ipartestületek a kiutalt bőrmennyiségeknek lehetőleg legalábbis 70%-át keresztény bőrkereskedőktől utalványozzák iparos tagjaik részére*”. Ennek célja természetesen a zsidóság kivonása volt a bőrkereskedésekből. Az alispán azt is hozzátette, ha az ipartestület körzetében bőrkereskedő nem található, vagy esetleg távol van, *„a bőrelosztás a helyi Hangya /Felvidéken: Hanza/ Termelő, Értékesítő- és Fogyasztási Szövetkezetek, valamint keresztény vegyeskereskedők, amennyiben már eddig is bőr anyagok árusításával foglalkoztak, szintén bevonhatók, ha az ottani lábbelikészítő iparosok ezt kívánják*”.²⁶⁷

Simon Attila is megjegyzi írásában, hogy az iparengedélyek revíziójával kapcsolatos rendelet egy csomó problémát rejtett magában. Az egyik ilyen gondot az jelentette, hogy miközben június végére az iparengedélyek érvényüket veszítették, az újak odaítélése nem fejeződött

²⁶⁵ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 44 biz./1940. február 16. Tárcanélküli Minisztériumtól a főispánnak. 1940. február 6.

²⁶⁶ 1. Gesztes Zoltán ügynök, vezető, Providentia Bizt. Rt. 2. Feldmár Dezső, fix. jav. üzletszerző, Első Magy. Ált. Bizt. Társ. 3. Glatz László, üzletszerző, Első Magy. Ált. Bizt. Társ. 4. Herstein Rudolf, üzletszerző, Első Magy. Ált. Bizt. Társ. 5. Porgesz Dávid, üzletszerző Első Magy. Ált. Bizt. Társ. 6. Weisz Károly, üzletszerző, Első Magy. Ált. Bizt. Társ. 7. Juhász Gyula, főügynök főnök 8. Máhrer Ármin, üzletszerző, Adria Biztosító Társulat. Gesztes Zoltánhoz és a család történetéhez lásd még Paszternák–Paszternák, 2013: 102–105.

²⁶⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 38 biz./1940. Bőripari anyagok szétosztása. Az alispán a főszolgabírónak. 1940. április 29. Ezután ugyanerre kéri a főszolgabíró a járási általános ipartársulatot Komáromban 1940. május 27-én. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 38 biz./1940. Bőripari anyagok szétosztása. A főszolgabírótól a Járási Általános Ipartársulatnak. 1940. május 27. A protekcionista Hangya Szövetkezet felvidéki kiépítéséhez és a Hanza Szövetkezeti Áruközponthoz lásd Simon 2014c: 200.

be. A beadott panaszok következtében elutasító válasz híján a kormányzat három hónappal meghosszabbította az ipar és a kereskedelem gyakorlási idejét.²⁶⁸ Később azonban még súlyosabb problémák merültek fel, amelynek nemcsak a zsidóság számára voltak káros hatásai, de az egész felvidéki gazdaság és társadalom számára hátrányos következményekkel jártak.

Egyes esetekben előfordult, hogy a helyi iparendeléytől megfosztott zsidók nem akartak lemondani ingatlanjaikról, nem akarták azt keresztény kereskedők rendelkezésére bocsátani, s így azok nem tudták időben elkezdni az iparűzést. Ilyen volt például Dócza Kálmánnak és ingatlanja bérlőjének, a zsidó származású Schwartz Ignác fakereskedőnek az ügye. Dócza a bérleti viszony megszűnésének rendezését kérte 1940 februárjában.²⁶⁹ Ezt pedig annak érdekében tette, mert Schwartz iparendelése megszűnését követően Dócza „személyesen óhajlja az ingatlanon az ipart gyakorolni és Gúta nagyközség a tavaszi építkezési munkálatok megkezdésekor nem maradhat fakereskedés nélkül – már közérdekből is – a véghatározat rendelkező része szerint kell határoznom” – írta a helyettes főszolgabíró.²⁷⁰ A járási vezetés a keresztény kereskedő közérdekeket hangoztató sürgetése következtében hozta meg a véghatározatot utasítva Schwartz Ignácot, hogy nyolc napon belül adja át az ingatlant Dócza Kálmánnak.

Az iparigazolványok revíziója következtében fellépett gazdasági problémákra mutat rá az a levél is, amelyet a belügyminiszter 1940 májusában intézett Komárom vármegye főispánjához. Eszerint a visszacsatolt részekről több főispán elégedetlenségét fejezte ki az ügyben, hogy a zsidóktól elvont iparigazolványokat és engedélyeket a kereskedelem- és közlekedésügyi, valamint az iparügyi minisztérium revízió tárgyává tette és néhány zsidónak az elvont engedélyeket

²⁶⁸ Simon, 2014c: 201–202.

²⁶⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno, 567 adm./1940. Dócza Kálmán gútai lakos kérelme Schwartz Ignác gútai lakos és közötte fennálló bérleti viszony megszüntetése iránt. Dócza Kálmán levele a járási főszolgabírónak. 1940. február 23.

²⁷⁰ Uo. Dócza Kálmán gútai lakos kérelme Schwartz Ignác gútai lakos és közötte fennálló bérleti viszony megszüntetése iránt. Véghatározat. A főszolgabíró a gútai jegyzőnek. 1940. március 27.

visszaadta. A főispánok az efféle intézkedések visszasságairól írtak, amelyek a közvéleményt kedvezőtlenül érintették és negatív reakciót váltottak ki.²⁷¹ A belügyminiszter mindemellett hangsúlyozta azokat a gazdasági zavarokat, amelyeket a felvidéki iparengedélyek megvonása okozott: „A kérdést közelebről megvizsgálva, a következőket állapítottam meg: Az időközben megszűnt felvidéki tárcanélküli minisztérium, az ipariügyi, valamint a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumnak olyirányú előterjesztést tett, hogy a zsidó iparigazolványok elvonása a visszacsatolt területeken helyenként a közgazdasági életben és a közellátásban súlyos zavarokat okozott, mert egyes ipari és kereskedelmi ágak teljesen megszűntek létezni. Kizárólag ezen közérdekű indokokra hivatkozva kérte a tárcanélküli miniszter úr, hogy egyes elvont zsidó iparigazolványok, illetve engedélyek visszaadassanak. A kereskedelem- és közlekedésügyi, valamint az ipariügyi miniszter úr ezen megkeresés alapján egyes esetekben korábbi elhatározását revízió alá vette és értesítette az első fokú ipari hatóságot, hogy az illető zsidó részére, dacára a korábbi elvonásnak, iparigazolvány, illetve iparengedély kiadását engedélyezze”.²⁷²

A zsidó kereskedők gazdasági kiszorítása rövid időn belül az ipari termékek minőségi romlását vagy teljes hiányát, illetve a kereskedelem visszaesését okozta a Felvidéken.

A problémákat a keresztény kereskedők és munkavállalók bevonásával kívántak megoldani, akiket azonban a közérdek figyelembevétele mellett nyilvánvalóan elsősorban önös érdekek vezéreltek. Ez pedig sok esetben magában hordozta a szakmaiatlanság veszélyét is.²⁷³ Mindez a gazdaságilag és szociálisan hátrányos helyzetben lévő Komáromot és környékét is érzékenyen érinthette. A helyi

²⁷¹ „A visszacsatolt területen érdekelt főispánok közül többen fordultak hozzám panasszal amiatt, hogy a kereskedelem- és közlekedésügyi, valamint az ipariügyi minisztérium a zsidó kereskedőktől és iparosoktól a múlt év folyamán elvont iparigazolványok és engedélyek egy részének ügyét revízió tárgyává téve akként rendelkezett, hogy egyes zsidóknak az elvont iparigazolványok, illetve engedélyek visszaadassanak. Ezzel kapcsolatban válaszoltam előttem, hogy az ilyen intézkedések a közvéleményben rendkívül kedvezőtlen visszahatást váltottak ki és gyanúsító bírálatokra adtak alkalmat”. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 86 biz./1940. Iparigazolványok és engedélyek revíziójának ügye. Nagy Nándornak Keresztes Fischer belügyminiszter. 1940. május 28.

²⁷² Uo.

²⁷³ Ehhez lásd Simon, 2014c: 202–203.

zsidóellenes hangulat fenntartásában ugyanakkor fontos szerepe lehetett a gazdasági és szociális problémák hangoztatásának.²⁷⁴

A HELYI ÁRJÁSÍTÁS VÉGREHAJTÁSÁNAK BONYODALMAI – BELSŐ KONFLIKTUSOK, JOGI KISKAPUK

A felvidéki lakosság jórésze a „visszatérést” követően közönyösen szemlélte a zsidóellenes intézkedéseket.²⁷⁵ A zsidókkal szemben kialakult magatartásformák radikális megváltozását támasztja alá az is, hogy Komárom városának vezetői 1940-ben egyenesen a zsidókérdés megoldásának a felgyorsítását kérték a polgármestertől.²⁷⁶ 1940. június 15-én pedig Komárom városa felirattal fordult a kormányhoz annak érdekében, hogy a *„zsidótörvény hatásosabb érvényesítése céljából rendeletileg terjessze ki az iparhatóság jogkörét a társulások felülbírálására és jogosítsa fel őket, hogy ott, ahol a törvény kijátszása látszik fennforogni, az iparengedélyt megtagadja, illetve a már megadottat visszavonja”*.²⁷⁷ Egy 1940. július 18-án megjelent cikk pedig a bankok és a nagyvállalatok fokozottabb ellenőrzése mellett állt ki a zsidótörvények betartása érdekében miközben a zsidóbirtokok megváltásának a meggyorsítására buzdított.²⁷⁸ A Komáromi Lapok hasábjain 1940. július 20-án megjelent írás pedig a romániai zsidótörvényről pozitív értelemben emelte ki, hogy az sokkal szigorúbb a magyarországi törvélynél.²⁷⁹

Fentiekből az is kitűnik, hogy 1940 közepére a felvidéki zsidókérdés megoldása egyre kevesebb különbséget mutatott az országos viszonyok rendezési elveitől és azok lebonyolítási folyamatától. Erre utalt

²⁷⁴ Ehhez lásd AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. Vö. Simon, 2014c: 203–204. A komáromi lakosság zsidóelleneshangulatának gazdasági alapú felerősítését jól példázza a korabeli sajtó híradása a búza zsidók általi állítólagos tömeges felvásárlásáról 1941-ben, az általános áruhiány időszakában. Lásd Hrubon–Rystveyová, 2014: 105–106.

²⁷⁵ Simon, 2014c: 206.

²⁷⁶ Uo. 204.

²⁷⁷ Komárom vármegye egy hónapja. *Komáromi Lapok*, 1940. június 15., 2.

²⁷⁸ Komárom vármegye rendkívüli közgyűlése. *Komáromi Lapok*, 1940. július 13., 2.

²⁷⁹ A romániai zsidótörvény. *Komáromi Lapok*, 1940. július 20., 2.

a Magyar Élet Pártjának beszámolója alapján a Komáromi Lapok 1940. július 27-i számában közzétett zsidókérdés eredményeivel kapcsolatos írása is, miszerint „*a gazdasági életben elbatalmasodott zsidóságot a lehetőséghez képest visszaszorítják. A zsidóság túlzott befolyását szellemi téren is csökkentették, eltávolították a munkás egyesületek zsidó vezetőségi tagjait, kiegészítették a zsidótörvény földbirtokpolitikai végrehajtási szabályait*”.²⁸⁰

Ugyanakkor továbbra sem haladt teljesen zökkenőmentesen az árjásítás a városban, amit a központi vezetés köreiben kialakult feszültségek is jeleztek. Ezek a konfliktusok a Komáromi Lapok cikkei szerint jórészt Balogh Miklós bizottsági tag zsidóellenes indítványaihoz kötődtek. A városi közigazgatási bizottság október 8-i ülésén például Balogh kezdeményezésére 1940. október 12-én zsidó kereskedők eltiltásának ügyét tárgyalta tűzifa és petróleum forgalmazása tárgyában.²⁸¹

A helyi vezetés egyre gyakrabban egymásnak feszülő álláspontjait 1940. november 30-án ismételten Balogh Miklós bizottsági tag „a zsidóknak a búcsúkon, vásárokon és piacokon való árusítástól leendő eltiltása iránt” benyújtott indítványának a tárgyalása igazolta. Míg a kisgyűlés csupán a vidéki zsidó árusok piacokról való eltiltását javasolta, „*Balogh Miklós úgy a vidéki, mint a helybeli árusok eltiltását kéri, mert attól tart, hogy a helybeliek fedezete mellett kijátszhatják a törvényt*”.²⁸² Alapy Gáspár polgármester azonban kiállt azok mellett a helyi zsidók mellett, akik a minisztertől kapták az iparengedélyüket a helyben való árusításra. Érvelésében hangsúlyozta, hogy a zsidók engedélyét a polgármester és a közgyűlés sem veheti el.²⁸³

²⁸⁰ Érdekes tervek, nagyszerű eredmények. A Magyar Élet Pártjának beszámolója. *Komáromi Lapok*, 1940. július 27., 1.

²⁸¹ Az említett termékek forgalmazására kijelölt kiskereskedőket a kereskedelmi miniszter azonban a polgármester hatáskörébe rendelte. „*A közíg. bizottság a polgármester intézkedése iránt teljes bizalommal van, így az indítvány felett napirendre tér*”. Városi közigazgatás, *Komáromi Lapok*, 1940. október 12., 1.

²⁸² Uo. A kisgyűlés a régi vármegyei és városi törvényhatóságon belül azt a szervet jelölte, amelynek feladatát a a kisebb volumenű ügyek elintézése és a közgyűlés elé kerülő tárgysorozati pontok előkészítése adta. A magyar nyelv értelmező kéziszótára, 1959–1962. Kisgyűlés szócikk.

²⁸³ Mindemellett szóba került a zsidók számára a csehszlovák időkben eladott városi és községi ingatlanok visszavételének a javaslata: „*A zsidók részére a megszállás alatt eladott városi és községi ingatlanok visszavételére vonatkozó javaslatára nézve a közgyűlés felkérte*

A közgyűlés viszont arról is döntött, hogy a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatos munkatöbblet megosztása érdekében feliratban kívánja megsűrgetni a harmadik zsidótörvény mielőbbi beiktatását. A javaslat egyébként ismételten Balogh Miklós nevéhez fűződik, aki *„azt akarta elérni, hogy a zsidótörvény ellen elkövetett kihágások elintézésével megbízott, s nagymértékben megterhelt előadó mellé egy segéderőt helyezzen a polgármester”*.²⁸⁴ Alapy Gáspár azonban Baloghhall szemben hangsúlyozta, hogy az alkalmazásban lévő tisztviselő megfelelően végzi a rábízott feladatokat. Majd hozzáfűzte: *„éppen a zsidók érdekében tartja szükségesnek, hogy világos és egységes helyzetet teremtsenek minél előbb, ez pedig a III. zsidótörvénnyel oldható meg. A közgyűlés a kisgyűlés javaslatát tette magáévá és hasonló állásfoglalás céljából határozatát megküldi a társörvényhatóságoknak is”*.²⁸⁵ Alapy tehát rendre szembekerült Balogh ellentétes zsidóellenes intézkedéseket sürgető nézőpontjával. S bár a későbbiekben a polgármester maga is hangoztatta a harmadik zsidótörvény beiktatásának jelentőségét, attól egy pozitívabb és kezelhetőbb helyzet kialakításának a lehetőségét várta. A konkrét, Balogh által felvetett „megszorító” intézkedések megvalósítását azonban minden esetben elutasította.

Már a fentiekben leírt, városi vezetésen belül kialakult konfliktusok is jól szemléltették a zsidótörvény végrehajtásához kapcsolódó bonyodalmakat, amelyek sok esetben lehetőséget nyújtottak a törvény kijátszására és a jogi kiskapuk megkeresésére.²⁸⁶ Ilyen alapon működött az ún. stróman-rendszer is, amelynek célja 1938-tól a zsidótörvények kijátszása volt a keresztény rokonok, barátok és ismerősök, vagy egykori üzleti alkalmazottak segítségével. A strómanok önzetlenül vagy pénzért a zsidó vállalatban belül tulajdonosi pozíciót nyerve segítettek, az egykori zsidó tulajdonos pedig ilyen formában biztosította a vállalat problémamentes működését a jövőre nézve. A stróman-rendszer felszámolása bonyolult folyamat volt, a jogi kiskapuk felfedezését pedig

a polgármestert, hogy a szóban forgó ingatlanokat irassa össze és tegyen erre vonatkozólag javaslatot”. Rendes közgyűlés a városnál. *Komáromi Lapok*, 1940. november 23., 2.

²⁸⁴ Uo.

²⁸⁵ Uo.

²⁸⁶ Karsai, 154.

sok esetben képzett jogászok segítették.²⁸⁷ A vétkesség a Komáromi járásban is számos esetben nehezen volt bebizonyítható. Erre utal a gútai jegyző 1940. novemberi jelentése a komáromi főszolgabíróhoz: „*Tárgyi ügyben tisztelettel jelentem, hogy esetleg számításba jöhetne Simigh István és Gandl Izsák rőfös és bőrkereskedő 357 hsz. Gubics Benő és Fekete Ferenc mészárosok 556 hsz., és Nagy Gábor Guttmann Lipóttal borjúkereskedő 575 hsz. Előbbi kettővel Főszolgabíró úr már foglalkozott jelentésem alapján, amikor is rendelet elleneset nem méltóztatott megállapítani, utolsóval szintén foglalkozott már valamely hatóság, s állítólag szintén nem lehetett megállapítani vétkességet, nevezetesen állítólag Guttmann Nagy Gábor bejelentett alkalmazottja*”.²⁸⁸

A stróman-rendszer mindenesetre hamar elterjedt a Felvidéken, Komáromban és környékén is. Ezt igazolja, hogy a komáromi közigazgatási bizottság ülésén már 1939 végén szó esett a strómanokról. Ismét Balogh Miklós volt, aki az új iparendedélyek kiadása kapcsán hívta fel a hatóságok figyelmét arra, hogy sok esetben a stróman az új iparendedélyes. A stróman-rendszer pedig tökéletesen alkalmas a zsidótörvény kijátszására. A cikk ugyanakkor megjegyezte, hogy „*Alapy Gáspár polgármester a legszigorúbb intézkedést igéri a törvény kijátszásával szemben*”.²⁸⁹

Miután ugyanis a zsidótörvény hatálya alá sorolandó személy iparigazolványban nem részesülhetett, a keresztény személy sok esetben saját iparigazolványát bocsátotta a zsidó személy rendelkezésére. Ezekkel a színleges iparűzésekkel szemben az illetékes kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter már 1940 augusztusában rendőri büntetőeljárás megindítását helyezte kilátásba, és az érintett üzletek azonnali lezárására

²⁸⁷ Ezt jól szemlélteti egy konkrét eset kapcsán a pécsi Kereskedelmi és Iparkamara egy konkurensét feljelentő személynek küldött válasza is: „*azt, hogy egy üzletet ténylegesen ki vezet, csak annak alapján lehet megállapítani, ha tisztázzák, ki adja le a megrendeléseket, ki fizet a megrendelt árukért, ki a tényleges eladó, ki rendelkezik a befolyt jövedelem felett, ki dönt a személyzet felfogadása és elbocsátása felett. Mindezeket a körülményeket viszont csak bites könyvszakértő tisztázhatja. A pécsi Kereskedelmi és Iparkamara azt javasolta a mobácsi illetékeseknek, hogy a könyvszakértő költségeit a panaszosok előlegezzék meg*”. Uo.

²⁸⁸ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ 3432 adm./1940. Színleges iparűzés esetén követendő eljárás. Gúta nagyközség előjáróságától a Komáromi járás főszolgabírájának. 1940. november 2.

²⁸⁹ Közigazgatási bizottsági ülés a városházán. Új Komárom Megyei Hírlap, 1939. december 16., 2.

szólított fel. A színleges és a tényleges iparúzó közötti viszony felfedéséhez pedig kulcsfontosságú támpontokat fogalmazott meg, amelyek a Komáromi járásban is segíthettek egy-egy stróman lebuktatásában: „Ilyenkor vizsgálni kell, hogy az áruraktárral, a készpénzzel ki rendelkezik, az ügyleteket ki köti, a vállalkozásban a rendelkezés jogát ki gyakorolja, stb. Előfordulhat az is, hogy a színleges iparúzó keresztény vallású és szombaton üzlete mégis zárva marad, jeléül annak, hogy a tényleges iparúzó nem az előbb említett, hanem zsidó vallású személy. Gondosan mérlegelni kell a színleges és tényleges iparúzó személyi és vagyoni viszonyait. Így az írni olvasni nem tudó, eddig háztartási alkalmazotti minőségben szolgálatot teljesítő, vagyontalan személyről aligha tételezhető fel, hogy volt munkaadójának a felvidéki iparjogosítványok felülvizsgálása folytán megszűnt üzletét tényleg maga vezeti, különösen akkor, ha volt munkaadója állandóan az üzletben tartózkodik”.²⁹⁰

A Komáromi Lapok 1940. október 26-i írásában ugyancsak kritikus hangnemben nyilatkozott a stróman-rendszerről. Miután részletezte a folyamat lényegét, szemrehányóan jegyezte meg, hogy a valódi zsidó tulajdonosok „élvezik a keresztény konjunktúra gyümölcseit, s a százhatvan-kétszáz pengővel jutalmazott szalmaember, az üzleti pótanyag az utcán sétál, vagy az üzletajtó előtt sütkérezik, hiszen jól megfőzte levesét”.

A Komáromi Lapok ezek után arról írt, hogy a helyi közbeszédben egyre gyakrabban merül fel a „pótember, a szalmabáb” témája Komáromban és környékén. Majd arra figyelmezteti a zsidó vállalkozókat kisegítő keresztény személyeket, hogy „végeredményben mégis csak törvényt kerültek meg s egyszer csak arra ébrednek majd, hogy csak a cégér marad meg, a tulajdonosból vált „alkalmazottat” is el kell bocsátania, ha nem akarja elveszíteni újonnan szerzett üzletét”.²⁹¹

Azonban nemcsak a fentiekben bemutatott módon játszhatták ki a zsidótörvény rendelkezéseit a helyi kereskedők. A jogi kiskapuk egyik lehetséges példája az ún. csendestársi viszony volt. Grünwald István

²⁹⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ 2432 adm./1940. Színleges iparúzás esetén követendő eljárás. M. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter valamennyi másodfokú iparhatóságnak. 1940. augusztus 22.

²⁹¹ „Strohmannok”. *Komáromi Lapok*, 1940. október 26., 5.

nagymegyeri vas- és műszaki kereskedő például 1941. szeptember 2-án bejelentette a Komáromi járás főszolgabírójának (mint I. fokú iparhatóságnak), hogy Schlesinger Ferenc nagymegyeri lakossal csendestársi viszonyt létesített.²⁹² A kerületi kereskedelmi és iparkamara pedig úgy vélekedett minderről, hogy bár „*Schlesinger Ferenc csendestárs, aki az 1939: IV. t.c. hatálya alá tartozik, a szerződés szerint csupán ellenőrzési jogot gyakorol, üzleti tevékenységet azonban nem fejt ki. A szerződés szerint a nyereség-veszteség 58%-ban Grünwald Istvánt, 45%-ban pedig Schlesinger Ferenc csendestársat illeti*”. Majd hozzátette, hogy törvényes akadályt a fenti viszony megkötésére az 1939-es második zsidótörvény értelmében nem lát. A csendestársi viszony azonban könnyen válhatott a második zsidótörvény kijátszásának az eszközévé. Annak gyakorlati érvényesülését ugyanis a színleges iparűzéshez hasonlóan a hatóságok nehezen tudták nyomon követni.²⁹³

Sokszor azonban pusztán egyszerű félreértés húzódtott a törvényellenesség mögött. Porgesz Fülöp zsidó származású nagymegyeri rőföst például alkalmazottja bejelentésének elmulasztásával vádolták meg 1940-ben, amellyel nem tett eleget az 1939-es zsidótörvény rendelkezésének.²⁹⁴ Végül kiderült, hogy Goldberger Erzsébet Porgesz alkalmazottjaként 1939 januárjában megjelent a községi jegyző irodájában, a bejelentéshez szükséges nyomtatvány azonban elfogyott, s később pótolta is a mulasztást, amelyhez egy késedelmi igazolást is csatoltak.²⁹⁵ Végül a főszolgabíró 1940 októberében felmentette a vádlottat, ugyanis

²⁹² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ. 834 adm./1940. 1877 adm./1941. Grünwald István bejelentése a komáromi főszolgabíróhoz csendestársi viszony létesítése ügyében. 1941. szeptember 2.

²⁹³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ. 1877 adm./1941. Grünwald István nagymegyeri lakos társas viszony bejelentése. A kerületi kereskedelmi és iparkamara titkára a Komáromi járás főszolgabírójának. 1941. október 15.

²⁹⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ. 834 adm./1940. Porgesz Fülöp kihágási ügye. Az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosától a m. kir. állami rendőrség Komáromi Kapitányságának. 1940. május 29.

²⁹⁵ Uo. Porgesz Fülöp kihágási ügye. Jelentés a nagymegyeri jegyzőségtől a főszolgabírónak. 1940. október 20.

véleménye szerint a késői bejelentés kapcsán semmiképp nem vonható felelősségre.²⁹⁶

A zsidókhoz kötődő vádak ugyanakkor nem csupán gazdasági jellegűek voltak, hanem sok esetben az ún. „nemzetgyalázás” vagy rémhírterjesztés vádjával függtek össze. Itt hozzá kell tenni, hogy ebben az időszakban nemcsak a zsidókkal, de a keresztényekkel szemben is gyakoriak voltak az ilyen jellegű törvénszegések. Reif Henriket, aki az izraelita felekezet tagja volt, szintén rágalmazással és nemzetgyalázással gyanúsították meg 1939-ben. Lovász Ferenc elmondása szerint ugyanis Reif „1939. október 3-án az Otthon kávéházban összeszólalkozás közben azt mondta neki, hogy ő egy szar és a levante intézmény is egy szar”. A határozat szerint a vádlott tagadta fentieket „és azszal védekezett, hogy ő csak a sértettet sértegette és azszal össze is verekedett”. A gyanúsított vallomása alapján végül nem emeltek vádat Reif Henrik ellen. Ebben az is közrejátszott, hogy később maga a sértett sem kérte a gyanúsított megbüntetését.²⁹⁷

A komáromi rendőrkapitányság jelentése alapján ugyanakkor az is kiderült, hogy a vádat (főként a nemzetgyalázással összefüggő ügyekben) bosszú is motiválhatta. Bár nemcsak a zsidók esetében volt példa a bosszúállás hasonló megnyilvánulási formáira, az antiszemitizmus elterjedése valószínűleg felerősítette a zsidóságra irányuló negatív indulatokat a helyi társadalomban. Ezért feltételezhetően a zsidóellenesség is közrejátszott Reif megvádolásában Lovász Ferenc részéről. Ebben az esetben például a sértett bevallotta, hogy bosszantotta őt a gyanúsított viselkedése: „Reif Henrik a kávéházban állandóan viccelődik és őt bosszantja, emiatt más alkalmakkor is voltak közöttük összeszólalkozások, mert Reif Henrik viselkedése mindig felingerelte”.²⁹⁸

A zsidó származású Goldberger Sándor alistáli lakost 1940 nyarán rémhírterjesztéssel vádolták meg. Ő ugyanis állítólag „Alistálon, 1940.

²⁹⁶ Uo. Porgesz Fülöp kihágási ügye. Tárgyalási jegyzőkönyv. A Komáromi járás főszolgabírája mint rendőri büntetőbíró. 1940. október 29.

²⁹⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1939–1942) 1939/KÜ. 3022. Reif Henrik: rágalmazás, nemzetgyalázás. Határozat a komáromi kir. ügyészségtől. 1939. október 19.

²⁹⁸ Uo. Jelentés a komáromi M. Kir. rendőrkapitányságtól. 1939. október 10.

augusztus hó 8-án, azáltal, hogy a község utcáján azt a kijelentést tette a németeknek és a magyaroknak már vége, mert az angolok győznek”.²⁹⁹ A királyi törvényszék mindezért Goldberget 30 pengő pénzbüntetésre ítélte.³⁰⁰ Egyébként a napszámos Goldberger a pénzösszeg egészét még 1942-ben sem fizette ki anyagiak híján, így két napi fogházbüntetés letöltésére ítélték.³⁰¹

Hasonló jellegű bűncselekménnyel gyanúsították 1940 tavaszán a nagymagyari Schwarzh Hermanné Fuchs Etelt is, aki állítólag Hegedűs Vincénének megjegyezte, *„hogy majd jönnek az oroszok és akkor oroszok leszünk*”.³⁰² Hasonlóan a fentiekhez, itt sem kizárt, hogy a feljelentés mögött a személyes bosszú, illetve antiszemita indok húzódott. A feljelentő és a vádlott között ugyanis a feljelentés alapján szorosabb kapcsolat állt fent: *„Hegedűs Vincéné [...] előadta, hogy 1940. január 8-án Nagymagyar községben megfordult, amikor találkozott Schwarzh Hermannéval, kit régebben személyesen ismer, beszélgettek majd lakására hívta, amikor kérdezte tőle, hogy a magyar hatóság által elvenni szándékolt zsidó földekből iratott e? Mire ő kijelentette, hogy nem. Erre Schwarzh Hermanné azt mondotta, hogy majd vissza jönnek, vagy majd jönnek az oroszok és akkor oroszok leszünk és a zsidók földjeinek felosztásából nem lesz semmi*”.³⁰³

Fentiek mellett arra is volt példa, hogy olyan keresztények ellen tettek feljelentést, akik kiálltak a zsidóság védelemében. Ilyen volt a peredi Zubó János is, aki 1940. január 14-én állítólag azt a kijelentést tette, hogy *„nemsokára jönnek a tótok, és az oroszok a tótok segítésére. Ne féljenek a zsidók, csak kitartás, futni fognak a magyarok*”. A vádirat ezt a megnyilatkozást a közrend és a köznyugalom tekintetében különösen veszélyesnek ítélte.³⁰⁴

²⁹⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség 1940/KÜ. 2375. Goldberger Sándor. Rémhírterjesztés. Vádirat A kir. törvényszék főtárgyalási tanács Elnökének. 1940. augusztus 22.

³⁰⁰ Uo. Komáromi kir. törvényszék ítélete Goldberger Sándor ügyében. 1941. február 12.

³⁰¹ Uo. A kir. járásbíróági elnöknek a kir. ügyészség elnöke. 1942. január 17.

³⁰² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség 1939/KÜ. 349. Schwarzh Hermanné sz. Fuchs Etel. Rémhír koholása. Feljelentés. M. kir. székesfehérvári II. csendőrkörület a kir. ügyészségnek. 1940. március 8.

³⁰³ Uo.

³⁰⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1939–1942) Komáromi Kir. Ügyészség 1940/KÜ. 142. Zubó János. Rémhírterjesztés. Vádirat. A kir. törvényszék főtárgyalási tanácsa Elnökének a kir. ügyész. 1940. január 19.

1940 novemberében a fenti törvényszegésektől eltérő, kiterjedt bűnügyről számolt be a Magyarország. Az újság ugyanis egy olyan cionista háttérű valutabotrányról írt, amelynek a számai Komáromhoz vezettek. 1933-ban olyan bűnszervezet kezdte működését Magyarországon, amely a belföldi zsidó vagyonok Palesztinába való illegális kijuttatását segítette. A bűnszervezetet pedig a komáromi származású Fleischmann Dezső és Schwartz Hillel László alapította, akik Palesztinába vándoroltak. Miután 1939-ben hazatértek Magyarországra, a továbbiakban személyesen irányították a szervezetet. A bankjegyek külföldre szállításában még részt vállalt Krausz Miklós párizsi lakos is, aki édesapja budapesti üzletében vette át a kicsempészendő összegeket. Ezenkívül a bűnügybe olyan ügynököket is beszerveztek, akik Palesztinába készülő zsidó üzletfelek felderítésével foglalkoztak. A komáromi Weinberger Emánuel szintén a szervezethez tartozott. Ő bírósági vallomásában kiemelte, hogy *„Komáromban volt annak idején jó állása, amit azután elveszített és Budapestre költözött. Itt kezdett el foglalkozni a kivándorlás gondolatával. Hillel akkor Magyarországon volt, a cionista körökkel tárgyalt, úgy, mint Fleischmann Dezső is. A komáromi kivándorolni szándékozók Hoffmann körül csoportosultak, akik szintén érintkezést tartottak fenn a cionistákkal”*.³⁰⁵ A komáromi bűnrészeseken kívül a vádlottak között volt még az érsekújvári Fuchs József és Engel Vilmos is.³⁰⁶ A felvidéki zsidók részvétele a bűntényben jól mutatja a cionizmus népszerűségét a Felvidéken. A felvidéki zsidók körében ugyanis az erdélyi zsidó lakosokhoz hasonlóan elterjedt volt a cionizmus.³⁰⁷

³⁰⁵ Cionista zsidók nagyarányú valutabűnügye. *Magyarország*, 1940. november 5., 7. Az ítélet alapján Weinberger Emánuel hatévi fegyházra, valamint 300 pengő pénzbüntetésre kapott. Emellett 500 pengő vagyoni elégtétel kifizetésére kötelezték a komáromi származású bűnrészt. Hoffmann Sándort ötévi fegyházra és ugyanúgy 300 pengő pénzbüntetésre, valamint 500 pengő összegű elégtétel kifizetésére ítélték. A bűncselekmény kapcsán ezenkívül elítélték Engel Vilmos érsekújvári gazdálkodót és Ungár Ferenc komáromi magántisztviselőt is. Elítélték a cionista valutasibereket. *Magyarország*, 1940. november 16., 6.

³⁰⁶ Félmillió pengőt csempészt ki az országból egy szervezett zsidó társaság. *Új Magyarország*, 1940. november 5., 6.

³⁰⁷ „A sékelbefizetések földrajzi eloszlását tekintve [...] láthatjuk, hogy a cionisták a nemzetiségi területekre összpontosultak. Budapest mellett Erdély és a Felvidék abszolút számokban és a települések tekintetében egyaránt kimagaslók. A feltüntetett települések 30%-a esik egybe Magyarország későbbi trianoni határaival, míg az 1920-ban Romániához került térségben 27%-a

A Komáromi Lapok hasábjain mindenesetre nyomon követhető a zsidó törvényszegésekkel szembeni intézkedések változása is. A városi lap például 1941. február 1-jei cikkében már a stróman-rendszer felszámolása érdekében tett központi lépések szigorodásáról írt, amelynek egyébként olyan előzményei voltak Komáromban, mint a helyi zsidók vállalkozási engedélyének a megszűnése 1940 decemberében.³⁰⁸

Az 1941-ben meghozott rendelkezés alapján a „színleges iparűzés” esetén az üzlet lezárása mellett a keresztény segítőkkel mint bűnrészesekkel jártak el, amely a zsidók „törvényellenes” kisegítésétől való elrettentést szolgálta a városban. A zsidóellenes intézkedések további szigorodását támasztja alá, hogy a helyi és más városokból érkező zsidó kereskedőket 1941 májusában tiltották ki a piacokról és vásárokról az egész vármegye területén.³⁰⁹ Egy hónappal később pedig a nyilvános fürdőkből is kizárták őket.³¹⁰ Mindez magával hozta a zsidóellenes közhangulat felerősödését a Komárom környékbeli lakosság körében is. Ezt támasztja alá például a nemesócsai Brányik Pál ügye, aki „1941. április 18-án Csicsó községben a Fogyasztási Szövetkezet üzlethelyiségében azon kijelentést tette, hogy Magyarország gyenge állam, mert nem tudja végrehajtani a zsidótörvényt sem, mert olyan nagyfülű miniszterelnök volt, mint Gróf Teleky Pál”.³¹¹ A helyi árjásítás egyre gyorsabb és radikálisabb lépései pedig már az 1941 augusztusában kihirdetett nürnbergi típusú, fajvédelmi indíttatású harmadik zsidótörvény felé mutattak.

található. A maradék 43% túlnyomó részt Felvidékre összpontosul. A befizetett sékelek arányában a nemzetiségi területek és Budapest volt a meghatározó.” Olosz, 2019: 116.

³⁰⁸ Hruboň–Ristveyová, 2014: 105.

³⁰⁹ Komárom vármegye területén a vásárokról kitiltják a zsidókat. *Komáromi Lapok*, 1941. május 17., 1.

³¹⁰ A közellátás nehézségeiről és a zsidóknak a nyilvános fürdőkből való kitiltásáról tárgyalt a vármegye. *Komáromi Lapok*, 1941. június 14., 2.

³¹¹ Később azt is hozzátette, hogy ezzel szemben Szlovákia erős állam, hisz végre tudta hajtani a zsidótörvényt. Emellett hangoztatta, hogy Magyarország miniszterelnöke hamarosan Szálaszi Ferenc lesz. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ 969 adm./1940. Brányik Pál bűnügye. M. kir. székesfehérvári II. csendőrkerület Nagymenyéri gy. őrs a komáromi főszolgabírónak. 1941. április 23.

A HARMADIK ZSIDÓTÖRVÉNY ÉS A SZÉLESKÖRŰ RENDEZÉS VÍZIÓJA

Elégedetlenségek a városi vezetés körében

A fentiek jól rámutattak, hogy Komáromban is elsősorban a keresztény gazdasági érdekekre hivatkozva sürgették a városvezetők az újabb zsidóellenes rendelkezések bevezetését. Ugyanakkor a helyi tisztviselők körében is egyre hangosabb volt a Balogh Miklóshoz hasonló meggyőződéses antiszemita tisztviselők hangja. Úgy tűnik, hogy a közös pontot a „zsidóellenességben” a helyi keresztény érdekek érvényesítése jelentette számukra is. Ez jól látszik például Alapy Gáspár polgármester álláspontjából, aki szintén támogatta a zsidóság gazdasági kiszorítását a városból, ha ezt a keresztény társadalom érdekei „megkövetelték”.

Alapy Lőwinger Samu komáromi lakos piaci árusítását és iparendély kérelmét például kategorikusan elutasította, mert a kereskedő zsidó származású volt. Kérelme megújításában Lőwinger betegsége és első világháborús érdemei sem segíthettek: *„Tisztelettel előadom, hogy 67 éves öreg, beteg ember vagyok semmi nehezebb munkát végezni nem tudok. A világháborúban 4 évig teljesítettem katonai szolgálatot”*.³¹² Pedig a helyi zsidó lakos a polgármesternek címzett fellebbező levelében részletesen kifejtette személyes életének nehézségeit, amelytől az elutasító döntés módosítását remélte: *„Mint vegyeskereskedő önhibámon kívül tönkrementem és anyagi okból az újonnan kiadott vegyeskereskedői iparendélyt nem hasznosíthatom. Rövidárú kereskedési iparendélyemmel csakis a két heti piacon szoktam árusítani. [...] Mivel ezen végső kereseti lehetőség esetén úgyszólván éhhalálnak lennék kitéve, mély tisztelettel kérem kérelmem nemeslelkű teljesítését”*.³¹³

³¹² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 6081/1941. Kérelme: Lőwinger Samu komáromi lakosnak piaci árusításhoz szükséges engedély megadása iránt. I. fokú Iparhatósághoz Lőwinger Samu. 1941. március 3.

³¹³ Uo. Lőwinger Samu, Komárom, Hosszú utca 23. sz. alatti lakos alázatos folyamodványa piaci árusítás további engedélyezéséért. Lőwinger Samu Komárom polgármesterének. 1941. május 14. A polgármester 1941. augusztus 6-i véghatározatában elutasító választ adott Lőwingernek. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 10075/1941. Lőwinger Samu komáromi lakos felszólamlása a város I. fokú iparhatóságának 6081/1941. sz. véghatározata ellen. A polgármester véghatározata. 1941. augusztus 6.

A keresztény-konzervatív ideológiát valló Alapy fenti intézkedéseire magyarázatot adhat a Baross Szövetség komáromi fiókjának díszközgyűlésén elmondott ünnepi beszéde, amely egy „keresztényebb” társadalom kiépítését hangsúlyozta a zsidóság gazdasági és társadalmi kiszorítása által. A polgármester felhívta a figyelmet, *„hogyan a keresztény magyar társadalom összefogására van szükség a zsidók által uralt kereskedelmi élet átállításában”*.³¹⁴ A városi vezetőség zsidóellenes felszólalásaival szemben racionális válaszaival igyekezett helytállni, ezzel pedig a szélsőséges megnyilvánulásokat legtöbb esetben sikerült is visszafognia.³¹⁵

Az újabb zsidórendelkezőektől tehát Alapy egyrészt a zsidóság visszaszorítását, másrészt pedig a korábbi zsidótörvények kijátszásainak felszámolását várta. A zsidótörvény támogatása mögött Alapy esetében így semmi esetre sem a zsidóság faji alapú, végleges eltávolítása állt. Ezt mutatják azok az esetek is, amikor Alapy a városi „közérdeket” előtérbe helyezve kiállt egy-egy (elsősorban kikeresztelkedett) zsidó személy mellett. Ez a kiegyensúlyozott szempontrendszer jól látszik a város elsőfokú iparhatóságának álláspontjából is Komlós Józsefné telephelyi kérvénye ügyében.

³¹⁴ Erről lásd Szarka, 2009: 64–87. A Vitézi Székhez, a Hangyához, vagy a Futurához hasonlóan a Baross Szövetségnek is komoly szerep jutott a Felvidéken az antiszemita propaganda megteremtésében. Ez utóbbi 1919-ben alakult meg az ún. „merkantil szervezetek” ellenében. Tagjai csak keresztény személyek lehettek. A szövetség, amelynek 1942 januárjában már 43 459 tagja volt, a keresztény kereskedők többségét egyesítette. Vagyis *„a szövetség kezdettől fogva azáltal a céllal működött, hogy letörje a zsidó tőke »túlhatalmát« és előnyt biztosítson a keresztény kereskedők számára”*. A szövetség Baross Újság címmel külön hetilappal rendelkezett, amely előszeretettel közölt zsidóellenes írásokat. Ungváry, 2016: 401. Ehhez lásd még Simon, 2014: 196. *„A visszatért területek gazdaságának ügyében a kormányzat kezdettől fogva protekcionista eszközöket alkalmazott. Ilyen volt a már jelzett megállapodás a Hangya szövetkezet és Imrédy Béla között, amely értelmében a kormányzat – annak fejében, hogy a keresztény alapokra épülő szövetkezet segítette megoldani a visszaért területek élelmiszer-ellátási gondjait – lényegében kiszolgáltatta a Felvidéket a Hangyának. Ez pedig a felvidéki bálózatának kiépítése során már tudatosan igyekezett a keresztény kereskedőket előnyökhöz juttatni.”* Simon, 2014c: 199. A zsidótörvény végrehajtására csak a tisztult, keresztényi, magyar szellem képes – hangoztatták a Baross Szövetség ünnepi közgyűlésén. *Komáromi Lapok*, 1941. július 12., 1.

³¹⁵ Vö: Balogh Miklós a vizsgálat megejtését kéri egy Guttenberg utcai építkezés kapcsán előírt közigazgatási eljárás lefolytatásáról. A helyszíni szemle megejtése nélkül ugyanis egy zsidó háztulajdonos építhetett a keresztény szomszéd érdekeinek megvédése mellőzésével. A városi közigazgatás egy havi munkája. *Komáromi Lapok*, 1941. november 22., 2.

A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara 1941. június 30-án ugyanis a zsidótörvény kijátszása miatt arra panaszkodott a földművelésügyi miniszternek, hogy az elsőfokú iparhatóság Komlós Józsefnének, egy nemrégiben kikeresztelkedett zsidó származású férfi feleségének adott fa- és szentelep építésére szánt engedélyt: „Ebben a zsidótörvény kijátszását látjuk [...]. Nem tartjuk megengedhetőnek, hogy ma egy olyan kitért zsidó kapjon iparengedélyt, aki a második zsidótörvény szerint is zsidónak számít és akivel az egyik helybeli hasonszakszámjű cég zsidószármazása miatt volt kénytelen a társas viszonyt felbontani”. Emellett a kamara egyéb olyan kifogásokra is kitért, amelyek az építendő telep fekvésére vonatkoztak.³¹⁶ A miniszteri tanácsos pedig maga is jelezte az ügyben, hogy nem tartja kívánatosnak a Kamara székháza közelében egy olyan ipartelep létesítését, amely zavarhatja a kamara munkáját.³¹⁷

Komárom elsőfokú iparhatósága azonban a fentiekkel ellentétes álláspontot fogalmazott meg, és az építendő iparteleppel kapcsolatos kifogások ellenében hangsúlyozta, hogy a munkák zárt helyiségben történnek, a telep pedig egyébként is a város forgalmas területén fekszik. Emellett arra is kitért, hogy a „telepengedélyes keresztény származású és jogérvényes iparigazolvánnyal bír”. Fentiek alapján a kamara panaszát elutasította, a telepengedélyt pedig megadta a kérelmezőnek.³¹⁸ Itt fontos

³¹⁶ „Egyébként is az építendő telep oly közel lenne kamaránk székházához, hogy az állandó fűrészelési zaj és a szén fel és lerakásából származó szénpor, nemcsak kamaránk, hanem a környékbeli más hivatalok és lakók idegeire és egészségére feltétlenül káros lenne”. Az említett okokra hivatkozva a kamara kérte Bánffy Dániel földművelésügyi minisztert, hogy az iparengedély megadását akadályozza meg. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 99 biz./1941. A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamarának Komlós Józsefné telepengedélyével kapcsolatos panasza. A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamarától a Bánffy Dániel földművelésügyi miniszternek. 1941. június 30.

³¹⁷ Uo. A miniszteri tanácsos Nagy Nándor főispánnak. 1941. augusztus 4.

³¹⁸ „A fűrészelés zárt helyiségben történik, másrészt pedig azért, mert a szén raktározására fedett felszín szolgál. Egyébként is a telep a város legforgalmasabb részén, az árulerakás és a raktározás céljára létesített kikötőtelepen, a piac mellett fekszik, ahol az állandó kocsiforgalom és a piac zaja mellett a telep esetleges zaja és az ott előállható porképződés figyelembe sem jöhet, nem is említve azt, hogy a telep és a panaszt tévő hivatal között még vasúti vágányok és utca is vannak és a teleptől, ahonnan hivatala elég messze fekszik. Ezek alapján természetesen a kamara panaszát elutasítottam és kérelmező részére a telepengedélyt megadtam.” Uo. Az elsőfokú iparhatóság Nagy Nándor főispánnak. 1941. augusztus 19. Vö. Fleischer Salamon ügyével, aki ugyan még 1942-ben is lehetőséget kapott a szatócs ipar gyakorlására, fa, cukor, petróleum és szappankereskedésre viszont már több mint egy éve nem nyert jogosultságot. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 24437/1942. Fleischer Salamon komáromi lakos iparügye. Az I. fokú iparhatóság végzése. 1942. december 2.

megjegyezni, hogy nemcsak Komáromban, de más településeken is kulcsszerepe volt a városi vezetés, illetve a polgármester jó szándékának az egyes esetek elbírálásában.³¹⁹

Annyi bizonyos, hogy Alapy Gáspár Komárom érdekeit szem előtt tartva számos esetben kiállt a város zsidósága mellett. Ez látszik például abból az esetből is, amikor a Komáromi Lapok vádjaival szemben védte meg a város zsidó hivatalnokait. A cikk ugyanis azzal vádolta meg a komáromi városvezetést, hogy az még mindig magas napidíj és órabér ellenében alkalmaz zsidókat: *„Nemcsak a mérnöki hivatalnál, hanem főleg a közéletmezésnél látunk még mindig jelentős és jellegzetes nem árja arcokat, s vajon ki tudja, hogy volt hitsorsosait nem részesítik-e előnyben a keresztény társadalom rovására?...”*³²⁰ Alapy Gáspár azonban határozott hangvételű írásában kiállt a városi alkalmazottak ügyében. Válaszlevelében a zsidó dolgozók mellett foglalt állást, és ismételten hangsúlyozta a városi érdekek előtérbe helyezését: *„Hámos László mérnököt igenis alkalmazom, ez teljesen nyíltan történik, ehhez a bizottsági tagok túlnyomó részétől megkaptam a hozzájárulást. De ha ez a bizottsági tagok összessége részéről ellenkezéssel is találkozónék, akkor is alkalmaznom kellene, mert mérnökhány van. Lefkovics havi fizetése 120 pengő. Ebből a különféle levonások után kézhez kap havonként 111 pengőt. Ez igazán nem magas napidíj”*.³²¹

Egyébként más felvidéki városokban, például Kassán is előfordult, hogy egészen 1942-ig jelen voltak a város municipális bizottságában zsidó származású személyek.³²² Sőt, egy-egy zsidó lakos még a gettósítást is elkerülhette a mentesítéseknek köszönhetően. Ilyen volt például a Simon

³¹⁹ A pécsi őskeresztény Grünbaum Vilmosné, aki zsidó férjének rövidáru kereskedésre jogosító iparendélyének átvételét kérte, például 1942 januárjában elutasító választ kapott a pécsi helyettes polgármestertől. Karsai, 2015: 154.

³²⁰ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 13., 3.

³²¹ A polgármester levele a szerkesztőhöz. *Komáromi Lapok*, 1941. október 4., 2. A lapnak ugyanez a száma ugyanakkor arról is írt, hogy a város arra kötelezte a háztulajdonosokat, hogy másfél pengőért vásároljanak meg egy könyvet, amely *A lakó betűsoros nyilvántartó könyv adatai* címet viselte és a lakók névjegyzékét hivatott tartalmazni. Ezzel kapcsolatban az írás utolsó mondatában utalt rá, hogy egy zsidó nyomda alkotása a könyv. Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 13., 4.

³²² Itt érdemes megemlíteni például néhány nagyvárost, Budapestet, Debrecent, Pécsét, vagy Szegedet, ahol még az 1941-es adatok alapján is viszonylag nagy számban maradtak pozícióban a mentesített izraeliták az önkormányzatokban. Karsai, 2015: 157.

Attila által említett Herz Ignác, aki végül azonban más kivételezett zsidókkal együtt szintén Auschwitzban végezte.³²³

A zsidóellenes támadások gyakran a városvezetés belső köreiből érték a polgármestert. Az is az antiszemita hangulat felerősödését jelzi, hogy a zsidókkal szemben megfogalmazott kifogások gyakran egészen triviális ügyekben jelentkeztek. Balogh Miklós városi képviselő például a komáromi MÉP választmányi ülésén számonkérte Alapyt, hogy a városban a hivatalos nyomtatványok kinyomtatását zsidó nyomdászoknak rendeli meg.³²⁴

Fentiekből jól látszik, hogy a zsidóellenes intézkedések gyakorlati érvényesítését a harmadik zsidótörvény után is sok esetben a helyi érdekek szabták meg. Ez pedig Komárom vármegyében is elsősorban a gazdasági szempontok figyelembevételével történt. Az ún. Holzer (máshol Holczer) ügy is egy ilyen kivételes esetre világít rá. 1941. novemberében ugyanis a Komáromi Lapok egyik cikke ugyanis arra mutatott rá, hogy a háziipar exportjában július elsejével nem történt meg kellőképp a „zsidótlanítás”. A téma alapját a *Magyarország* napilap korábbi számában *Hogyan maradt meg a zsidó Holczer Felsődunántúl háziipari diktátorának?* címmel közölt írás adta. A cikk nehezményezte, hogy a Komárom Vármegyei Közjóléti Szövetkezet kibérelte Holzer Nándor győri gyártelepét, és ötéves szerződést kötött a zsidóval, mellyel saját maga is kijátszotta a zsidótörvényt. A szerződés értelmében „a Szövetkezet keretében termelt háziipari cikkeket ő, illetve fia, Holczer György fogja értékesíteni, mint a Szövetkezet export osztályának fizetett vezetője”. A cikk írója legfőképp a keresztény kereskedőket ért hátrányok miatt nehezményezte a fentieket. Dr. Szaniszló József, Komárom vármegye aljegyzőjeként ugyanakkor kijelentette, hogy a keresztény kereskedők elutasító ajánlatai után

³²³ Simon, 2014c: 197.

³²⁴ 3000 darab sertést hizlalt a város. Komárom város kisgyűlése. *Komáromi Lapok*, 1941. október 18., 2. Egyébként Balogh a közigazgatási bizottság 1941. október 14-i havi ülésén is felszólalt a zsidók ellen. Ekkor például azért emelte fel a szavát, hogy a város legutóbb készült plakátjait egy tatai zsidó nyomdában gyártották. Ülést tartott a város közigazgatási bizottsága. *Komáromi Lapok*, 1941. október 18.

a Szövetkezet kényszerből döntött a zsidó Holzerrel való együttműködésről, „*amely a kukoricaszatyornak világpiacot csinált*”.³²⁵

Miután ugyanis a „*Dauertasche világmárka lett*”, szerinte a zsidótörvény helyes értelmezése alapján tudással szükséges kiszorítani a zsidót: „*Más szóval: azt a művészetet megtanulni, amivel a zsidó olyan hatalmasat produkálni tudott. Ez az elv vezette a Szövetkezetet akkor, amikor bérbe vette a Holzer-üzemet s vele együtt a világmárkát, piacot [...]*”. Ezután azt is kifejtette, hogy a minisztertanács jóváhagyása mellett kereskedelmi szakértőként mindössze a fiatal Holzert tartották meg egy rövid időre.³²⁶ 1941. november 27-én azonban Komárom vármegye alispánját a minisztérium már arról értesítette a Komárom Vármegyei Közléti Szövetkezet, valamint Holczer Nándor és Holczer György győri lakosok között megkötött haszonbérleti szerződés kapcsán, hogy „*a 3500/1941 M.E. számú rendelet 7 paragrafusa 2. bekezdésén alapuló*” jogánál fogva a bérleti szerződés, illetve megállapodás jóváhagyását megtagadja.³²⁷ Ráadásul a belügyi államtitkár utasította Nagy Nándor főispánt, hogy a felülvizsgálat ideje alatt Szaniszló József vármegyei aljegyzőt és előadót ügyköréből mentse fel, s annak ellátásával más tisztviselőt bízzanak meg.³²⁸

A cikkből az is kiderült, hogy maga Reviczky István, Komárom vármegye alispánja is a rendelkezések szigorításainak szükségességére hívta fel a figyelmet. Szélsőséges véleményét további antiszemita megnyilvánulások követték a kisgyűlésen: „*[...] a legdrágóbb eljárásra van szükség, hogy az áruszorát le lehessen törni. (Közbeszólások: Néhányat fel kell akasztani! Ki kell terjeszteni a statáriumot az árurejtegetőkre is!) Készséggel hozzájárul ahhoz, hogy Király biz. Tag indítványa értelmében a kormánytól kérjen*

³²⁵ Valóban diktátora-e a felsődunántúli háziiparnak a zsidó Holzer? *Komáromi Lapok*, 1941. november 22., 3.

³²⁶ Uo.

³²⁷ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 145 biz./1941. A Komárom Megyei Közléti Szövetkezet és Holczer Nándor, illetőleg Holczer György cég közötti szerződés felülvizsgálása. Dr. Bonczos Miklós belügyi államtitkár az alispánnak 1941. november 27.

³²⁸ Uo. M. kir. belügyi államtitkár Nagy Nándor főispánnak címzett szigorúan bizalmas baráti hangvételű levele, amelyben a Komárom megyei közléti szervezet és Holczer Nándor illetőleg Holczer György cég ügyében felülvizsgálatot intéz és addig Szaniszló József vármegyei aljegyző, közléti előadó felmentését rendeli el. Dr. Boncz Miklós Nagy Nándor főispánnak. 1941. november 21.

*a kisgyűlés erélyes intézkedéseket, de a maga részéről is mindent megtesz a visszaélések letörésére és megtorlására”.*³²⁹

A helyi érdekek érvényesülése

A második zsidótörvény végrehajtásával az országos elithez hasonlóan a komáromi és a környékbeli vezetés sem volt elégedett. Várható volt tehát egy harmadik törvény meghozatala, amelytől a helyi vezetők is a zsidókérdés széleskörű megoldását remélték. Ez jól illeszkedett Bárdossy László miniszterelnök programjához, aki Teleki Pálhoz hasonlóan a zsidókérdés megoldását hosszútávú folyamatként képzelte el. Elődjével együtt ő is úgy gondolta, hogy a zsidókérdés „végső megoldásával” a háború végéig várni kell.³³⁰ Az 1941. április 3-ától Magyarország kormányfőjeként működő Bárdossy azt is jól érzékelte, hogy szükség van a második zsidótörvény „gyors és messzemenő” revíziójára. Ezt a zsidóság pontosabb meghatározásában látta, amely a gazdasági kulcspozíciók széleskörű árjásítását és a strómankérdés megoldását segíthette elő. A gazdasági realitásokat figyelembe véve ugyanakkor a következőképp fogalmazott bel- és külpolitikai programjában: „[...] nem téveszthetjük szem elől azt aényt, hogy az országban egymillió zsidó él, és ha minden életlehetőséget el akarnánk vonni tőlük, ez súlyos gazdasági és szociális zűrzavarokat idézhet elő”.³³¹ Szavai jelezték, hogy a harmadik zsidótörvény beiktatása nem jelent hosszútávú megoldást a zsidókérdésre, és egyáltalán nem garantálja a gazdasági és szociális problémák teljeskörű megoldását. Sőt, arra is figyelmeztetett, hogy a zsidóság gazdasági kiiktatása hátrányos folyamatokat indíthat be a társadalomban.

A korábbi zsidórendelkezések miatt kialakult gazdasági problémák rámutattak arra, hogy a zsidóság kiszorítása még hátrányosabb helyzetet teremthet a „visszatért” területeken. Talán éppen a korábbi rendelkezések miatt fellépő gazdasági következmények – például a stróman-ügyek

³²⁹ Panaszok a gabonavásárlás körül. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 2.

³³⁰ Ungváry, 2016: 440–441.; Braham, 2015a: 223.

³³¹ Braham, 2015a: 223.

elszaporodásai – ürügyén várta olyan türelmetlenül a harmadik zsidótörvény beiktatását a komáromi és a környékbeli vezetőség.³³² A zsidókérdés rendezésének további lépései például már 1940 végétől állandó vitatémát képeztek a városi és vármegyei, valamint a Magyar Élet Pártjának (MÉP) komáromi választmányi ülésein. S abban kivétel nélkül egyetértettek a helyi vezetők, hogy a korábbi intézkedések elégtelenek az ún. „zsidó problematika” széleskörű rendezésére, amely olvasatukban elsősorban a gazdasági és társadalmi tér árszítását jelentette.

1940 végén a város közgyűlésének egyik javaslatában szó esett a harmadik zsidótörvény lehetőségéről, amelytől maga Alapy Gáspár, Komárom polgármestere is egy kezelhetőbb helyzet kialakulását remélte. Talán ez megmagyarázza, hogy a városi közgyűlés az antiszemita Balogh Miklós képviselő javaslatára olyan döntést hozott, mely szerint Alapy a zsidókérdés megoldását egy felirattal megsürgeti. Komárom polgármestere egy hónappal később, vagyis 1940 decemberében a törvénytelen ségek megszüntetésére, valamint a keresztény társadalom érdekeire hivatkozva valóban felirattal fordult a kormányfőhöz a harmadik zsidótörvény mielőbbi törvénybe iktatása ügyében. Ebben megjegyezte, hogy *„Komárom városban az 1939: IV. t. c.- t teljes szigorával kívánom végrehajtani, azonban a törvény kijátszására sok lehetőség nyílik s ennek megszüntetése, illetőleg a zsidókérdés gyors és gyökeres megoldása céljából a harmadik zsidótörvény megalkotása felette szükséges. Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy a keresztény társadalom érdekében a harmadik zsidótörvény meghozatala tárgyában lehetőleg mielőbb intézkedni méltóztatnék.”*³³³

A városi vezetés mindezt a környékbeli gazdasági problémák – például a munkatöbblet – megoldása érdekében is sürgette.³³⁴ Komárom ugyanis már a visszacsatolást követően komoly szociális és gazdasági gondokkal küzdött, amelyek nagyrésze a háborús helyzet miatt később

³³² Ehhez lásd Bajcsi, 2020b: 53–54.

³³³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 21642/1940. A polgármester levele a miniszterelnökhöz. 1940. december 28.

³³⁴ Ehhez lásd Bajcsi, 2020c: 17 Bajcsi, 2020b: 47. Komárom szociálisan hátrányos helyzetéről ez időben bővebben lásd AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 188–192.

sem nyert széleskörű megoldást.³³⁵ A helyi vezetők a gazdasági problémák hangsúlyozása mellett a környékbeli társadalom elégedetlenségére is felhívták a figyelmet. A MÉP komáromi választmánya 1941. júniusában például szintén egy kormányhoz intézett memorandumban sürgette meg a „faji kérdés” megoldását. A városi közgyűléshez hasonlóan ők is a korábbi törvények hiányosságaiban jelölték meg a problémák gyökerét, amelyek szerintük módot adtak a zsidótörvények végrehajtásának mulasztásaira: *„A nép – olvashatjuk – megfigyelése szerint pedig, - jóllehet már két törvény is megkísérelte ezt a kényes és életbe vágó kérdést rendezni, - eddig nem nyilvánult meg az a következetes önzetlenség, amelyet a fajvédelmi kérdések megoldása megkövetel. Nem hajtották kellő mértékben a kívánatos őrségváltást s ahol végre is hajtották, csak személyi szempontból és nem egyben szellemi szempontokból hajtották végre”.*³³⁶

A városi vezetőség antiszemitizmusának felerősödése abból is jól látszott, hogy a MÉP komáromi választmánya már fajvédelmi kérdésként definiálta a zsidókérdést. Ugyanez a cikk pedig nyíltan hangoztatta, hogy egy helyi tisztviselő szerint a legális keretek akár a zsidók teljes megsemmisítésére is feljogosíthatnak: *„Egyik vezető tisztviselőnk mondta, mikor a zsidóknak a piacról kitiltását követelték tőle, hogy ő, – bár nem antiszemita, – mégis hajlandó mind a zsidót kivégeztetni, ha azt a törvény elrendeli, de amit a törvény nem parancsol, azt nem hajtja végre éppen a törvénytiszteletnél fogva.”*³³⁷ Ebből az is jól látszik, hogy a törvényi szigorítások bevezetése mögött „a következetes antiszemitizmus” helyett gyakran sajátos gazdasági érdekek gátlástalan érvényesítése állt. Ebből a szempontból a zsidókérdés megoldása Komáromban és környékén is elsősorban gazdasági és szociális kérdésként jelent meg.

³³⁵ Erről lásd például Bajcsi 2020c.

³³⁶ „Megjelentek továbbá a zsidóbújtatók, a díszkeresztények, akik gazdasági átállást találnak abban, hogy munka és szakértelem nélkül, csupán nevük és keresztleveleik révén jó jövedelemhez jutnak.” A harmadik. *Komáromi Lapok*, 1941. június 21. 1. A néhány esetben Aladároknak vagy Edöméreknak is nevezett strómanok azok közül a kereskedők közül kerültek ki, akik *„önzetlenül vagy pénzért a zsidó vállalaton belül tulajdonosi pozíciót nyerve segítettek, az egykori izraelita tulajdonos pedig ilyen formában biztosította a vállalat problémamentes működését a jövőre nézve”.* Bajcsi, 2020b: 53.

³³⁷ Uo.

Fentiek után egyáltalán nem meglepő, hogy a helyi újság 1941. július 26-i számában üdvözölte a harmadik zsidótörvény képviselőház általi elfogadását. A cikk kiemelte, hogy az a zsidók és nem zsidók házasságon kívüli viszonyának eltiltásával, vagyis a fajgyalázás bevezetésével „*lényegében sokkal szigorúbbá, hatályosabbá vált, mint volt a képviselőház által elfogadott eredeti formájában. A magyar fajta tisztaságát sokkal eredményesebben szolgálhatja s épp ezért nemcsak a kormány szilárd elvhűségét bizonyítja, hanem világosan mutatja a parlamentben aratott nagy sikerét is*”.³³⁸

A törvény elfogadását ugyanis egy komolyabb vita előzte meg a parlamentben, amely a képviselőház és a felsőház álláspontjának különbségeiből fakadt.³³⁹ Az 1941 augusztusában beiktatott harmadik zsidótörvény tehát a zsidóknak megtiltotta a keresztényekkel történő házasságkötést. Az új törvény mérföldkőnek számít abból a szempontból is, hogy a korábbi rendeletekkel szemben, a nürnbergi törvények példájára, a zsidóságot immár faji alapon határozta meg.³⁴⁰ Ez ugyanis zsidónak minősített minden olyan személyt, akinek legalább két nagyszülője izraelita volt. Ezenkívül származástól függetlenül zsidóként definiálta az izraelita hitfelekezet minden tagját.³⁴¹ Az 1939-es második zsidótörvény által mentesítettek köre így nagymértékben lecsökkent.³⁴² A harmadik zsidótörvény ezenkívül a zsidóság számára megtiltotta a keresztény nőkkel történő házasságkötést, illetve a nemi kapcsolat létesítését.³⁴³

³³⁸ Mégis valóra vált... *Komáromi Lapok*, 1941. július 26., 1.

³³⁹ Egy közös bizottság felállítása után végül ennek a vitának az eredményeként sikerült némely enyhítést is elérnie a felsőháznak. Nem tiltották meg például a magyar nők nem magyar nemzetiségűekkel kötött házasságát, valamint a zsidóság meghatározásánál mentességet élveztek a gyermek megszületése előtt keresztény szülőkkel rendelkezők köre. Ungváry, 2016: 443.

³⁴⁰ A harmadik zsidótörvény végrehajtásáról bővebben lásd. A m. kir. belügyminiszter 1941. évi 97.000. számú körrendelete az 1941: XV. törvénycikknek a nemzsidó és zsidó házasságkötésének tilalmáról szóló 9. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. *Magyarország Rendeletek Tára*, 1941. 3374.

³⁴¹ Braham, 2015a: 225.

³⁴² Ez ugyanakkor nem jelentette, hogy ne lettek volna mentesítések. A felsőház javaslata alapján ugyanis kivételes esetekben az igazságügy-miniszternek jogában állt nem zsidónak minősíteni a két zsidó nagyszülővel rendelkező, de hét éves korát megelőzően kitért keresztényeket. Ezt elsősorban a politikai elithez tartozó személyek esetében alkalmazták. Uo.

³⁴³ A törvény másik része nem a zsidóságot érintette, hanem a házasságkötés előtt kötelezővé tett orvosi vizsgálattal, valamint házassági kölcsönrel függött össze. Ungváry, 2016: 444.

A zsidóságot érintő 1941. évi diszkriminációs intézkedések nemcsak a zsidók gazdasági, de a társadalmi életből való kizárását is lehetővé tették.³⁴⁴ Ilyen volt például a zsidók vásárokon, piacokon és búcsúkon való árusításának hatósági korlátozása.³⁴⁵ Komárom vármegye törvényhatósági bizottsága az 1941. június 30-i közgyűlésén maga is rögzítette az (új) vásári rendtartást, amelynek alapján „a vármegye területén előforduló összes vásárokról, piacokról és búcsúkról kitiltja a zsidó árusokat, amint ezt már egy korábbi kormányrendelet szabályozza”.³⁴⁶ A vármegye tavaszi közgyűlése Böszörményi László, Komárom városi vezetőjének indítványa alapján pedig javasolta a zsidók kizárását a vármegye nyilvános fürdőiből: „A kisgyűlés ezzel szemben azt javasolta, hogy utasítsa a közgyűlés az alispánt fürdőszabályrendelet előkészítésére, amely szabályrendelet az indítvány értelmében is intézkedjék”.³⁴⁷ Miközben a fent már említett Balogh Miklós is támogatta Böszörményi indítványát, törvényes alap hiányában a közgyűlés a kisgyűlés javaslatát helyesen nem fogadta el.³⁴⁸ A szigorúbb rendelkezések igénye ugyanakkor nem volt újszerű és egyedülálló jelenség Komáromban és környékén. Már korábban is gyakran előfordult, hogy az országos rendelkezéseknél jóval szigorúbb zsidóellenes döntések születtek egy-egy vármegyében. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja például számos esetben törvényellenes és túlzó javaslattal állt elő a keresztény gazdasági szempontokat előtérbe helyezve: Endre László már 1940. júliusában kitiltotta a zsidókat a helyi piacokról és búcsúhelyekről.³⁴⁹

³⁴⁴ Bárdossy László egyébként négy zsidótörvényt szavaztatott meg. Karsai, 2015: 143. Ezenkívül összesen 78 rendelet és 38 kormányrendelet fűződik a nevéhez. Karsai, 2015: 144.

³⁴⁵ „A kereskedelmi és közellátásügyi miniszter 1941. február 7-i előterjesztésében a kereskedők, iparosok által vásárokon, piacokon és búcsúkon folytatott árusítás hatósági korlátozására tett javaslatot.” Ungváry, 2016: 450.

³⁴⁶ Komárom vármegye tavaszi közgyűlése. *Komáromi Lapok*, 1941. július 5., 2

³⁴⁷ Uo.

³⁴⁸ Komárom vármegye tavaszi közgyűlése. *Komáromi Lapok*, 1941. július 5., „Endre [...] 1941. május 5-én kelt rendeletével kitiltotta a nem állandó lakhellyel rendelkező zsidókat a vármegye fürdőinek látogatását. Ez az intézkedése baklövésnek bizonyult, mivel a keresztény tulajdonú fürdők bevételekiesésre panaszkodva a károsult zsidókkal együtt panaszt tettek [...]”. Ungváry, 2016: 396. Később 1944-ben a megkülönböztető jelzést (sárga csillagot) viselő zsidókat szigorúan eltiltották a nyilvános fürdők látogatásától. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1005 adm./1944. biz. Zsidóknak a nyilvános fürdőktől való eltiltása. Az alispán a főszolgabírónak. 1944. május 16.

³⁴⁹ Végző – Simko, 2007:105.

ZSIDÓ ELLENSÉGKÉPEK A KOMÁROMI SAJTÓBAN

Gazdasági szempontú sztereotípiák

Az 1941. év második felében tehát a városi vezetésen belül is egyre szélesebb körben vált nyílttá az antiszemita gondolkodás. A zsidóellenes közhangulatért az újságok egyre szaporodó zsidóellenes írásai szintén nagy felelősséggel tartoztak. A városi sajtóorgánumok közül kiemelkedik a Komáromi Lapok, amelyben 1941 és 1942 között burjánzottak a zsidóellenes cikkek.³⁵⁰ Komárom legfontosabb hetilapjában már 1938 végén is olvashatóak voltak olyan hangvételi írások, amelyek antiszemita hangulatot keltettek a helyi lakosság körében. A zsidóellenes képek tematikája pedig már ekkor is jól illeszkedett a politika elvárásaihoz. A „visszatérést” követő hónapokban például elsősorban az opportunisták, nemzetáruló zsidók képe került középpontba a felvidéki sajtóban.³⁵¹

1941-től a komáromi sajtóban megjelent zsidóellenes cikkek elsősorban a gazdasági alapú antiszemitizmusra helyezték a hangsúlyt. Ezeknek az írásoknak az elszaporodása összefüggésben volt Magyarország második világháborús hadba lépésével, amely komoly gazdasági válságot okozott az országban. Ebben az időszakban szükség volt a gazdaság állami irányítására, bár Magyarországon a gazdaság nagyrészt már a visszacsatolásokat megelőzően állami felügyelet alá vonták.³⁵² Az országban 1941-et követően az élelmezési helyzet

³⁵⁰ Az 1880 és 1944 között megjelenő lap elsősorban társadalmi, közgazdasági híreket közölt. 1938-tól hetilapként adták ki. A „visszatérés” után Fülöp Zsigmond, Szombathy Viktor, majd Nehéz Ferenc lett a lap főszerkesztője. Szénássy, 1994: 56–66.

³⁵¹ Ezzel együtt előfordult, hogy a későbbi cikkek is visszanyúltak a két világháború közötti időszakba, s utólagosan teremtettek alapot az antiszemitizmusnak. Az egyik írás szerint például az egykori szabadkőműves, szociáldemokrata városi vezetőség jóvoltából Komáromban keresztény orvosok helyett zsidókat alkalmaztak a városi és a környéki kórházakban, s keresztényeknek keményen kellett dolgozniuk azért, hogy egyáltalán álláshoz jussanak. Az írás szerint „a régi OTI igazgatója is szociáldemokrata zsidó volt, sőt a járási főnök helyettese is. Igazi testvér-lánc. Az idők bizony megváltoztak és kórházba bekerült a kereszt s ha a keresztény türelem jegyében néha akad egy-egy zsidó orvos és az orvosok között, ez csak kivétel”. Kitűzik a keresztet... *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 9., 2.

³⁵² Ehhez lásd Ungváry, 2016: 437.

mindenesetre tovább romlott, ezért megtiltották az árufelhalmozást.³⁵³

A háború okozta gazdasági válság következményeiert, az árufelhalmozásért és az áruhiányért, az árdragításokért, az áremelkedésekért, illetve az elburjánzó feketepiacért is országszerte a zsidókat tették felelőssé. Nemcsak az országos, de a helyi lapokban is egyre gyakrabban lehetett olvasni a sajtóban, hogy a háború összes nehézségeiert a zsidók a hibásak.³⁵⁴

A zsidókat ért gazdasági vádaknak jó háttérrel adtak a gazdasági-szociális alapú előítéletek. 1941 második felében a Komáromi Lapokban is egyre gyakrabban kapták a „csalfa”, a „fösvény” és a „ravasz” jelzőt a zsidók. Ugyanakkor nem volt újdonság az efféle sztereotípiák hangsúlyozása, hiszen már a visszacsatolást követő hónapokban is olvashattak a komáromiak hasonló írásokat.³⁵⁵ A fenti előítéletek a háborús nehézségek mellett összekapcsolódtak azokkal a tévképzetekkel, melyek szerint a zsidók a gazdasági életben országszerte felülreprezentáltak voltak. Ez a sztereotípia egyébként a liberális kapitalizmus zsidó jelenségének a téves elképzelése miatt alakult ki.³⁵⁶ A fenti előítéletekre helyezte a hangsúlyt a bibliai Eszterről írt (egyébként egy másik lapból átvett) cikk, amely elővigyázatosságra intette a keresztény férfiakat a „csalfa izraelita nőekkel” szemben.³⁵⁷ Az 1941.

³⁵³ Uo. 439.

³⁵⁴ Braham, 2015a: 230.

³⁵⁵ zsb [álnév]: A felvidéki magyarság és a zsidótörvény (Hozzászólás az 1938. december 31-én megjelent cikkhez). *Komáromi Lapok*, 1939. január 14., 7.

³⁵⁶ „Megállapítható tehát, hogy az egyébként alultőkésített magyar gazdaságban a zsidó tőke rendkívül koncentráltan volt jelen, ez pedig sokakban tovább erősítette a kapitalizmussal és a zsidósággal szembeni előítéleteket.” Ungváry, 67. A két háború között „a zsidóság kapcsán egymás után születtek a zsidóság »elterpeszkedéséte«, »eluralkodásáta«, »túlhatalmáta« tárgyaló rasszista statisztikák, amelyek a valós aránytalanságok kimutatása mellett általában a zsidó összeesküvést is sugallták, és nem vették tekintetbe a modernizációs folyamatokat, melyek eredményeképp a keresztény középosztály gazdasági súlya lassú, de biztos fejlődésnek indult”. Ungváry, 2016: 71. Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az antiszemitizmus elterjedése is csupán a liberalizmus térvészésével párhuzamos jelenséggént értelmezhető. Mindenesetre a magyarországi zsidóság gazdasági súlya erősen befolyásolta azoknak az előítéleteknek az elterjedését, amelyek a zsidók vagyoni gyarapodásának történelmi okai helyett faji alapú sztereotípiákra – „a csalfa, fösvény és ravasz” zsidóság képeire - támaszkodtak. Uo. 90.

³⁵⁷ Azt bizonygatta a cikkíró, hogy amiként az egykori antiszemita királyt elcsábította Eszter, a csodás szépségű zsidó lány, úgy Sztálint és Molotovot is zsidó feleségei befolyásolták. Ezután pedig megjegyezte: „és még vannak olyanok, kik kétségbe merik vonni az igazságügy-miniszter kijelentését, mely azt mondja, hogy különösen a magasabb köröknek, az

szeptember 20-i lapszámban pedig arról olvashattak a helyiek, hogy az iparengedélyüket elveszített zsidók sorra vásárolnak házakat a helyi keresztényektől. Mindezt a lap „pajeszos manipulációnak” nevezte, és a zsidó honfoglalás rémképével riogatott.³⁵⁸

Egy másik, egy hónappal később megjelent írás pedig a helyi zsidók fősvénységét bizonygatta, mert azok – szerinte – nem adakoztak a Vöröskereszt gyűjtőnapján. Majd azt is hozzátette, hogy város egyik leggazdagabb zsidó lakosa csupán elenyésző összeget ajánlott fel a Magyar Vöröskereszt javára. Ezzel szemben kiemelte, hogy bezzeg a két világháború közötti időszakban a komáromi zsidóság előszeretettel adakozott csehszlovák célokra: *„Bezzeg mikor a csehek gyűjtöttek államvédelemre, cseh iskolákra, mozgósításra, a komáromi zsidóság első helyen állt az adakozásban, nehéz százezreket adva arra a célra, hogy a cseh uralom megszilárduljon és ide többet a magyarság vissza ne jöhessen”.*³⁵⁹

A zsidók „leleményességét” emelte ki a *Salgó Kornél ugyancsak drága cipősarkot hordott* című írás is, amely a Szlovákiából Magyarországra szökött zsidónak felrótta, hogy cipője sarkában különféle ékszereket rejtett el 2100 pengő értékben.³⁶⁰ Arra is akadt példa, hogy a zsidók „élelmességéhez” nem csupán negatív, de pozitív előítéleteket is társítottak. A „gyorsaságból, készségből, ügyességből és ötletességből” összeálló tulajdonságokat ugyanis példaértékűnek ítélték. A zsidók „élelmességéhez” ugyanakkor negatív tartalmat is rendeltek, melyet a következő nyilatkozat is jól mutat: *„A másikban nincs más, mint huncutság, csalás, a másik kihasználása. Ez nem fér össze a magyar becsülettel”.* A negatív tulajdonságok kapcsán a cikk két igaz történetet is elbeszél. A gútai krumpliról és Vaszil gazda ködmönéről szóló elbeszélések azt bizonygatták, hogy *„a zsidók körmönfont és agyafúrt szellemiségű kereskedők”.*³⁶¹

arisztokráciának zsidókkal való összeházasodása veszélyesebb, mint a zsidók gazdasági térfoglalása...” A Zsidó Eszterek. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 9., 2.

³⁵⁸ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 20., 2.

³⁵⁹ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. október 11., 2.

³⁶⁰ Salgó Kornél ugyancsak drága cipősarkat hordott. *Komáromi Lapok*, 1941. november 14., 2.

³⁶¹ Kétféle zsidó élelmesség. *Komáromi Lapok*, 1941. december 20., 6.

A gazdasági és társadalmi szempontú zsidóellenes cikkekben 1941-től összeforrtak a zsidó, a szociáldemokrata, a bolsevik és a szabadkőműves sztereotípiák, amelyek legfőbb oka Magyarország 1941. június 27-i hadba lépése volt a Szovjetunió ellen. A zsidó egyenlő bolsevik előítéletek, illetve az ún. „judeobolsevik összeesküvés elméletek” egészen a Tanácsköztársaság idejéig nyúltak vissza Magyarországon. Bár a zsidók kétségtelenül magas számban vettek részt a munkásmozgalomban, a Forradalmi Kormányzótanácsban pedig ugyancsak felülreprezentált volt a zsidóság aránya, ezeknek a személyeknek semmilyen „zsidó” identitása nem volt. Ezzel szemben 1919-et követően a Horthy-korszak antiszemita propagandája a proletárdiktatúrára „zsidódiktatúraként” tekintett.³⁶²

A szélsőjobboldali mozgalmak pedig szintén a bolsevik és „magyarellenos kizsákmányoló” zsidóság képeit erősítették.³⁶³ A fenti előítéletek másik alapját a „visszatért” területeken a zsidóság magas száma adta a csehszlovák szociáldemokrata pártban. Eszerint a két háború közötti csehszlovák Szociáldemokrata, illetve Kommunista Párt tagjai között is sokan voltak azok a magyar anyanyelvű zsidók, akik a kisebbség-nemzetiségi azonosságtudat ellenében az internacionalizmust hirdették.³⁶⁴

A zsidó egyenlő kommunista, illetve bolsevik sztereotípiát az 1941. év második felétől egyre gyakrabban használta a komáromi sajtó. Egy augusztus 16-i cikk például 1100 litván pap meggyilkolására hivatkozva arról írt, hogy a szovjetek kegyetlenkedései során sértetlenül hagyott zsidó templom bizonyíték a bolsevizmus és a zsidóság együttműködésére. A szabadkőművességet is hozzákapcsolta a kommunista zsidóság sztereotípiájához: *„S ezek után akad-e még olyan naiv, hiszékeny európai, aki a világot megváltó bolsevizmust nem úgy látja, mint az önmaga a valóságban: a titkok összes fátyolatot jelmeztelenítve mutatkozott be: a szabadkőműves világzsidóság politikai, hatalmi és katonai szerve? Akik jártak a pozsonyi Nagypáholyban és*

³⁶² Csunderlik, 2020.

³⁶³ Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a baloldali propaganda sok esetben a proletariátust kizsákmányoló kapitalistaként tekintett a zsidókra. Ungváry, 2016: 99.

³⁶⁴ Kovács, 1991. Azt is hozzá kell tenni, hogy a vörösterroret vezető „Lenin-fiúk” és a Tanácsköztársaság vidéki funkcionáriusa között is felülreprezentált volt a zsidóság. Ungváry, 2016:101. Erről bővebben lásd Bódók, 2014: 155.

*annak harmadik emeleti mélységben lévő vakoló helyiségében, azok előtt mindez nem volt titkos.*³⁶⁵

A Komáromi Lapoknak ugyanebben a számában a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a keresztény magyar anyák figyelmét felhívta a családalapításra, amelyet „végső leszámolásként” definiált a zsidókkal szemben.³⁶⁶ A bolsevik egyenlő zsidó párhuzam megteremtésében pedig az 1919-es Tanácsköztársaság időszakát emelte ki. Ezzel párhuzamosan a zsidó-kommunista vörösteror rémtetteire emlékeztette a magyar nőket, amelyek újraéledése ellen a gyermekvállalással tudnak harcolni: *„Ez a harc, a Jó Isten segítségével, a végső leszámolást hozza meg, a keresztény nemzetek győzelmét az istentagadó nemzetközi, zsidó-kommunista tömegek felett. Keresztény magyar asszonyok, emlékezzetek! Emlékezzetek az 1919-es kommunizmus idejére, amikor Magyarországra is betette lábát a vörös rém, emlékezzetek Kun Béla, Szamuely véstörvényszékeire, amikor a magyar falvak akácfáira felhúzott testvéreink halálkínjában gyönyörködött a bolsevista bóhér, amikor magyar anyák, leányok szívét tépő sikoltásait elnyomta a gyűlöletes, ördögi gúnykacaj.*³⁶⁷

A Komáromi Lapok 1943. január 2-i száma pedig arról számolt be, hogy Oroszország a zsidóság „aknamunkája” által került a bolsevizmus hatalmába. Az egyes történelmi események bemutatásával pedig azt bizonygatta, hogy Oroszország már a 19. századtól, vagyis a liberalizmus elterjedésétől a zsidóság irányítása alá került.³⁶⁸ Oroszország keresztény- és nemzetellenes ideológiájának a megteremtését tehát ismét csak a zsidók számlájára írták, akik szerintük tudatos és módszeres tevékenységeik által taszították a kommunizmus hatalmába az országot.

A zsidóellenes hangulat fenntartásában a gazdasági nehézségek hangsúlyozása mellett szükség volt olyan szellemi példaképek megjelenítésére, akik a magyarországi antiszemitizmus előfutáraiként voltak ismertek. Közéjük tartozott például a zsidóellenes írásairól is híres

³⁶⁵ A vörös paradicsom. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 4.

³⁶⁶ Üzenet a magyar anyákhoz. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 4.

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ Hogyan romboltak szét a zsidók egy birodalmat? Ezeréves aknamunka Oroszországban. *Komáromi Lapok*, 1943. január 2., 3.

Prohászka Ottokár, aki Székesfehérvár megyéspüspöke volt. Rá hivatkozott a komáromi sajtó abban a cikkben is, melyben hangsúlyozta a zsidóság káros hatásait a keresztény államokban, így Magyarországon is.³⁶⁹ A Komáromi Lapok 1941. szeptember 27-i írása Prohászka keserű tapasztalatait emelte ki a zsidókérdésben. Az írás szélsőséges gondolatokat fogalmazott meg a zsidóságról, őket szellemileg romlott kategóriaként definiálta: „*A zsidóság erkölcstelensége, lelkiismeretlensége, az az elvetemültség, melynek nincs törvénye, az az elfajult szellem, melynek csak torz fogalmai vannak a jóról, szépről, erélyről, s amelyek valóban csak a keresztény gondolat szatírájául szerepelhetnek....*”³⁷⁰

Pár hónappal később dr. Polony Béla komáromi főorvos is Prohászka antiszemita tanaira hivatkozott előadásában. Az előadó a zsidókérdés eszmei megoldását központba állítva Prohászka elgondolásait ismételte meg: „*Az antiszemitizmust úgy kell felfogni, hangsúlyozta, mint a keresztény erkölcstan, s a keresztény társadalmi rend reakcióját. Röviden: a pénz nem minden. A munka Istentől kitzött feladat, amelyet az embernek nemcsak a saját, hanem a társadalom javára is meg kell oldania. A liberális gazdasági rendszer nem volt más, mint a zsidó üzleti szellemnek teljes érvényesülése, amely a végtelen önzésre, kapzsiságra s erkölcstelenségre volt felépítve. Prohászka génusza már ötven évvel ezelőtt rávilágított erre a problémára. Ma Prohászka szelleme ismét utat mutat a tiszta magyar élet felé.*”³⁷¹ A katolikus püspök gondolatai közül kiemelte, hogy a zsidóellenességet a keresztény alapú szociális eszmék, valamint a magyar nemzet érdekei legitimizálhatják. Mindemellett egyenlőségjelet tett a liberalizmus és az önzésen alapuló, szociálisan érzéketlen zsidó üzlet között. Az antiszemita Prohászka mindenesetre az egyház szociális tanítását alapul véve

³⁶⁹ Prohászka írta 1893-ban. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 30., 2. Prohászka Ottokár (1858–1927) a magyar keresztényszocializmus egyik legjelentősebb püspöke volt, aki az 1890-es évektől az 1920-as évek elejéig megjelentetett antiszemita hangvételű cikkei következtében a 20. századi magyar történelem egyik legvitatottabb személyisége is egyben. Mindezzel az 1930-as évek magyarországi politikai elitjének a tudatformálására jelentős hatással volt. Fazekas, 2008.

³⁷⁰ Prohászka írja...Uo. 4.

³⁷¹ Szabadegyetem. Nagy érdeklődés mellett tartotta meg előadását Polony Béla a tiszta magyar életről. *Komáromi Lapok*, 1941. november 15., 4.

a zsidóproblematikát szociális kérdésként kezelte.³⁷² Az előadást a helyi lap szerint nagy érdeklődés övezte, amely jól jelzi Prohászka népszerűségét a katolikus többségű városban. Ő egyébként is közkedvelt figura volt a felvidéki magyar értelmiség köreiben, amit jól szemléltet, hogy az egyik legfontosabb csehszlovákiai magyar ifjúsági szerveződésnek, a Prohászka Köröknek is ő volt a névadója és eszmei példaképe.³⁷³

Egyébként nemcsak Prohászka cikkei szolgáltak alapul a komáromi sajtó zsidóellenes írásainak. A reformátusok a Dunamelléki református egyházkerület püspökében, Ravasz László személyében találtak példaképre.³⁷⁴ Ő nemcsak az első, de a második zsidótörvényt is támogatta, a zsidók kikeresztelkedését pedig számos intézkedésével nehezítette.”³⁷⁵

A keresztény-zsidó együttműködés stigmatizálása

Ahogyan az korábban már kiderült, a komáromi és a környékbeli zsidóság a két világháború között kigyensúlyozott és békés viszonyt tartott fent a keresztény lakossággal. A visszacsatolás időszakában azonban a közhangulat gyorsan megváltozott. Az 1941. évben a háborús körülmények és a harmadik zsidótörvény beiktatása csak fokozta az ellenséges érzületet. Természetesen továbbra is voltak olyan környékbeli

³⁷² Ungváry, 2016: 273. Az „ország apostolaként” is emlegetett katolikus püspök egyébként már 1918-ban felvetette a numerus clausus bevezetését. Erről lásd Kovács M., 2012: 96.; Ungváry, 2016: (Itt Prohászka-hoz lásd Ungváry, 2016: 280.)

³⁷³ Bajcsi, 2015.

³⁷⁴ Az 1941. október 11-i számban a Komáromi Lapok a lelkészre hivatkozva a következőket írta: „Először minden nemzet jöjjön tisztába azzal, hogy korlátlan számú zsidót nem bír el lelki minőségének lényeges megváltoztatása nélkül. Minden szervezetnél megvonható egy eszmei határ, amelyen túl idegen életet elbordozni és feldolgozni nem lehet. Ugyanabból a táplálékból egy bizonyos mennyiség gyógyszer és életmentés, sokszorosan több pedig betegség és halál. Só nélkül alig lehet elérni, de néhány kanál sóval meg lehet állítani egy szervezet életműködését”. Az írás forrását a cikk a Legyen világosság III.-ban jelölte meg. Ravasz László írja. *Komáromi Lapok*, 1941. október 11., 2. Ugyanakkor más református lelkészek antiszemita megnyilvánulásai is az alapját képezték a zsidók előítéletes megjelenítésének. Ez jól látszik például abból az 1943-as cikkből, amelyben egy református lelkész saját tapasztalatai alapján arról számolt be, hogy a zsidóság sok esetben jóval előítéletesebben viselkedett a keresztényekkel, mint ahogyan jelenleg azok viselkednek a zsidókkal. A cikk tehát öngazolást keresett a keresztény társadalom zsidóellenességéhez. Zsidó mentalitás. *Komáromi Lapok*, 1943. január 30., 6.

³⁷⁵ Ungváry, 2016: 279–281.

lakosok, akik nem viselkedtek ellenségesen a zsidósággal. Ezt igazolja például Bakonyi István és családjának az esete, akik ezekben az években is napi kapcsolatban voltak a helyi zsidókkal, és nem tettek különbséget a lakosok vallása alapján.³⁷⁶ Viszont a helyiek nagyrésze elhatárolódott a zsidók megsegítésétől. Erre mutatott rá Pokornyi Imre is visszaemlékezésében, aki szerint csak néhányan viselkedtek ellenségesen a helyi zsidókkal, a lakosság nagyrésze „*nem rokonszenvezett különösebben a zsidókkal, de nem is bántotta őket, inkább sajnálta*”.³⁷⁷ A helyiek többsége tehát egyfajta passzív és közömbös magatartást tanúsított a zsidóság irányába.

Az 1941. év második felétől megjelenő helyi újságcikkek egyre gyakrabban figyelmeztették a keresztényeket, hogy határolódjanak el a zsidóktól. Túlzó kijelentéseikkel általában a keresztény lakosság érdekeire helyezték a hangsúlyt, így próbálták elvenni a komáromiak kedvét az együttműködéstől. A színleges iparűzés, vagyis a strómankodás káros gazdasági és társadalmi határaitra hívta fel a figyelmet az a cikk is, amely szerint Komáromban sok esetben még mindig „jól fésült aladárok” álltak a keresztény üzletek pultjai mögött. A helyi keresztény lakosság érdekeire hivatkozva felszólította a hatóságokat, hogy vizsgálják át a városi cégek iparendélyét, „*s ahol zsidó bujtatást, aladárosokodást, vagy engedély nélküli működést találnak, ott csapjanak le irgalmatlanul a hiénákra, a magyar vért szívni akaró piócákra s nyissák meg végre az internáló táborok kapuit ezek előtt a sunyin lapuló s a belső front egysége ellen sakterként köszörülő komáromi polgárok és magyarságukból, kereszténységükből kivetkőzött Aladárjaik előtt!*”³⁷⁸

Király József komáromi származású országgyűlési képviselő a Baross Szövetség díszünnepségén ugyanakkor a „tisztult keresztényi magyar szellem” megteremtésére hívta fel a figyelmet, és a zsidóktól való vásárlástól is óva intette a keresztény lakosságot, akiket egymás ellenőrzésére is felszólított: „*S igen, kötelességünk beletekinteni néha más*

³⁷⁶ Számadó, 2014a: 257.

³⁷⁷ Uo. 263–264.

³⁷⁸ Érdekes gondolatok a holdban lévő komáromi Harul al Rasid körül... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 27., 1.

vásárlókönyvecskéjébe, de nem azért, hogy mit vásároltunk, hanem azért, hogy hol vásároltunk! Csak így leszünk méltók arra a jövőre, amely felé Kormányzó urunk már vezényli dicsőséges csapatait...”.³⁷⁹ A felszabaduló üzlethelyiségek problematikájáért ugyancsak a zsidókat tették felelőssé a városban. A Komáromi Lapok 1941. júliusi írása szerint ugyanis Komáromban hiába vesztette el több zsidó az iparjogát, a keresztények ennek ellenére sok esetben mégsem tudtak megfelelő üzlethelyiséghez jutni, „mivel a zsidó egyszerűen lehúzván a bolti rolót, nem hurcolkodott ki a lezárt helyiségből, hanem mintegy várakozó álláspontra helyezkedett. Emiatt azután sok keresztény egzisztencia nem tudott fedél alá jutni”.³⁸⁰ Az írás ugyanakkor üdvözölte az új rendeletet, mely szerint a zsidók által bérelt üzlethelyiségek korlátozás nélkül felmondhatóvá váltak a jövőben. Egyúttal azt is megosztotta, hogy zsidók új üzlethelyiséget csak az iparhatóság külön engedélyével vehetnek bérbe vagy használatba. Végül bizakodó hangnemben fejtette ki, hogy „remélhetőleg mi, komáromiak is arról győződhetünk meg minél hamarább, hogy ismét felnyílnak azok a többhelyiűt lehúzott redőnyök”.³⁸¹ Az ekkor megjelent újabb és újabb antiszemita rendelkezések egyébként, amelyek a zsidóellenes intézkedések végrehajtásának szigorodását mutatták, tovább korlátozták a zsidóság jelenlétét a kereskedelmi szférában és a szabadfoglalkozású pályákon. Ezek közé tartozott a fent említett rendelet is, amelynek fő célja a zsidóság háttérbe szorítása volt a keresztény kereskedőkkel szemben.

Nemcsak a gazdasági életben, de a kulturális térben is egyre nőtt a szakadék a zsidók és a keresztények között Komáromban. Ezt mutatja az a cikk is, amely a zsidó képviselők távolmaradását hiányolta egy komáromi színelőadásról. Az írás megjegyzi, hogy „Isten a tanúm, az

³⁷⁹ A zsidótörvény végrehajtására csak a tisztult, keresztényi, magyar szellem képes – hangoztatták a Baross Szövetség ünnepi közgyűlésén. *Komáromi Lapok*, 1941. július 12., 1.

³⁸⁰ Ismét egy új, jelentős lépés a zsidókérdés megoldása felé. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 2., 1. Ugyanezen szám hírt adott arról is, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója levelet írt Alapy polgármesternek a Bélapusztai ún. Löwinger féle zsidóbirtok őszi felparcellázása ügyében. Ennek oka pedig a következő volt: „Ezen a birtokon őszi tervezett ásatás az utolsó alkalom, hogy ezen a nagyfontosságú lelőhelyen tervszerűen ásatassanak és az előkerülő leleteket megmenthessék a tudomány számára”. Felparcelláznak egy zsidó birtokot. Uo.

³⁸¹ Uo.

*elmaradtakat nem hiányolom. Nem. Az a kemény, dacos passzív rezisztencia, amelyet a zsidóság ma minden téren kimutat, érthető és talán helyénvaló, csak legalább gazdasági téren is hasonló módon nyilvánulna meg, nem lenne gondja a kormánynak. Reméljük és bízunk benne, hogy ebből a keménységből egyszer egy szelídebb, alázatosabb passzivitás fog kialakulni”.*³⁸² Mindez azért is lehetett feltűnő, hiszen a komáromi zsidóság korábban aktív részt vállalt a város kulturális eseményeiben. A fenti írás természetesen inkább kötekedés volt a cikkíró részéről, mintsem őszinte sajnálkozás a zsidók távolmaradása miatt.³⁸³ Az írásra válaszként is érkezett egy anonim zsidó lakostól, aki a keresztények ellenséges megnyilvánulásával magyarázta a zsidóság távolmaradását a kulturális rendezvényekről. A cikkíró azonban mindezt kétségbe vonva rémképnek nevezte a zsidó levélíró utalását, amelyet véleménye szerint leginkább a sértődöttség táplált.³⁸⁴

Újabb vádként merült fel, hogy a helyi keresztény hivatalok állítólag anyagi ellentételezésért zsidókat részesítettek előnyben.³⁸⁵ Komárom város 1941. szeptember 9-i közigazgatási ülésén Balogh Miklós pedig szintén felhívta a figyelmet egy keresztény ügyvéd „helytelen magatartására” a zsidókérdésben. Egy Komárom vármegyei zsidót ugyanis internálásra ítélték, de a csendőrök nem tudták azt végrehajtani, mivel az internált elmenekült. Balogh szerint keresztény ügyvédje segített neki a menekülésben, aki jó pénzért időben telefonon értesítette. A bizottság beavatkozását javasolta, de Alapy polgármester nem tartotta őket illetékesnek az ügyben.³⁸⁶ Az Új Komárommegyei Hírlap szintén írt az esetről, és részletesen kifejtette, hogy a nemesócsai zsidó internáltnak

³⁸² P-Y: Nem engedem Komáromot.... *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 9., 5.; Bajcsi, 2020b: 6., 12., 17., 36.; Kovács, 2004.; Igazságot a felvidéki zsidóságnak! 1939: 20.

³⁸³ Passzív rezisztenciának. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 9., 1.

³⁸⁴ Passzív rezisztencia. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 30., 2.

³⁸⁵ „...hogy még mindig akad keresztény, komoly s nagy fontosságú hivatal, amelyik a kereszténnyel szemben a zsidó mellett dönt. Hírt hallunk ugyanis arról, hogy az egyik hivatalba ketten nyújtottak be árajánlatot: egy keresztény meg a zsidó. A zsidó kerek 5 pengővel többet kért az árért, mint a keresztény. S Uramisten, milyen csoda történt?... Mondjam tovább?... Ha már csoda, akkor hagyjuk a többit! Súlygyelljük magunkat...” Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 1.

³⁸⁶ Komárom város augusztus havi élete. *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 13., 1.

a Dr. Kun Árpádhoz tartozó komáromi ügyvédi iroda segített, amely hivatalos titok elárulásával lehetőséget adott a kiutasított eltűnésére.³⁸⁷

Kun tagadta a vádat, és jelezte, hogy irodájától az illető csupán sertés-árdrágítási ügyben kért védelmet, s kijelentette, hogy az ügyvédi kamara alkalmat ad Balognak, „*hogy a törvény szigora kellő eréllyel sújtsa a törvény kijátszót, vagy a rágalmaszót. A kamara intézkedését a közigazgatási bizottságnak jelenteni fogja*”.³⁸⁸ Az ügygel kapcsolatos részletekről egyébként a később újabb cikk jelent meg, amelyben Kun a bűncselekmény elkövetését beismerte, bűnösségét viszont tagadta. Azt is kifejtette, hogy ő maga éppen Erdélyben tartózkodott, amikor Weimann Miklós megszökött, ezért őt dr. Kádas Tibor ügyvédjelölt helyettesítette: „*Szökése napján pedig Kádas közölte vele, hogy kitoloncolása ügyében nem sikerült eredményt elérni. Majd mikor Weimann az irodába bejött, dr. Kádas Tibor a megbízást Weimannak visszaadta azzal, hogy az állampolgárságot nem tudja részére megszerezni, sem pedig a kitoloncolásra vonatkozólag további haladékat kieszközölni*”. A vádló emellett azt sem tudta igazolni, hogy Weimann Miklóst maga Kun vagy csupán az ő nevéhez kötődő ügyvédi iroda szöktette meg.³⁸⁹ Az ügyvédi iroda vezetője egyébként 1941 októberében magát Geöbel főszolgabíró is számonkérte az ügyben. Balogh Miklós ugyanis a szeptemberi városi közigazgatási bizottsági ülésen azt állította, hogy a főszolgabíró is megerősítette Kun Árpád bűnösségét.³⁹⁰ Ahogyan arra fentebb is utaltam, a fogtechnikus Weimann feleségével együtt már 1939-ben kiutasították az országból méghozzá kommunista és szociáldemokrata tevékenysége miatt, amelynek következtében politikailag megbízhatatlannak minősült.³⁹¹

³⁸⁷ Gyorsségélyt kér a közalkalmazottaknak Komárom thj. szab. kir. város közigazgatási bizottsága címlapon. *Új Komárommegyei Hírlap*. 1941. szeptember 13., 1–2.

³⁸⁸ Uo. 2.

³⁸⁹ Indoklás. *Új Komárommegyei Hírlap*. 1942. június 27., 4.

³⁹⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 86 biz./1941. Weimann Miklós megfigyelése. Dr. Kismarjai Kun Árpád ügyvéd a főszolgabíró úrnak. 1941. október 16.

³⁹¹ „Tény az, hogy úgy Weimann, mint felesége vezető szerepet vittek itt a kommunista, illetve szoc. dem pártban. Weimanné ritmikus torna tanítója volt a szoc. dem. párt nő tagjainak. Itt maradásuk nem kívánatos. Mindezeket a község egész lakossága tudja, úgyhogy tanúk kihallgatására nincs szükség.” ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1613 adm./1939. Weimann Miklós kiutasítási ügye. Főszolgabírónak a nemesócsai körjegyző. 1939. december

Azonban Weimann kitoloncolását később sem tudták végrehajtani, mivel ismeretlen helyre szökött.³⁹² Sok esetben már az egészen triviális ügyekben felhívták a lakosok figyelmét, hogy határolódjanak el a zsidóktól. Egy cikk például azt kifogásolta, hogy számos keresztény üzlet hajlandó saját kirakatába zsidó hirdetéseket kihelyezni: „*Például egy zsidó zenetanárnő hirdetését olvastuk egyik-másik kirakatban, s ez a keresztény kirakat-hirdetés alkalmas arra, hogy megtévessze a tömegeket a hirdető faji és felekezeti hovatarthatósága felől*”.³⁹³ Váli Lajos pedig a MÉP választmányi ülésen a tüzelőanyag „antiszociális” elosztásáról panaszkodott, és sérelmezte, hogy a zsidó hitközség 410 q fa igénylését éppen egy keresztény kereskedő elégítette ki, miközben a keresztény igénylők 25 kg-os tételekben bírtak csak fához jutni.³⁹⁴ 1941 végén pedig a Baross Szövetség, amelynek Komáromban is egyre fontosabb szerep jutott a társadalom antiszemita irányú befolyásolásában, arra buzdította a keresztény iparosokat, hogy csak keresztényektől vásároljanak. Az érdekvédelmi szervezethez tartozó kereskedők egyébként a Baross Kék Könyv segítségével informálták a vásárlókat a keresztény üzletekről.³⁹⁵

Egy másik füzet pedig a támogatásra érdemes keresztény kereskedők és iparosok neveit közölte. A zsidóellenes felszólalásairól ismert Balogh Miklós fakereskedőnél lehetett jelentkezni a Baross Szövetség tagjául,³⁹⁶ aki egyébként a „közhangulat megfigyeléséért” létrejött gazdasági levelezői hálózatba is bekerült.³⁹⁷ Balognak tehát

21.Uo. Weimann Miklós kiutasítása. A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság a fősztolgabírónak. 1939. november 13. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1613 adm./1939. A kiutasítás ellen később fellebbezést nyújtott be sanyarú sorsára hivatkozva. Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnak Weimann Miklós fellebbezése. 1939. július 18.

³⁹² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 104 biz./1941. Weimann Miklós nemesócsai lakos eltoloncolása. A Komáromi járás fősztolgabírójától a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnak. 1942. február 11.

³⁹³ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 6., 3.

³⁹⁴ A MÉP választmányi ülése. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. november 21., 4.

³⁹⁵ Ungváry, 2016: 401.

³⁹⁶ Kinél vásároljunk? *Komáromi Lapok*, 1941. december 13., 3.

³⁹⁷ Komáromból még Tölgyessy Kálmán Futura bizományos került be. A polgármester a kiválasztott tagok kapcsán megjegyezte, hogy „természetesen a legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy a besztervezendő levelezők ne csak szaksztémpontról, hanem nemztethűség és a politikai megbízhatóság szttémpontról is kifogástalan, sőt lebetőleg kiváló szttémélyek legyenek”. ŠA Nitra, f.

(valószínűleg más zsidóellenes városi vezetőkhez hasonlóan) egyre nagyobb befolyása lett.

Az 1942. februári Komáromi Lapok címlapjának írása a városi zsidóság érzéketlenségét róta fel. A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara kormányhatósági felterjesztéséről írt cikk a zsidókat a téli munkára buzdította, és előítéletes megállapításai szerint a komáromi zsidók *„minden bizonnyal sokkal könnyebb körülmények között nézik magyar véreink keserves küzdelmét a hideggel, a hóval”*. Írása utolsó szavaiban a szerző azt is megjegyezte, hogy elsősorban a megbízható magyar munkáskezet érdemes alkalmazni.³⁹⁸ A fenti gondolatok mögött minden bizonnyal a városi munkafelesleg mellett a haszontalan és munkára alkalmatlan zsidóság képének a felerősítése állt.

A zsidóknak nyújtott segítség miatti felelősségre vonást a város meghatározó személyei sem kerültek el. Gulassa Károly László ellen, aki Komárom vármegye évkönyvének szerkesztője volt, eljárás indult, mert egy zsidó barátjával, Győry Józseffel (valójában Raab Józseffel) megpróbálkoztak Knapp Mór mosonmagyaróvári zsidó ócskavaskereskedő internáló-táborból való kiszabadításával: *„A bíróság félórás tanácskozás után este 7 órakor hirdette ki ítéletét a nagy érdeklődéssel kísért ügyben. Eszerint Gulassa Károly László és Raab József társa család büntetvében mint résztársak bűnösök és ezért Gulassa két és félévi fegyházát és 5 évi hivatalvesztést, Raab József pedig 2 évi fegyházát és 5 évi hivatal- és jogvesztést kapott”*.³⁹⁹

ŽK, III. 171 biz./1943. Gazdasági levelezői hálózat kiépítése. A polgármester Nagy Nándor főispánnak. 1943. december 22.

³⁹⁸ A zsidókat is alkalmazni kell a téli szükségmunkák elvégzésénél. *Komáromi Lapok*, 1942. február 7., 1.

³⁹⁹ Gulassa uram a törvény előtt. Súlyos fegyházbüntetést kapott, mint zsidószabadító. *Komáromi Lapok*, 1942. június 6., 5.

A „BŰNÖS ZSIDÓSÁG” KÉPÉNEK FELERŐSÍTÉSE

A zsidók gazdasági „machinációi”

Magyarország hadbalépését követően az országos újságokhoz hasonlóan a helyi lapokban is elszaporodtak azok a cikkek, amelyek a háború gazdasági következményeiért – pl. az áruhiányért vagy az áremelkedésért is – a zsidókat vonták felelősségre. A közbeszédben ezzel párhuzamosan egyre inkább elterjedt az a nézet, hogy bizonyos gazdasági bűncselekmények a zsidókhoz kapcsolhatók, amit sok esetben a politikai vezetők antiszemita megnyilatkozásai is felerősítettek.

Maga Kállay miniszterelnök például képviselői felszólalásában óva intette a keresztény üzleteseket az olyan „zsidó bűntényektől”, mint amilyen az árdrágítás: *„[v]aláhányszor egy-egy keresztény üzletember kerül árdrágítás, vagy más jellegzetesen zsidó bűncselekmény miatt a bíróság elé, a társadalom joggal mondhatja, hogy ebben az esetben hiábavaló volt a zsidótörvény és célt tévesztett az átállítás. A társadalom kötelessége ügyelni arra, hogy a kereszténnyé tétel ne csupán alacsony erkölcsi színvonalon álló egyének közötti helycsere legyen”*.⁴⁰⁰

A helyi újságok is gyakran számoltak be olyan gazdasági ügyekről, amelyekre az érvényes zsidótörvények megszegése, vagy a háborús megszorítások figyelmen kívül hagyása miatt került sor. Ezek az írások az árdrágításokért vagy árufelhalmozásokért, illetve a feketepiac terjedésért is elsősorban a zsidókat tették felelőssé.⁴⁰¹

A Komáromi Lapok hasábjain 1941 nyarától szintén egyre gyakrabban jelentek meg olyan hangvételő cikkek, amelyek a zsidók gazdasági „machinációira” irányították a figyelmet. Ilyen volt például Fleischmann Kálmán zsidó származású szőnyi rófös esete, aki ellen

⁴⁰⁰ Majd így folytatja: *„A keresztény magyar kereskedelem megalapozása nem tréfadolog és az átállítás nem lehet rablási alkalom! Azért vetjük ki a zsidókat pozícióikból, hogy tisztább legyen az üzleti erkölcs. Akkor szolgáljuk tehát igazán az üzleti életnek a zsidó moráltól való megfisztátását, ha teljes erővel támogatjuk a keresztény kereskedőt, de szigorú erkölcsi mértékkel mérjük tevékenységét! Ez pedig nemcsak állami feladat, hanem társadalmi is”*. Kesztennyé-tétel. Új Komárommegyei Hírlap, 1942. május 16., 1.

⁴⁰¹ A háború következtében különösen fontos volt a feketepiac visszaszorítása egyrészt politikai okokból, másrészt a szegényebb állami alkalmazottak és a gyári munkások miatt. Ungváry 438.

állítólag negyven esetben bizonyították rá az árdrágítást, miközben ő – a cikk szerint legalábbis – 200 százalékos haszonnal dolgozott. A lap azt is hozzátette, hogy „*a zsidó a bizonyítékok terhe alatt beismerte az árdrágítást, s azt is, hogy vevőit rá akarta venni, hogy kisebb árat mondjanak be a kifejezettnél.*”⁴⁰² A szeptemberi lapszám pedig arról írt, hogy egy komáromi zsidó vaskereskedő túlárzva adott tovább egy tűzhelyet, majd amikor feljelentést akart ellene tenni a vevő, több mint 1000 pengőt ajánlott fel neki. Az írás azzal a sztereotíp megjegyzéssel zárult, hogy „*a magyar polgár [...] hajthatatlan maradt, mert rájött, hogy mégiscsak huncut a zsidó...*”⁴⁰³ Egy másik cikkben pedig az állt, hogy a baracktermést kizárólag a zsidók vásárolják fel a környéken, s ezzel újabb monopóliumhoz jutnak.⁴⁰⁴ A komáromi Schwartz Mór 72 éves zsidó tejkereskedő ellen pedig azért mértek ki 200 pengő összegű büntetést, mert az 20%-os vízzel kevert tejet árusított.⁴⁰⁵

Ugyanakkor nemcsak a sajtó, de a városi vezetés is előszeretettel hangsúlyozta a zsidók felelősségét a gazdasági problémákban. Az augusztusi közigazgatási bizottság ülésén, amelyen Alapy a lisztellátás, a sertéshús és zsírellátás nehézségeiről számolt be, Balogh Miklós a gazdasági bajok megoldását ugyancsak a zsidók eltávolításában látta.⁴⁰⁶ A vármegye törvényhatósági bizottságának augusztus 12-i kisgyűlésén Király József országgyűlési képviselő pedig azt vetette a zsidók szemére, hogy azok jutányos áron kaphattak gabonát, miközben a felvásárlás joga elsősorban a Futurát, vagyis a Magyar Szövetkezetek Áruforgalmi Részvénytársaságot illette.⁴⁰⁷ Az országos viszonyokhoz hasonlóan

⁴⁰² Negyven esetben bizonyult rá egy szőnyi zsidó rőfösre az árdrágítás. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 9., 7.

⁴⁰³ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 13., 4.

⁴⁰⁴ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 4.

⁴⁰⁵ Ítéletkivonat. *Komáromi Lapok*, 1941. szeptember 6., 8.

⁴⁰⁶ Ülést tartott a város kisgyűlése és közigazgatási bizottsága. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 1.

⁴⁰⁷ Ezzel kapcsolatban a csallóközi Neumann Simon hirdetését emelte ki, aki állítólag kidoboltatta, hogy a lehető legkedvezőbb áron vásárolja fel a gabonát. Sőt még felárat is ajánlott. Ezenkívül pedig azt is hangsúlyozta, hogy „*Nagymgyeren Stern Jakab [...] minden árpát megvett, ami csak eladó és pedig mint sörárpát, mert ennek 8 pengővel magasabb az ára, mint a takarmánynak.*” Panaszok a gabonavásárlás körül. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 16., 2. A Magyar Szövetkezeti Központok Áruforgalmi Részvénytársasága,

Komáromban és környékén sem sikerült a gazdasági problémákat megoldani 1941-ben, a zsidók egy része pedig továbbra is jelen volt a gazdasági és társadalmi életben. Ez további frusztrációkra adott okot a városban, az antiszemita propaganda pedig tovább folytatódott a helyi sajtó lapjain.

A zsidóság állítólagos gazdasági túlhatalmát emelte ki az 1942-es cikksorozatnak a szerzője is, aki szerint a komáromi Erzsébet-szigeten a keresztény magyaroknál jóval nagyobb mértékben részesedtek a zsidó lakosok tűzifából.⁴⁰⁸ A MÉP helyi fóruma szerint pedig Somogyi Kálmán – hasonlóan az előző íráshoz – szintén azt sérelmezte, *„hogyan a zsidó pékek bőségesen el vannak látva fával, míg a keresztény sütőmesterek csak nagy nehézségek árán tudnak fához jutni, s akkor is csak kis mennyiségben”*.⁴⁰⁹

Kosch Arnold és felesége szintén gazdasági vétség miatt kapott pénzbírságot. A dél-komáromi vaskereskedőt és nejét azzal vádolták meg, hogy raktárában zsineget és szeget rejtegetett, a csigaszeget pedig a maximális ár kétszereséért árusította. A cikk azt is megjegyezte, hogy a zsidó személy tárgyalása nagy érdeklődés mellett zajlott.⁴¹⁰ 1942. április elsején ugyanakkor arról adott hírt a helyi újság, hogy Weisz Dezső komáromi lakos *„40 rész vízzel kevert tejet hozott közfogyasztás céljából forgalomba s ezért fentnevezett terhellet [...] 40 napi önköltséges eljárásra*

vagyis a Futura 1919. október 12-én jött létre központi áruforgalmi és értékesítési szervként. Viszket, 2013.

⁴⁰⁸ A cikk írója felsorolt harminc olyan zsidó személyt, akik nagymértékben részesültek a szigeti fákból. Nehéz Ferenc: Ősz a Szigeten. *Komáromi Lapok*, 1942. november 7., 1. A témában megjelent további írásában a szerző pontosította az előzőekben megfogalmazott gondolatait: *„Az, hogy a felsorolt 29 zsidó fogyasztóval együtt 63 nemzsidót is kiszolgáltak, lehetséges, de ebben a számban az egész kis tételt kapott nemzsidók is benne vannak. A nyilatkozat úgy tünteti fel a dolgot, mintha 63 kereszténnyel szemben csak 29 zsidó kapott volna fát. Erről szó sincs, mert a kisebb tételt kapott zsidók neveit nem soroltuk fel.”* Nehéz Ferenc: Vergődés a Szigeten. *Komáromi Lapok*, 1942. november 14., 1. Vö: Válasz a közvélemény helytelenül informáló „Ősz a szigeten” című cikkekre. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. november 14., 4. Ugyanakkor *„Somogyi Kálmán pékmester sérelmezte, hogy a zsidó pékek bőségesen el vannak látva fával, míg a keresztény sütőmesterek csak nagy nehézségek árán tudnak fához jutni, s akkor is csak kis mennyiségben.”* Választmányi ülés a MEP komáromi központjában. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 18., 4.

⁴⁰⁹ Így kezdődik: *„Jakab István a belsőfront megszilárdítását sürgette és a nőknek a nemzetvédelmi politika szolgálatába állítását hozta javaslatba, majd a rádióknak azonnali elkobzását kérte a zsidóktól és a megbízhatatlan elemektől”*. Választmányi ülés a MEP komáromi központjában. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 18., 4.

⁴¹⁰ 500 pengőre ítélték az árdrágító és árurejtegető Kosch Arnoldot. *Komáromi Lapok*, 1942. március 28., 3.

átváltoztatandó 400 pengő pénzbüntetésre ítélte s a fegyelemzési díj címén felmerült 11 pengő 60 fillér megfizetésére kötelezte”.⁴¹¹ Ehhez hasonlóan kisebb volumenű gazdasági törvényszegésnek minősült a komáromi Reisz Izsó pékmester ügye is, aki a MÉP választmányi ülése szerint több esetben „nem az előírt mennyiségben adott egyeseknek kenyeret”. Mindezért Alapy Gáspár polgármester három hónapra bevonatta a pékmester iparjogosítványát.⁴¹² A fenti bűntények esetében tehát elsősorban pénzbírsággal vagy az iparendély megvonásával büntették az árurejtegető, az árdrágító, illetve az élelmiszercikkekkel manipuláló helyi zsidókat. Az 1943. évben továbbra is akadtak az előzőekhez hasonló, árucsempészettel, vagy árurejtegetéssel kapcsolatos gazdasági bűnügyek a Komáromi járásban. A gútai Salamon Izsákot például szintén árucsempészet vétségével vádolták meg, mivel engedély nélkül kívánt csirkéket szállítani Budapestre. Ő azzal védekezett, hogy korábban már több alkalommal vásárolt csirkéket a gútai piacon saját fogyasztásra.⁴¹³

Fokozatosan súlyosbodtak az adminisztratív szabályok is. A színleges iparűzést eltiltó miniszteri rendelet alapján a szabálysértés például nemcsak az üzlet bezárásával, de az árukészlet elkobzásával is együttjárt. Emellett a strómanra is komoly büntetést róttak ki, elsősorban azért, mert ⁴¹⁴ elszaporodtak az ehhez hasonló bűncselekmények. A korábbiakhoz képest a gazdasági törvényszegések komolyabb büntetéseket is maguk után vonattak. Weisz Dezsőt például juhtúróval való üzérkedés miatt internálták, mivel a csemege- és gyümölcskereskedő áruját a hatósági maximalizált áron felül adta: „Weisz Dezső az egyik kereskedelmi ügynöktől, Speizer Vilmos szintén zsidó vallású komáromi lakostól összesen mintegy 150 kg juhsajtot vásárolt kilogrammonként 8 pengős áron.

⁴¹¹ Ítéletkivonat. *Komáromi Lapok*, 1942. április 4., 7.

⁴¹² A MÉP választmányi ülése. Panaszok, fölszólalások. *Komáromi Lapok*, 1942. május 9., 1.

⁴¹³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 2000 adm./1943. Salamon Izsák árucsempészeti vétsége. M. kir. székesfehérvári II. csendőrkerület a főszolgabírónak. 1943 október 18.

⁴¹⁴ Büntetéssel sújtják a strómant. Rövidesen megjelenik a színleges iparűzést eltiltó miniszteri rendelet. *Komáromi Lapok*, 1942. augusztus 8., 3.

A juhsajtot túróvá dolgozta fel s ezt kilogrammonként 10 pengőért árusította, holott a juhtúró hatóságilag megállapított maximális ára 4 pengő 10 fillér”.⁴¹⁵

Ezeknek a bűncselekményeknek a felderítését segítették azok a feljelentések is, melyeket néhány esetben végül mégsem tudtak bizonyítani. Ilyen volt például a nagymegyeri zsidótemplom és melléképületeinek ügyében indított nyomozás. Az űrs járőrének „bizalmas értesülése” szerint ugyanis a helyi zsidó lakosok a zsidó templom és mellékhelyiségeinek padlására 5-6 zsák lisztet rejtettek el. Miután az említett helyszíneket átkutatták, a nyomozás eredménytelenül zárult.⁴¹⁶ Hozzá kell tenni, hogy az árufelhalmozások esetében maga a feljelentő is részesülhetett a lefoglalt árucikkből, ez pedig motivációt adhatott néhány haszonleső rosszakarónak is.⁴¹⁷ Az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségek miatt a háborús hadbalépés után tehát a keresztény lakossághoz hasonlóan a komáromi és a környékbeli zsidók körében is megsokszorozódtak a gazdasági alapú törvényszegések. A helyi sajtópropaganda azonban a valós alapú bűncselekmények egy részét maga is sok esetben felnagyította és a zsidóellenes kampány részévé tette. Az 1941-től elburjánzó zsidóellenes cikkek nagyrésze tehát Komáromban és környékén is elsősorban az antiszemita közhangulat felerősítését szolgálta.

A Szlovákiából menekülő zsidók, fajgyalázók és rémhírterjesztők ügyei

A gazdasági törvénysértések mellett 1942-től rendszeresen megjelentek a Szlovákiából átmenekült külhonos zsidókkal összefüggő bűnügyek is a komáromi sajtóban. Csehszlovákia feldarabolását követően ugyanis a szlovákiai zsidóság közül sokan kerestek Magyarországon menedéket.⁴¹⁸ A főként Lengyelországból, Ausztriából és Szlovákiából érkező zsidóság

⁴¹⁵ Internálták Weisz Dezsőt, aki a juhtúróval üzérkedett. Egy másik zsidó kereskedőt rendőrségi felügyelet alá helyeztek. *Komáromi Lapok*, 1943. november 6., 3.

⁴¹⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 740 adm./1942. A nagymegyeri zsidótemplom és melléképületeinek átkutatása. M. kir. székesfehérvári II. csendőrkörület a főszolgabírónak. 1942. április 2.

⁴¹⁷ Ungváry, 2016: 439.

⁴¹⁸ Ehhez bővebben lásd Nižňanský, 1999.

száma nem kevesebb, mint 15 000 és 35 000 fő körül lehetett. Sokakat közülük a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) vett lajstromba, majd a külföldi állampolgárok jórésze internálótáborba került Csörgőre, Garanyba vagy Ricsére.⁴¹⁹

A Komáromi Lapok 1942. május 2-i ironikus írása például arról számolt be, hogy a dunántúli lap értesítése alapján egy szegény zsidó nő – annak élelmiszeréből való kifosztásával – bosszút állt a csendőrség. A cikk valódi apropója az a vád volt, mely szerint a nő idegeneket, vagyis illetőséggel nem rendelkező zsidó menekülteket bújtatott a lakásában. Az írás szerzője megjegyezte: *„Igaz ugyan, hogy nem volt mindig magános, mert éjszakánként ágyrajáróknak szívesen adott szállást, mégpedig kizárólag csak idegen, soha nem látott torzonborz ábrázatú, zsiros kaftánú útutazóknak, akik ma itt, holnap ott tűnnek fel jellegzetes szépségükben”*. Majd sejtelenesen azt is hozzátette, hogy Komárom városában is sok az efféle idegen a közgyűlés panaszai szerint.⁴²⁰ A témában megjelenő cikkek magas száma is jól mutatja, hogy Komáromban ez idő tájt sokan segítették a Szlovákiából átmenekült zsidókat. A náci bábállamban ugyanis a zsidók tömeges deportálását már 1942-től megkezdték,⁴²¹ ami egy komoly átmenekülési hullámot indított el a szlovák-magyar határ menti területeken. Körülbelül 5000 zsidó keresett menedéket ebben az időben Magyarországon – többnyire Budapesten, de Komáromban és környékén is.⁴²²

Ezeket az embereket segítette az a bűnszervezetnek titulált csoport is, amelyet 1942 tavaszán Komáromban fedtek fel, s amely *„tervszerűen és rendszeresen elősegítette a szlovákiai zsidók átszivárgását és nagy felkészültséggel készítette elő a magyar területre menekült zsidók letelepülését”*.⁴²³ A cikk szerint a „bűnszövetkezetet” hosszú megfigyelés után leplezték le, miután annak

⁴¹⁹ Braham, 2015a: 231. A KEOKH nyilvántartása szerint a hontalan zsidók száma a 30-as évek vége körül 8000 fő, 1941-ben pedig már 90 000 fő lehetett. Ungváry, 2016: 543.

⁴²⁰ Érdekes... *Komáromi Lapok*, 1942. május 2., 3.

⁴²¹ A 68/1942-es törvény egyben lehetőséget adott a zsidóság deportálására, illetve egy meghatározott mentesítésére a deportálások alól. Nižňanský, 2016: 55–58.

⁴²² Fiamová, 2011: 162–172.

⁴²³ Egy, a határon átszivárgók bűnszövetkezetét leplezte le a komáromi rendőrség. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 25., 3.

tagjai öt szlovákiai személyt kívántak Magyarország területére juttatni. A bűnrészeseket a menekültekkel együtt azonnal letartóztatták.⁴²⁴ A két héttel későbbi cikkből már egy Budapestről szerveződő, sokrétű bűnhálózat képe is kirajzolódott, amelyben fővárosi illetőségű zsidók segítettek elő, hogy „*Fuchs Dezsőné szül. Spitzer Éva szlovák állampolgár kézimunka üzlet tulajdonos, Feldmann Erna pozsonyi kézimunka üzleti alkalmazott, Einovits Ármin pozsonyi okl. óvónő, dr. Eislér Rózsai Selmechányai okl. tanárnő Szene közelében, midőn átlépték titkon a határt, autó álljon a rendelkezésükre és Réte község temetője mellett éjjel autóba szállhassanak s azon Komáromba jöbessenek, hogy itt a textilgyár autóján Budapestre juthassanak*”. A nyomozás ugyanakkor továbbra sem zárult le, mivel a bűntény szerteágazó volt.⁴²⁵ Valószínűleg ehhez az esethez kapcsolódott Krausz Henrik komáromi lakos bűnügye is, aki 1942. július 1-jétől a szlovákiai Grünbaum Sándort és Grünbaum Sári nevű „beszivárgó zsidókat” a Tó utcai lakásán bújtatta. A két idegen honos zsidót kiutasították Magyarország területéről, Krausz ellen pedig internálási eljárást indítottak.⁴²⁶

A járás más városaiban is volt rá példa, hogy keresztény lakosok mellett zsidó hittestvéreik segítettek a Szlovákiából menekülőket. Ilyen volt például a nagymegyeri Schlesinger Ferenc esete, akit államrendészeti szempontból megbízhatatlan személyként tartottak számon, mivel Krausz Vilmos szlovák állampolgárságú zsidónak 500 pengőért akart állampolgárságot szerezni.⁴²⁷ Bár 1943 januárjában a téli időjárás viszontagságai miatt az ország elhagyására kötelezett külhonosok „rövid úton való eltávolítását” március 15-ig felfüggesztették, a beszivárgó zsidók problematikája korántsem oldódott meg.⁴²⁸ Ezt igazolja

⁴²⁴ Uo.

⁴²⁵ Szlovákiából beszivárgott zsidókat fogtak Komáromban. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. május 9., 3.

⁴²⁶ Külföldi zsidót rejtegetett – internálták. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. november 14., 4.

⁴²⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 48 biz./1943. Megbízhatatlan személyek összeírása a járásban. 1941. július 31.

⁴²⁸ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1 biz./1943 Rövid úton történő eltávolítások ideiglenes szüneteltetése. Valamennyi elsőfokú rendőrhatóságnak

a Belügyminisztérium egyik 1943 februári leirata, amelyben a rendőrhatóságokat így figyelmeztette: „Tudomásomra jutott, hogy Szlovákiából ismételten nagyobb arányú zsidó beszivárgás várható”.⁴²⁹ 1943 júliusában pedig már a külhonosok eltávolításáról írt a belügyminiszter a helyi rendőrhatóságnak (és főszolgabírónak) küldött levelében.⁴³⁰ Ugyanezen év szeptemberében az elsőfokú rendőrhatóság figyelmét pedig arra hívta fel, hogy „az ilyen külhonosokat őrizetbevételük után haladéktalanul kísértessék fel a budapesti fogház és toloncügyosztályhoz és egyidejűleg tegyenek hozzájuk jelentést”.⁴³¹ A Szlovákiából beszivárgó zsidó menekültek problémájára irányult a belügyminisztérium kirendeltségének 1943. évi levele is, amely felszólította a komáromi főszolgabíró, hogy küldje el azoknak a Szlovákiából becsempésztett zsidó árváknak és aggoknak a kimutatását, akiket a KEOKH nem távolított el az országból, hanem „humanitásból a magyarországi rokonság valamely tagjának, vagy erre vállalkozó idegeneknek gondozásra kiadta”.⁴³² A főszolgabíró a fenti kérésnek megfelelően megosztotta annak a Szlovákiából becsempésztett nyitrai, illetve pozsonyi születésű 5 gyermeknek a nevét, akiket Nagymenyeren és Komáromfüssön helyeztek el.⁴³³

a belügyminiszter rendeletéből Siménfalvy Sándor s. k. miniszteri tanácsos. 1943. január 18.

⁴²⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 8 biz./1943. Szlovákiai zsidók beszivárgása. Valamennyi elsőfokú rendőrhatóságnak a belügyminiszter rendeletéből Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos. 1943. február 11.

⁴³⁰ Ua. Zsidó külhonosok eltávolításának ügye. Az elsőfokú rendőrhatóságnak, határszéli és határvidéki rendőri, valamint KEOKH. Kirendeltségeknek a belügyminiszter rendeletéből Siménfalvy Sándor miniszteri tanácsos. 1943. július 29.

⁴³¹ Ua. Zsidó külhonosok eltávolításának ügye. Belügyminiszter az I. fokú rendőrhatóságnak. 1943. szeptember 30.

⁴³² Az írás a külhonosokról való további gondoskodásáról is szót ejt: „Tekintettel továbbá arra, hogy a szóbanforgó külhonosok a visszacsatolt területről, de legalábbis a határmenti zónából valószínűleg az ország belsőbb területére fognak betelepítettetni, szíveskedjék egyben megállapíttatni, hogy az országnak melyik városában, illetve községében ki volna az a személy, aki a külhonos gyermeke, illetve agg további gondozását vállalná”. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 902 adm./1943. Szlovákiából becsempésztett zsidó gyermekek vagy beszivárgott aggok összeírása. M. Kir. belügyminiszter a főszolgabírónak. 1943. május 3.

⁴³³ A 1941-es születésű Deutermann Sándor a nagymenyeri Schwarz Ignác gazdálkodóhoz került, az 1930-ban született Grosszmann Tibor a komáromfüssi Salcer Mórné kereskedőhöz. Az ugyancsak 1930-as születésű Wimmer Leó a nagymenyeri Raab Lajos volt korcsmároshoz. Az 1934-ben született Grünwald Mirjam a nagymenyeri Dr. Kálmán László orvos nejéhez. Az 1930-ban született Wassenberger Róbert pedig a szintén nagymenyeri Heller Rezsőnéhez, aki egyébként a hitközségi tanító neje volt. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 902

Az országos közvéleményt leginkább izgató bűnügyekhez tartoztak a harmadik zsidótörvény alapján elkövetett fajgyalázási ügyek is. Ezt jelzi az is, hogy az önkéntes nyomozók 1942-ben már naponta több ilyen bűnügy felderítését jelentették be a rendőrségen.⁴³⁴ Ezek a bűntények is jól mutatják, hogy a hivatalos szervek a zsidók szexualitásához milyen sztereotípiákat kapcsoltak. A bírósági perek sok esetben ugyancsak az efféle antiszemita előítéletekre világosítottak rá.⁴³⁵ A járásban 1942. május 11-én került sor az első fajgyalázási bűnper főtárgyalására, méghozzá a nagymegyeri Kósa Ferencné ügyében. A vádlottat magzatelhajtás vádjával állították bíróság elé, miközben arra is fény derült, hogy a leány Buchinger Ferenc zsidó származású nagymegyeri lakossal *„folytatott szerelmi viszonyt, s mert a leányanya keresztény származású, s mert Buchinger beszélte rá a lányt, hogy Kósáné közreműködését vegye igénybe, fajgyalázás és felbujtás címén Buchinger ellen is megindult az eljárás”*. A zsidó férfi tagadta tettét, és arra hivatkozott, hogy a keresztény nővel folytatott viszony idején a törvény még nem volt életben. A bíróság az összes vádlottat bűnösnek mondta ki, Buchinger Ferencet pedig 3 havi fogházra és 3 évi hivatalvesztésre ítélte.⁴³⁶ Ugyanúgy fajgyalázásért ítélte el (ezer pengő pénzbírság, behajthatatlanság esetében pedig két napi elzárás) a felsőgallai születésű Lusztig Jenő vegyeskereskedőt a komáromi királyi törvényszék. Klein Károly református vallású bősi lakost is a harmadik zsidótörvény értelmében ítélték el, ő a vád szerint keresztény nőknél folytatólagos fajgyalázást követett el, amiért jogerősen hat hónap börtönbüntetést kapott. Az utóbbi ítéletek enyhének számítottak annak fényében, hogy a harmadik zsidótörvény értelmében általában háromtól öt évig terjedő börtönnel büntethették a zsidó férfiakat.⁴³⁷

adm./1943. Szlovákiából becsempésztett zsidó gyermekek és beszivárgott aggok összeírása. A Komáromi járás főszolgabírójától a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság kirendeltségének Esztergomba. 1943. május 3.

⁴³⁴ Ungváry, 2016: 447.

⁴³⁵ Szegedi, 2015: 72.

⁴³⁶ Az első fajgyalázási bűnper a komáromi törvényszék előtt. *Komáromi Lapok*, 1942. május 16., 3.

⁴³⁷ Karsai, 2015: 162.

A bűnügyek további körét a zsidóságnak a kötelező katonai szolgálattal kapcsolatos esetei jelentették. Az 1939-es honvédelmi törvény alapján ugyanis bevezették az általános honvédelmi kötelezettséget. Ennek egyik része volt a kötelező honvédelmi munkaszolgálat elrendelése békeidőben minden 14 és 70 év közötti férfi számára.⁴³⁸ A törvény a gyakorlatban arra szolgált, hogy kizárja a megbízhatatlannak ítélt személyeket, vagyis a kommunistákat és a zsidókat a katonai szolgálatból.⁴³⁹ A Komáromi Lapok írása szerint például Szarvas Miklós tatai születésű zsidó jéggyáros 1939 októberében hamis érettségi bizonyítványt mutatott fel, miután katonai szolgálatra hívták. Ezzel pedig tartalékos tiszti kiképzésre jelentkezett. Az ún. Röser-féle magánközépiskolában kiállított középiskolai bizonyítványról később kiderült, hogy illegális módon jutott hozzá a zsidó férfi. A komáromi királyi törvényszék így közokirathamisításért 6 hónapi börtönbüntetésre ítélte.⁴⁴⁰

A „bűnöző zsidók” képét erősítette a helyi társadalomban a Komáromi Lapok hasábjain 1942 októberében megjelent cikk is, amely arról számolt be, hogy Komárom városának utolsó akasztottja is éppen egy zsidó férfi volt. Az elítélt az a mocsai Kellner Ignác volt, aki egy kettős gyilkosságban segédkezett. A cikk ironikus hangnemben a következőket emelte ki: *„Dr. Schnitzer Ármin főrabbi vigasztalta, akinek állandóan azt hangoztatta, hogy ő teljesen ártatlan, hiszen ő csak a lámpát tartotta, hogy a két gyilkos társa jobban lásson az áldozatok meggyilkolásánál”*. Az írás az együttérzést keltő hangulat helyett igyekezett a zsidó férfi siralomházban eltöltött idejét pozitívan bemutatni: *„A siralomházban nagyon vidáman viselkedett, evett, ivott, szivarozott és szebbnél-szebb nótával szórakoztatta*

⁴³⁸ Michela, 2015b: 77. *„A zsidótörvények hadseregbeli alkalmazásáról a végső döntés a nyár végén született meg, a részletes végrehajtási utasítást a honvédelmi miniszter 1939. szeptember 23-án adta ki. A második zsidótörvény 5. paragrafusára hivatkozva elrendelte, hogy az utasítás megjelenésének napjától kezdve zsidó sem tényleges tiszt, sem tisztas nem lehet. Azokat a zsidókat, akiket fegyveres szolgálatra alkalmasnak találunk, arányosan szétosztva kell a harci egységekbe besorolni. Akik viszont fegyveres szolgálatra nem alkalmasak, azokat különleges munkaszolgálatos-egységekbe kell beosztani.”* Braham, 2015a: 342.

⁴³⁹ Braham, 2015a: 339–340.

⁴⁴⁰ Hat hónapot kapott a Röser-bizonyítványos zsidó. *Komáromi Lapok*, 1942. augusztus 29., 5.

a siralombházba betért látogatóit. Az akasztófa ott állott az Ujvár keleti kapujától kivezető út mentén a gombai mezőre néző sáncon belül. Az elítélt bátran, katonás léptekkel ment a bitó alá, ahol beszélni akart [...]”.⁴⁴¹

A komáromi királyi ügyészség anyagai alapján leggyakrabban a háborúval kapcsolatos rémhírterjesztések miatt kerültek vád alá a Komárom vármegyéhez tartozó zsidók 1942-ben. Egyébként ezidőben az ilyen jellegű bűnügyek gyakran előfordultak a keresztények körében is. Ezen nemzet- vagy államellenes megnyilvánulások miatt tehát gyakran indult nyomozás a környékbeli zsidók ellen. Ilyen volt a komáromi Lőwinger Géza volt mészáros esete, aki például azt a kijelentést tette a csallóközaranyosi vasútállomáson, hogy fiai Oroszországban és Angliában ezredesi vagy századosi rangban szolgálnak. Valamint azt állította, hogy *„valótlan a magyar rádió bemondása, mert az oroszok Berlint agyonbombázták”*.⁴⁴² Lőwinger kijelentette, nem tud róla, hogy fiai Oroszországban tartózkodnának, s azt is tagadta, hogy a rádió bemondásáról, illetve Berlin bombázásáról bármit is tudna, hiszen rádiója sincsen.⁴⁴³ De valótlan hír terjesztésével vádolták meg a dunaszerdahelyi Léwald Zsigmondot is, aki 1942. április 29-én azt az állítást tette, miszerint *„Hitler el akarta foglalni Moszkvát, de az neki nem sikerült és nem is fog sikerülni, mely valótlan hír a köznyugalmat zavarhatta”*.⁴⁴⁴ Léwaldot később felmentette a királyi törvényszék, mivel a bűncselekményt nem tudták bebizonyítani. Ebben közrejátszottak a vádlott korábbi politikai érdemei, amelyek miatt

⁴⁴¹ Ötvenegy éve volt Komáromban az utolsó kivégzés. *Komáromi Lapok*, 1942. október 17., 4. Dr. Schnitzer Ármán főrabbról bővebben lásd Bajcsi: 2020a: 11–12; Paszternák–Paszternák, 2013: 52.; Raab, 2000: 14.; Raab visszaemlékező írásában ugyancsak megemlíti ezt az esetet, méghozzá a *Komáromi Lapok* 1878. június 7-i számára hivatkozva. E szerint valóban Schnitzer nyújtotta az utolsó vigaszt Kellner Ignác mocsai lakosnak. MZsML, XIX. A 9/6. doboz. 70. Raab Ferenc: *Templomok a Duna partján* (visszaemlékezés, fotók) 1983. november 4., 8.

⁴⁴² ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1941/KÜ 2533. Valótlan hír terjesztése. Lőwinger Géza, Hajas János, Ágh József, Fórián Sándor. Jelentés. Detektív csoport jelentése a M.kir. rendőrség komáromi kapitányságának. 1941. augusztus 21.

⁴⁴³ Uo.

⁴⁴⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1942/KÜ 1386. Léwald Zsigmond rémhírterjesztése. A komáromi kir. ügyészségtől a kir. törvényszék főtárgyalási tanácsa elnökének. 1942. június 8. A dunaszerdahelyi zsidóság történetéről bővebben lásd Simon 2014b.

a törvényszéki bíró a javára döntött: „*Valószínűtlen, hogy vádlott, aki a tárgyaláson igazolta, hogy a felvidék cseh megszállása alatt keresztényszocialista párt tagja s ezzel kapcsolatban a magyar nemzeti párt tagja is volt, a szerzet érdemei következtében mentességet kapott a m. kir. Tárcanélküli minisztertől 1940-ben, s ezen felül tartalékos hadnagyi rangot is viselt, valótlan hírt akart volna terjeszteni eddigi viselkedését meghazudtolóan*”.⁴⁴⁵

Valótlan hír terjesztése miatt indítottak nyomozást Braun Miklós ellen is, aki bánhidai hentesüzletében mások jelenlétében olyan kijelentést tett, mely szerint „*ha az angolok nyerik meg a háborút, akkor Bánhida utcája keresztény fejekkel lesz kirakva*”.⁴⁴⁶ Hasonlóan koholt hírek terjesztésével, illetve rágalmazással vádolták meg Krausz Sándor banai lakost, aki Ácson 1942 júniusában kijelentette, hogy „*a magyar tisztek nem megbízhatóak, a csillag az égből potyog a tisztek nyakára, a legénység pedig gyűlevész társaság*”. Ezenkívül olyan megjegyzést is tett, miszerint a német és magyar csapatok nagy veszteségeket szenvedtek el, valamint azt híresztelte, hogy Németországban kitört a forradalom, és a magyar csapatokat a rend fenntartására odaviszik, Budapesten pedig hamarosan forradalom várható.⁴⁴⁷ Krauszt mindezért kéthavi fogházbüntetés letöltésére ítélték. Ezt azonban azért sem tudták végrehajtani, mert a vádlott 1943 áprilisában munkaszolgálatosként teljesített szolgálatot.⁴⁴⁸

Hogy a valótlan hírek terjesztésének vádja milyen hathatós eszköze lehetett a személyes bosszú kifejezésének, jól jelzi a zsidó származású Spitzer Jenő esete. Őt ugyanis Janikovics Dezső légi lakos azzal vádolta meg, hogy a „cseh megszállás” idején azt a kijelentés hallotta tőle, hogy az oroszok olyan erősek, hogy „leleplik” majd a magyarokat a bevonulás

⁴⁴⁵ Uo. Léwald Zsigmond rémhírterjesztése. A komáromi kir. ügyészségtől a kir. törvényszék főtárgyalási tanácsa elnökének. Dr. Nagy Géza kir. törvényszéki bíró ítélete. 1942. október 12.

⁴⁴⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1942/KÜ 1857. Valótlan hír terjesztése. Braun Mór. Határozat további eljárás ügyében a komáromi kir. törvényszéktől a győri kir. ügyészségnek. 1942. június 24.

⁴⁴⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1942/KÜ 1882. Rémhírterjesztés. Krausz Sándor. A kir. törvényszék főtárgyalási tanácsa elnökének királyi ügyész. 1942. október 15.

⁴⁴⁸ Uo. Rémhírterjesztés. Krausz Sándor. Királyi ügyész a gesztési járás főszolgabírájának. 1943. április 19.

előtt. A bélvatai Spitzer elmondta, hogy Janikovics korábban lakást kért tőle, mivel azonban a vádlott kérését nem teljesítette, feljelentette őt a somorjai főszolgabírónál.⁴⁴⁹ Mindenesetre elégséges és meggyőző bizonyítékok híján és a tanúk „egyedülálló” vallomásai alapján a nyomozást megszüntetették. Így volt ez Reichenthal Jakab és Reichenthal Jakabné Lőwinger Sára csütörtöki lakosok ügyében is, akiket szintén rémhírterjesztéssel vádoltak meg. Ezek szerint ők azt a kijelentést tették, hogy *„majd a zsidókra is rásüt a nap, ha az angolok nyerik meg a háborút és lesz majd akkor gondja az olyan hitleristákra, mint pl. Molnár József és id. Kállay János”*.⁴⁵⁰

A valótlan hírek terjesztéséhez kapcsolódó vádakat egyébként 1943-ban is gyakran megszüntették bizonyítékok híján. A korábbi évhez képest ekkor már kevesebb ilyen bűntényt jegyeztek fel a komáromi királyi ügyészség fennmaradt bűnügyi iratai szerint. 1943 júniusában Stern Lipót Dunaszerdahelyen állítólag olyan kijelentést tett, miszerint biztos információi vannak arról, hogy az angolok eltiporják az olaszokat és a németeket. A vádat egy dunaszerdahelyi kitért zsidó, Grünfeld Zoltán munkaszolgálatos fogalmazta meg.⁴⁵¹ Ugyanakkor Farkas Mihályné azt a hírt terjesztette Reichenthal Jakabnéról, miszerint utóbbi 1943 júniusában kijelentette, hogy *„még meg fogják látni, magyar fejekkel lesz kirakva a járda és mi /: t.i. a zsidók :/ azon fogunk járni”*. A feljelentést azonban bizonyítékok hiányában itt is megszüntették.⁴⁵² Ugyanígy valótlan hír terjesztésével

⁴⁴⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1942/KÜ 1976. Spitzer Jenő légi lakos által tett kijelentések ügyében lefolytatott nyomozás eredményéről. A kir. ügyészségnek a M. kir. székesfehérvári II. csendőrkerület. 1942. június 29.

⁴⁵⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1941–1942). 1942/KÜ 3834. Rémhírterjesztés. Reichenthal Jakab. A komáromi királyi ügyészség határozata. 1942. december 31.

⁴⁵¹ Miután azonban a nyomozás során Grünfeld vallomásán kívül más bizonyíték nem merült fel a vádlottal szemben, a nyomozást megszüntetették. ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1943–1944). 1943/KÜ 2352. Határozat a Stern Lipót dunaszerdahelyi lakos elleni bűnvádi nyomozás megszüntetéséről. A komáromi királyi ügyészségtől 1943. december 31-én.

⁴⁵² ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség f. (1943–1944). 1943/KÜ 2550. Határozat Reichenthal Jakabné ellen folyamatba tett bűnvádi nyomozás megszüntetéséről. A m. királyi ügyészségtől 1943. december 31-én.

vádolták meg Schwartz Samu vásárúti lakost is, aki állítólag azt a kijelentést tette, hogy „*a németek elbódultak és az oroszok kísérik őket haza Oroszországból*”. A vádlott elmondása szerint azonban fenti kijelentése nem volt politikai indíttatású, ezért – mivel a feljelentésen kívül más bizonyíték nem volt – a bűnvádi nyomozást megszüntették.⁴⁵³ Ugyanez történt Lefkovics Henrik esetében is, aki állítólag 1944 áprilisában „*olyan kijelentést tett, miszerint nem lesz mindig ilyen világ Magyarországon, mert néhány hét alatt meg fog fordulni*”. Valamint hangoztatta, ha az angolok győznek a háborúban, elsőként fogja felakasztatni azokat, akik a gyermekei után zsidót kiabáltak.⁴⁵⁴ Lefkovics azonban fentiekből mindössze annyit ismert be, hogy Izsáki Józsefnét felszólította, hogy figyelmeztesse fiát, hogy az ne zsidózzon. Bizonyítottság hiányában a nyomozást a királyi törvényszék itt is beszüntette.⁴⁵⁵

1943 szeptemberében az előzőektől eltérően egy nemzetellenes bűncselekmény elkövetésével vádolták meg a nagymagyari Schwarcz Hermannét, aki állítólag Nagymagyarón a következő kijelentést intézte Méry Rezsőhöz: „*Hogyha nem volnának zsidók, a magyarok mind meggebednének. Bújj a zsidók valagába! A nagy púpoddal görbén mégy fel az országzászlóhoz szavalni a büdös magyaroknak. Azt gondolod, mindig így lesz ez?*” Ezáltal a vádlott a magyar nemzet megbecsülése ellen követett el bűncselekményt.⁴⁵⁶ Később kiderült, hogy az eljárás megszüntetésére azért volt szükség, mert a „*terheltet mint zsidó fajú egyént, ismeretlen helyre szállították*”.⁴⁵⁷

⁴⁵³ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1943–1944). 1943/KÜ 4410. Határozat Schwartz Samu vásárúti lakos ellen folyamatba tett bűnvádi nyomozás megszüntetése ügyében. A komáromi királyi ügyészség 1944. január 15-én.

⁴⁵⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1943–1944). 1944/KÜ 1940. Határozat valótlán hír koholásának és terjesztésének vétsége következtében Lefkovics jelenleg kisébri lakos ellen teljesített nyomozás megszüntetéséről. A komáromi királyi ügyészség 1944. június 10-én.

⁴⁵⁵ Uo.

⁴⁵⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno f. OsK 1875–1945. Komáromi Királyi Ügyészség (1943–1944). 1943/KÜ 3989. Vádirat Schwartz Hermanné ellen. A kir. törvényszék főtárgyalási tanácsa elnökének kir. ügyész. 1943. december 29.

⁴⁵⁷ Uo. Jelentés Schwartz Hermanné ismeretlen helyen való tartózkodásáról. Királyi Főügyész Úrnak Komáromi Királyi Főügyész 1944. szept. 26.

A NEGYEDIK ZSIDÓTÖRVÉNY

A zsidó birtokok kiosztásának előkészítése

Miközben az ún. negyedik zsidótörvénynek – vagyis a zsidó ingatlanok szélesebb körű törvényi rendezésének – a tartalmi kérdéseit már Bárdossy is felvetette, utódjára, Kállay Miklóstra várt a törvény elfogadása és végrehajtása. Az erdő- és mezőgazdasági ingatlanok zár alá helyezési törvényének gyökerei azonban egészen az 1939-es második zsidótörvényig visszanyúlnak, végrehajtásuk folyamata pedig 1944-ig zajlott. Ahogyan azt Csősz László is leírja, „*az eseménysort általában az 1942. évi XV. törvénycikkhez, az úgynevezett negyedik zsidótörvényhez kapcsolják, pedig a mezőgazdaság »zsidótlanítása« egy 1939-től 1944-ig tartó, politikailag egyre radikálizálódó, intenzitásában változó folyamat volt, amelynek ez a törvény csak egyik, bár legfontosabb állomását jelentette*”.⁴⁵⁸

Az új rendelkezés már a harmadik zsidótörvény szerint határozta meg a zsidóság körét.⁴⁵⁹ A zsidó ingatlanok nagyarányú kisajátításának fontos előzménye volt tehát a megelőző zsidótörvény, amely a korábbi rendelkezéseket kiegészítve egy szélesebb körű (faji szempontú) zsidó kategóriát alkalmazott. Ezáltal pedig előkészítette a zsidóság gazdasági és társadalmi kiszorítását, amelyet egyébként a háborús részvétel miatt fellépő problémák tovább sürgettek. Kállay pedig, aki elődjéhez képest, egy Telekihez közelebb álló konzervatív-liberális vonalat képviselt, kezdettől fogva jól érzékelte mindezt.⁴⁶⁰

A kormányfő antiszemita megnyilvánulásait, amelyek elsősorban a zsidók gazdasági térnyerésének korlátozását sürgették, így elsősorban kül-

⁴⁵⁸ Csősz, 2005: 176. A birtokok kiutalásai a gyakorlatban csupán a következő év elejétől történt meg. De még a német megszállást követően is történtek lépések a zsidó birtokok felhasználásának a meggyorsítására, amelyek az utolsó percekig folytak. Uo. 186.

⁴⁵⁹ „A törvény a zsidónak tekintett jogi személyekre (például részvénytársaságokra, egyesületekre) is vonatkozott, beleértve a többségében zsidók irányítása alatt vagy »zsidó érdekek szolgálatában« álló intézményeket.” Csősz, 2005: 187.

⁴⁶⁰ „Kállay Miklós személyében mezőgazdasági szakember, a Gömbös-kabinet egykori tagja került a miniszterelnöki székbe. Visszaemlékezései szerint a MÉP egyes politikusai, köztük Teleki Mihály, már kinevezése napján (1942. március 9.) nyomást gyakoroltak rá a zsidókérdésben tett sürgős lépések érdekében.” Uo. 182.

és belpolitikai okok befolyásolták.⁴⁶¹ Ez jól látszott 1942. március 12-i bemutatkozó beszédéből is, melyben a kormányfő a zsidókat a gazdasági és társadalmi problémák fő okozóiként jelenítette meg.⁴⁶²

Az 1942. szeptember 6-án hatályba lépett negyedik zsidótörvény alá tartozó személyeket tehát eltiltották a mező- és erdőgazdasági ingatlanok vásárlásától, községekben pedig lakóingatlanokhoz sem juthattak zsidók.⁴⁶³ Kártalanítás fejében államosították a magán- és társasági tulajdonban lévő, 5 kat. holdnál nagyobb területű mezőgazdasági és erdőbirtokokat. A zsidóknak a birtokaikhoz tartozó ipari üzemeket, az 500 kat. holdnál nagyobb területek esetében pedig a holt és élőfelszerelést is át kellett engedniük.⁴⁶⁴

Ahogyan Bárdossy antiszemita rendelkezéseit, úgy Kállay zsidóellenes politikáját – köztük a negyedik zsidótörvény beiktatását – is támogatta a komáromi sajtó. Erre mutatott rá például a Komáromi Lapok 1942 tavaszi cikke, amely a beterjeszteni kívánt törvényjavaslat rendelkezéseit részletezte.⁴⁶⁵ A zsidóbirtokok kiosztási ügyeiről egyébként már jóval korábban is írtak; ezek általában kitértek a cseh időkben „privilegizált zsidók” helyzetére a birtok kiosztásoknál. Itt minden bizonnyal azokra a zsidó lakosokra gondoltak, akik a csehszlovák állam által felkínált érvényesülési lehetőségek (pl. a földhöz jutás) reményében váltottak identitást, és lettek a Zsidó Párt vagy a Szocialista Párt tagjai.⁴⁶⁶

A felvidéki lakosság számára a földkiosztások mindenesetre különösen érzékeny pontot jelentettek az 1920–1935 között években levezényelt (első) csehszlovák földreform nacionalista jellege miatt, mely során a magyarok alig részesültek a kiosztott birtokokból. A 70-90%-ban

⁴⁶¹ Braham, 2015a: 267.

⁴⁶² Uo.

⁴⁶³ Ehhez lásd. m. kir. minisztérium 1942. évi 1.750. M. E. számú rendelete, zsidók tulajdonában levő mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról és zárlat alá helyezéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1942. 657.

⁴⁶⁴ Csősz, 2005: 184.

⁴⁶⁵ Zár alá vették a mező- és erdőgazdasági ingatlanait. *Komáromi Lapok*, 1942. március 28., 1.

⁴⁶⁶ Ez az asszimiláció felé vezető ún. „közvetítési kényszer” egyébként kötődhetett még „az illetőség és az állampolgárság megszerzésének, a munkalehetőségeknek, az iskolázatásnak a nemzetiségi bevalláshoz”. Ehhez lásd Kovács, 2004: 40.

magyarlakta dél-szlovákiai járásokban a földreform során ugyanis a magyarok a kiosztott földtulajdonnak mindössze 19%-át kapták. A dél-szlovákiai járásokban a 140 ezer hektár területből mindössze 27 540 hektár került a magyarság kezébe. A földekből 17 662 hektár kiskiutalásként, 9 918 hektár terület pedig maradékbirtokként lett kiosztva.⁴⁶⁷ A visszacsatolást követően a csehszlovák földreform revíziója a cseh kolonisták és maradékbirtokosok földjeinek a felhasználásával vette kezdetét.⁴⁶⁸ A Szilassy és Jaross által kidolgozott tervezet egyértelműen a magyar lakosságot ért hátrányok kiegyenlítését szolgálta.⁴⁶⁹ Jarossék pedig mindezt előszeretettel használták fel a zsidóság ellenében. A csehszlovák birtokreform revíziója nyomán például számos zsidó birtokszerzést hatálytalanítottak jogtalanul.⁴⁷⁰ Ilyen volt például az érsekújvári Winter Móric esete, aki 1924-ben szabad kéz alatt vásárolt földet, de a vásárlást az Állami Földhivatal felé bejelentették, így a Felvidéki Földbirtokrendezési Ügyek Kormánybiztossága, vagyis az FFÜK a földreform keretén belül megszerzett birtokként kezelte azt, majd hatálytalanította az ügyet.⁴⁷¹

A Komáromi Lapok már egy 1941. nyári írásában sürgette a helyi birtokok újraosztását a korábbi „igazságtalan” földosztás miatt. Kiemelte, hogy a csehszlovák időkben több, Komáromi járáshoz tartozó községben

⁴⁶⁷ Ez annyit jelentette, hogy Szlovákia 20%-át kitevő lakossága a kiutalt földnek mindössze 6%-át kapta. Ehhez lásd Simon, 2014c: 113; Uő: 2008. A csehszlovák földreform lebonyolítását egyébként az Állami Földhivatal végezte, amely korlátlan jogosítványokkal rendelkezett. A reform során Szlovákiában 1 407 361 ha földterületet, vagyis az országrész 28%-át foglalták le. A lovákiai Magyar Adatbank. Földbirtokreform szócikk.

⁴⁶⁸ Az Egyesült Magyar Párt (EMP) politikusai a visszacsatolást követően kezdettől fogva nagy hangsúlyt fektetettek a csehszlovák földreform revíziójára, azon belül pedig saját érdekeik érvényesítésére. Ennek intézményi hátterét jelentette a Földművelésügyi Minisztériumba államtitkárként kinevezett szakértő, Szilassy Béla losonci földbirtokos. 1939 márciusában alatta hozták létre a Felvidéki Földbirtokrendezési Ügyek Kormánybiztosságát (FFÜK). Szilassy hatalmat kapott, hogy saját maga döntsön a csehszlovák földbirtokreform juttatásairól. Vagyis hogy megtarthatják, vagy hatálytalanítják-e az egykori juttatást. Simon, 2014c: 122–123. A hatálytalanítások által egyébként Tilkovszky Lóránt adatai szerint 41 000 kat. hold került új bérlők kezébe. Tilkovszky, 1967: 71.

⁴⁶⁹ A hatálytalanítások által „visszajuttatott” birtokokat a helyi magyar lakosság kapta, illetve vitézi telkek formájában osztották ki, valamint nagycsaládosoknak juttatták azokat. Simon, 2008: 213.

⁴⁷⁰ Simon, 2014c: 130.

⁴⁷¹ Uo.

– Csicsón, Füssön és Kolozsnémán – elsősorban a zsidók kapták meg a birtokokat a csehektől: *„Mikor a több, mint 400 katasztrális holdnyi, ősi Balogtag eladásra került, a csicsói, füssi s némai magyarok megint csak elestek a vételi lehetőségtől. A csehek inkább adták zsidónak. Így lett a birtok a Nádor-Netter cégé. A visszacsatolás után Király József több esetben tett lépéseket abban az irányban, hogy a zsidóbirtok keresztény magyar kézbe kerüljön”*. A társadalom felé közvetített megnyugtató gesztusként jelezte azt is, hogy a földprobléma megoldása, vagyis a birtokok újraosztása a felsorolt településeken már elkezdődött.⁴⁷² A helyi lakosság egyre fokozódó földéhségét a zsidók birtokaival kívánták kielégíteni. A MÉP 1941. őszi választmányi ülésén a megyében fekvő Kurtakeszi és Madar község földigénylőit szintén az ott található 361 kat. hold zsidóbirtokból tervezték kielégíteni.⁴⁷³

A negyedik zsidótörvényt sürgette a Komáromi Lapok 1942. április 11-i számában *Több mint félmillió hold – zsidókézen* címmel közölt cikk is, amely felhívta az olvasók figyelmét a zsidóság nagymértékű földtulajdonlására. Az írás a Kállay Miklós által meghozott negyedik zsidótörvény mélyebb megértésére fókuszált. Utolsó mondataiból az is kiderült, hogy az új törvény beiktatásának egyik oka a kisajátításokból fakadó bonyodalmak felszámolása.⁴⁷⁴ A „félmillió hold” egyébként egy visszatérő kecsegtetése volt a magyar politikai közéletnek a földbirtok rendezések ügyében, amellyel már Bárdossy is „kampányolt” 1941-ben.

A negyedik zsidótörvény előkészítését már 1942 tavaszán előszeretettel propagálták a helyi újságok. Közéjük tartozott többek között a Komáromi Lapok *Háborús idők – háborús célok* című cikke a birtokok zsidótlanításáról, amely a miniszterelnök szavaira hivatkozott: *„A ma problémái közé sorolta a miniszterelnök a zsidó birtokok ügyét, félreérthetetlen eréllyel jelentve ki, hogy a zsidóságot a magyar föld birtoklásából ki kell*

⁴⁷² Lesz még Csicsón búcsú. *Komáromi Lapok*, 1941. augusztus 23. 3.

⁴⁷³ Választmányi ülést tartott a Komáromi MÉP. *Komáromi Lapok*, 1941. november 8., 3. Vö: Vitézi telkek és magyar telepes birtokok létesülnek az ógyallai járásban. A Magyar Élet Pártja választmányi ülése Komáromban. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1941. november 8., 3.

⁴⁷⁴ Több mint félmillió hold – zsidókézen. *Komáromi Lapok*, 1942. április 11. 6.

emelni és el kell távolítani. Ennek a célnak a szolgálatában már a törvényjavaslat is elkészült s az országgyűlés munkaprogramjának egyik legelső pontja lesz”.⁴⁷⁵

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a rendelet beiktatását követően is voltak olyan mentesített zsidók, akik területeket bérelhettek.⁴⁷⁶ Kivételes helyzetekben a közellátás feltétlen érdekei ugyanis felülírhatták a zsidóellenes kormányrendeleteket. Ilyen kivételezettség azonban csak különösen méltányos esetben és korlátozott formában fordult elő, valamint csak egy átmeneti időszakra volt érvényes. Ezek szerint pedig *„csak az illető kivételezett élettartamára szól a mentesítés, másrészt pedig csupán száz hold erejéig terjed ki*”. Erről tájékoztatott az *Egymilliókétszázezer hold* című cikk is, amely üdvözölte Kállaynak a magyar földet érintő zsidómentesítő politikáját.⁴⁷⁷ A cikkíró véleménye szerint ennek azért van nagy jelentősége, mert így az „ősi foglalkozás”, vagyis a „földművelés” visszajuthatott az őt megillető magyar kézbe. A Komáromi Lapok hasábjain megjelent írás tehát az előkészített rendelettel kapcsolatban elsősorban a nemzeti érdekeket hangsúlyozta, vagyis hogy *„a javaslatnak ezek az intézkedései hatalmas lendületet fognak adni a nemzeti földbirtokpolitikának is, tekintettel arra, hogy a zsidó kézen lévő szántóföldek kiterjedése körülbelül 700.000 kat. hold, tehát olyan terjedelmű, hogy azon igen sok magyar család letelepedhetik*”.⁴⁷⁸

Ugyanakkor a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara májusi jelentése szerint a zsidóbirtokok keresztény kézbe juttatása nem volt bonyodalmaktól mentes: *„Földbirtokforgalom alig van, a haszonbérleti lehetőségek igen csekélyek. A gazdálkodni tudó keresztény emberek nagy részének*

⁴⁷⁵ Háborús idők – háborús célok. *Komáromi Lapok*, 1942. április 25., 2.

⁴⁷⁶ Komárom törvényhatósági bizottságának 1942. évi április 27-i kisgyűlése alkalmával például Holczer István területbérlet iránti kérelme helyt kapott. Ez érvényesült az új lakásügyi rendelet esetében is, amely alapján zsidók csak engedéllyel bérelhettek új üzlethelyiséget. Kisgyűlést tartott a város. *Komáromi Lapok*, 1942. május 2. 4. Az új lakásügyi rendelet 1941. augusztus 1-jei hatálybalépését követően zsidók csupán az elsőfokú iparhatóság engedélyével vehettek bérbe és használatba üzem vagy üzlet céljára új helyiséget. Az általános szabály alól a közellátás érdekeire való tekintettel lehetett kivételt nyerni. Zsidók csak engedéllyel bérelhetnek új üzlethelyiséget. *Komáromi Lapok*, 1942. május 23., 5.

⁴⁷⁷ Egymilliókétszázezer hold. *Komáromi Lapok*, 1942. május 30., 1. 1941-ben a törvényalkotók szerint 1,2 millió kat. hold volt zsidók tulajdonában. Ungváry, 2016: 490.

⁴⁷⁸ Egymilliókétszázezer hold. *Komáromi Lapok*, 1942. május 30., 1.

*nincs megfelelő forgótőkéjük, ami nagyon megnehezíti a zsidóbirtokok és haszonbérletek keresztény kézre juttatását”.*⁴⁷⁹

A felmerülő problémák elhárítása miatt a zsidók továbbra is lehetőséget kaptak a földbérletére, hiszen a termelés folyamatosságának a biztosítása sok esetben felülírta az antiszemita érveket. A törvény értelmében viszont a zsidók haszonbérleti szerződéseit könnyűszerrel felmondhatták,⁴⁸⁰ az átvett zsidóbirtokok ellenőrzésére pedig 1942 nyarán zárlati kezelést rendeltek el, amelynek felügyeletét zárgondnokra bízták.⁴⁸¹

Komárom városi vezetése mindenesetre örömet fejezte ki mindezzel kapcsolatban: „*Dr. Polony Béla jóleső érzéssel vette tudomásul és köszönte meg a miniszterelnök radikális intézkedéseit a zsidó nagybirtokosokkal kapcsolatban, s aggodalmának adott kifejezést, hogy a szoc. dem. párt még ma is szabadon szervezkedhet*”.⁴⁸² A Komáromi Lapok pedig folyamatosan nyomon követte a zsidóbirtokok kisajátításának az ügyeit. Ezt mutatja a *Nagyjelentőségű tárgyalás a zsidóbirtokok kisajátítási törvényének végrehajtásáról* című cikk is, amely Kállay Miklós és a földművelésügyi miniszter zsidóbirtok ügyeinek a tárgyalásairól tudósított.⁴⁸³

⁴⁷⁹ A Kisalföld mezőgazdasági helyzete a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara május havi jelentése tükrében. *Komáromi Lapok*, 1942. június 6. 7. Vö: „*Szatmár vármegye átiratát tárgyalva, elhatározta a közigazgatási bizottság, hogy hasonló szellemű feliratban kéri a kormányzatot, hogy a zsidóbirtokok igénybevétele eljárását gyorsítsa meg s igénybevételi határozatok jogérvényessége balasztást ne szenvedhessen.*” Komárom város közigazgatási ülése. *Komárommegyei Hírlap*, 1942. február 28., 2.

⁴⁸⁰ Csósz, 2005: 182.

⁴⁸¹ „*A földművelésügyi miniszter [...] a zsidók mezőgazdasági ingatlanainak mielőbbi átvételére vonatkozó kormányprogramnak megfelelően – a zsidók tulajdonában lévő számos ingatlanak zárlati kezelését rendelte el. A rendelet a termelés fenntartásához és fokokozásához fűződő érdekek figyelembevételével részletesen szabályozza zárgondnokok feladatát, jogkörét, a zárlati kezelésbe vétel és a zárgondnok számadásának módját, a zárlati kezelés bevételeinek felhasználását és utasítást tartalmaz, hogy a zárlati kezelésbe vett ingatlanokat miként kell hasznosítani, illetve megművelni.*” Megjelent a zárlat alá helyezett zsidóbirtokok kezelésére kirendelt zárgondnokok feladatairól szóló rendelkezés. *Komáromi Lapok*, 1942. június 27., 6.

⁴⁸² Választmányi ülés a MÉP komáromi központjában. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 18., 4.

⁴⁸³ Nagyjelentőségű tárgyalás a zsidóbirtokok kisajátítási törvényének végrehajtásáról. *Komáromi Lapok*, 1942. augusztus 29. Arról sem késlekedett beszámolni a lap, hogy a negyedik zsidótörvény milyen határidővel tette lehetővé a keresztény ingatlantulajdonosok számára a zsidó haszonbérletek felmondását, valamint az élő és holt gazdasági felszerelés átvételét. Már most fel lehet mondani a zsidó haszonbérletnek. *Komáromi Lapok*, 1942. szeptember 19., 1. A helyi hangulat radikalizálódását minden bizonnyal a központi vezetés antiszemitizmusa tovább fokozta. A kormánypárt értekezletén maga Kállay miniszterelnök is radikális hangvételű beszédben nyilatkozott a zsidóság nemzeten belül végzett káros

A negyedik zsidótörvény végrehajtása sok esetben bonyodalmat okozott, amikor a helyi és az országos érdekek ütköztek. Ez összefüggött azzal a problémával is, hogy a döntéshozók gyakran ellentétes szempontokat tartottak szem előtt a birtokok kiosztásai során. Miközben például az országos érdek elsősorban azt kívánta, hogy gazdasági ismeretekkel rendelkezők jussanak földekhez, „továbbra is előtérben maradtak az 1920-as reformkísérlet szociálpolitikai irányelvei: a háborús vagy ellenforradalmi érdemeket szerzett személyek, vitézek, illetve hadirokkantak, özvegyek és árvák, valamint a rendszerhű vidéki értelmiség (gazdatisztek, lelkészek, tanítók, jegyzők stb.) jutalmazása”.⁴⁸⁴

Az 5 kat. holdnál kisebb zsidó ingatlanokat az állam nevében az Országos Földhitelintézet (OFI) továbbította az Országos és Családvédelmi Alap (ONCSA) keretében működő vármegyei, illetve városi Közjóléti Szövetkezetnek.⁴⁸⁵ Az 5 és 100 kat. hold közötti ingatlanokat ugyanakkor az Országos Vitézi Szék kapta meg. A 100 kat. hold feletti ingatlanokat pedig az OFI saját kezelésbe vette, vagy ideiglenes haszonbérbe adta, az alkalmas bérlő esetén pedig az ingatlanokat a régi tulajdonos használatában hagyták meg.⁴⁸⁶ A birtokok kiosztásának gyakorlati végrehajtására általában csak a következő, vagyis az 1943. évtől került sor.

A kiutalások hatékonyabb végrehajtása érdekében a földművelésügyi miniszter 1942 végén a komáromi főispánt is arról tájékoztatta, hogy az ingatlanok tulajdonjogát mielőbb átveszi az állam. Felhasználásuk során ugyanis biztosítani kellett a termelés folyamatosságát és néhol fokozását is. Mindeközben arra is kitért, hogy

szerepvállalásáról. A korábbi zsidótörvények elégtelenségei ugyanis véleménye szerint magukkal hozták az újabb zsidóellenes rendelkezéseknek, köztük a negyedik zsidótörvénynek a beiktatását. Ezek után a vagyonadó bevezetésének okáról számolt be, amelyet véleménye szerint fajvédelmi okok helyett a háborús körülmények szociális és gazdasági nehézségei idokoltak. Hadüzenet. *Komáromi Lapok*, 1942. október 31., 1.

⁴⁸⁴ Csősz, 2005: 187.

⁴⁸⁵ Czuczor, 1982: 51.

⁴⁸⁶ Csősz, 2005: 186.

egyéni érdemek alapján, például a háborús résztvevők körében csak később kerülne sor a földosztásra.⁴⁸⁷ Emellett jelezte, hogy a nagyobb ingatlanok az OFI használatába kerülnek, amely kezelésbe veszi ezeket a birtokokat, így biztosítva a termelés folyamatosságát. Másrészt olyan környékbeli birtokosnak, illetve bérlőnek adták haszonbérletbe a birtokokat, akik szakmai hozzáértésükkel szintén a folyamatos termelést garantálták. Ezenkívül azt is kifejtette, hogy *„kivételesen, ha eddig is kiválóan gazdálkodott és magatartásának figyelembevételével erre egyébként is érdemes, az ingatlant haszonbérletbe az átengedésre kötelezett zsidó tulajdonos is megkaphatná”*. Erre azonban csak a közellátás szempontjából megszabott termények esetében nyílt lehetőség. Egyúttal felkérte a főispánt, hogy nyilatkozzon azokról a Komárom vármegyei zsidókról, akik érdemesek lennének ingatlanjukat haszonbérbe kapni.⁴⁸⁸

Nagy Nándor főispán 1942. szeptemberi levelében Komárom vármegyéből összesen 5 zsidó birtok esetében javasolta a zsidóknak az ideiglenes haszonbérbe adást. A padányi özv. Kuffler Viktorné és társai, az ácsi Auspitz György és Vilmos, a felsőgallai özvegy Lázár Benőné és társai, a környei Rosenthal Lajos, a szőnyi Dr. Porzsolt Aladárné és társai, valamint az ógyallai Sümeg Ernő gazdaságában ugyanis intenzív gazdálkodás folyt, amely a termelés fokozását is biztosította.⁴⁸⁹

A Komáromi járáshoz tartozó ingatlanok esetében, vagyis a munkaszolgálatos Révész István és társai csallóközi birtokán, illetve Singer Leóné ekeli, közellátás szempontjából jelentéktelen birtokain viszont a termelés növelésére nem látott esélyt. Holczer Sándor és neje ekeli gazdasága pedig véleménye szerint tőkeszegény volt és ebből

⁴⁸⁷ „Ennélfogva az ilyen ingatlanokból az arra érdemes földművesek földhözjuttatására csak később kerülne sor, ami azt is eredményezné, hogy a jelenlegi háborúban érdemeket szerzettek kérelmének teljesítésére is annak idejében tágabb lehetőség nyílik s emellett az otthoni földhözjuttatás híre a harctéren küzdők körében nem keltene nyugtalanságot.” ŠA Nitra, f. ŽK, III. 158 biz./1942 Zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok felhasználása. Földművelésügyi miniszter a főispánnak. 1942. augusztus 31.

⁴⁸⁸ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 158 biz./1942. Zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok felhasználása. Földművelésügyi miniszter a főispánnak. 1942. augusztus 31.

⁴⁸⁹ Uo. Zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok felhasználása. Komárom megye főispánja Dr. Mács Miklósnak, a királyi ítélőtábla bírójának. 1942. szeptember 9.

kifolyólag sincs biztosíték arra, hogy megfelel majd a rendeletben foglalt feltételeknek. Emellett úgy gondolta, hogy Rosenberg Móric és társainak bögellői, Stern Izidor és társainak ugyancsak bögellői, valamint Dr. Páthi Ernő és társainak szomódi gazdasága szintén nem alkalmas a termelés fokozására.⁴⁹⁰

A főispán saját javaslatokkal is előállt egy-egy birtokok esetében, bár erre nem kapott felkérést. Az ácsi Auspitz-féle 1666 kat. hold nagyságú ingatlan haszonbérbe adását a keresztény Jurcsek Imre gazdálkodónak ajánlotta, amit azzal indokolt, hogy a naszályi Jurcsek hasonló nagyságú és művelési ágba tartozó birtokon gazdálkodott, bérlete pedig 1942 októberében lejár. Majd hozzátette, hogy mindenképp megnyugtatóbbnak tartaná, ha *„teljesen megbízható és komoly, nagy tudású keresztény gazda”* kezelésébe kerülne a birtok.⁴⁹¹ A főispán arról is tájékoztatott, hogy a csallóközarányosi Révész-féle 634 kat. hold nagyságú ingatlant Erdélyi Pál református lelkész, okleveles gazda szeretné haszonbérbe kapni. Dicsérő szavakkal illette Erdélyit, amelyekkel azt kívánta alátámasztani, hogy a lelkész alkalmas a birtok bérbe vételére: *„...régibirtokos családból származik, aki a magyaróvári gazdasági akadémián szerzett oklevelet és mert a Felvidéken oklevelével elhelyezkedni nem tudott, lépett a lelkészi pályára. Az említett ingatlanhoz közel fekvő községben lelkészkedik, és előadása szerint az instrukció átvételéhez megfelelő tőkével rendelkezik”*. Azt is jelezte, hogy a lelkésznek a korábbi, gazdasági témájú előadásai ugyancsak szaktudásáról árulkodtak.⁴⁹² Fentiek tehát arra is jól rámutattak, hogy más településekhez hasonlóan Komáromban és környékén is előnyben részesítették a helyi vezetők a szaktudással rendelkező, államilag megbízható, keresztény személyeket.⁴⁹³ Mindemellett bizonyára ezek a tisztviselők is igyekeztek személyes ismerőseiket bejuttatni a kedvezményezett körébe.

⁴⁹⁰ Uo.

⁴⁹¹ Uo.

⁴⁹² Uo. 1942. szeptember 28.

⁴⁹³ „A birtokok kiosztásakor figyelembe vették a birtokszerezők »állambűség szempontjából való megbízhatóságát« is, ami gyakorlatilag kizárta nemcsak a szélsőséges (baloldali, illetve nyilas) politikai elfogultsággal vádolt, de a nemzetiségi földművesek juttatását is.” Csősz, 2005: 188.

A főispán dr. Porzsolt Aladárné és társainak 1 115 kat. hold birtoka kapcsán, amelynek hasznosítására az OFI jelentkezett, a közellátás és a keresztény érdekek előtérbe helyezését hangsúlyozta, és Pruzsinszky Antalnak, a birtok intézőjének javasolta a haszonbérbe adást, aki 12 éve önállóan vezette „a rendkívül belterjes gazdaságot”.⁴⁹⁴ Egyben arra is felhívta a figyelmet, hogy a birtok egy épp akkor létesülő ipartelep közelében feküdt és ez nagyban megkönnyítené az ott foglalkoztatott munkások ellátását. Majd levelét ekképp zárta: *„Nagyon kérek ezért, hogy Pruzsinszky Antal érdekében – figyelemmel a fontos közellátási érdekekre – az Országos Földhitelintézetnél közbenjárni szíves volnál, hogy a birtokot haszonbérbe megkaphassa”*.⁴⁹⁵

Ezzel szemben a Földművelésügyi Minisztérium 1942. október 30-án felhívta a főispán figyelmét arra, hogy az OFI maga dönt a házi kezelésben lévő és az ideiglenesen haszonbérbe adott ingatlanokról, valamint tájékoztatta, hogy *„a haszonbérelő személyéért az Intézet az államkincstárral szemben szavatol, a haszonbérletet az Intézet választja ki”*. Biztosította Nagy Nándor főispánt arról is, hogy kéréseit az OFI tudomására hozzák, s igyekeznek majd azokat figyelembe venni.⁴⁹⁶ Miközben tehát a közellátás érdeke a legfontosabb érvnek számított a haszonbére adásnál, a telepítésügyi titkár ennek ellenére sem garantálhatta a bérbeadást.⁴⁹⁷

Az országos vezetés érdekei tehát bizonyos esetekben eltértek a helyi vezetők céljaitól. Ebben pedig közrejátszottak az egyéni érdekek mellett a helyi társadalom reakciói is, amelyet az alacsonyabb szintű vezetés jobban ismert. A vármegyei közigazgatásnak volt például ráhatása

⁴⁹⁴ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 158 biz./1942. Zsidók tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanok felhasználása. Komárom megye főispánja Dr. Mács Miklósnak, a királyi ítélőtábla bírójának. 1942. október 27.

⁴⁹⁵ Uo.

⁴⁹⁶ Uo. A Földművelésügyi Minisztérium nevében a m. kir. telepítésügyi s. titkár. Nagy Nándor főispánnak. 1942. október 30.

⁴⁹⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne adott volna lehetőséget a korrupciónak a zsidó birtokok kiosztása. Nemcsak hivatalnokok, de katona- és csendőrtisztek részesülhettek az ingatlanokból. Köztük olyan fontos személyiségek, mint Kánya Kálmán vagy Bartha Károly. Csősz, 2005: 189.

a birtokok eladások jóváhagyására.⁴⁹⁸ A helyi irányítók szempontjait tehát semmiképp nem hagyhatta figyelmen kívül a felső vezetés, de végső soron ez utóbbi akarata érvényesült. Ugyanakkor mindkét fél számára fontos volt a folyamatos párbeszéd és az együttműködés biztosítása a közigazgatás egyes szintjei között.

Az 1942. év végétől Komáromban és környékén is megkezdődött a negyedik zsidótörvény végrehajtása.⁴⁹⁹ Komárom vármegye kiemelkedett a 100 kat. holdon aluli zsidóbirtokok elosztások közül, hiszen országosan először Szőnyben folyt le a „Vitézi Szék közbejöttével” juttatási helyszíni tárgyalás. De 1942 végén Komáromszentpéteren a Schmiedek-féle zsidóbirtok, illetve a Messinger-féle birtok is az ONCSA kezébe került.⁵⁰⁰ Alapy polgármester a közigazgatási bizottság decemberi ülésén arról számolt be, hogy a földművelésügyi miniszter a 200 kat. hold nagyságú Messinger-féle zsidóbirtokot a Komárom Városi Közföldügyi Szövetkezetnek adta át. Véleménye szerint *„ezzel a juttatással nagyon sok szociális kérdés nyer megoldást, mert a birtok területei felhasználással a kis gazdaságok megalapozása tekintetében sokféle lehetőséget nyújt.”*⁵⁰¹ A Komáromi Lapok hamarosan arról is tudósított, hogy a 100 kat. hold alatti és az 5 kat. hold feletti zsidó birtokok a Vitézi Rend kezébe kerültek.⁵⁰² A lap 1943 februárjában ugyancsak arról számolt be, hogy Komárom vármegyében megkezdődött a zsidóbirtokok átvétele. Ekkor már a zsidó

⁴⁹⁸ Uo.

⁴⁹⁹ Ez kifejtette, hogy a M. kir. minisztérium 1943-as rendelete szerint *„a lefoglalt zsidó ingatlanok eladását kérhetik azok a bitelezők, akiknek zálogjoga az ingatlanra 1942. március 1. napja előtt nyert bekebelezést”*. Lefoglalt zsidó ingatlanok elidegenítése. *Komáromi Lapok*, 1943. január 30., 2.

⁵⁰⁰ Komárom vármegyében egyébként összesen 289 ONCSA ház épült fel. Czuczor, 1982: 51.

⁵⁰¹ A zsidóbirtokok igénybevétele. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. december 12., 3.

⁵⁰² *„Szőny községben már mintegy 60, Komáromszentpéter községben mintegy 120 és Kurtakeszi községben 125 kat. hold zsidóingatlan került átvételre és ezekből az ingatlanokból Komáromszentpéter és Kurtakeszi községben 1-1 tiszti-, valamint a három községből összesen 5 legénységi telek alakított, míg a fennmaradó rész az új világháborúban jogcímet szerző egyéneknek részére tartalékolatott és ideiglenesen egy év tartamára érdemes magyar kiscsaládoknak adott haszonbérletbe. A zsidóingatlanok átvételével kapcsolatos helyszíni eljárások a vármegyében tovább folynak.”* Komárommegyei zsidóbirtokok a vitézek kezén. *Komáromi Lapok*, 1943. január 30., 7. Azt is megtudhatjuk, hogy 5 kat. holdig az ONCSA szervezetei vették át, 5 és 100 kat. hold közötti birtokokat a Vitézi Rend, míg a kisebb birtokokat az ún. „érdemes hadviseltek” kapták meg. Mindaddig pedig haszonbérlet által kezelték ezeket. Megkezdődött a zsidóbirtokok átvétele. *Komáromi Lapok*, 1943. február 13., 2.

erdőbirtokok kisajátításának munkálatai (amelyeket maga az állam vett át) is előrehaladott állapotban voltak.⁵⁰³

Komárom környékén sem haladt ugyanakkor nehézségek nélkül a „zsidóbirtokok” kiosztása. Ezt jól jelzik a kiutalások kapcsán kialakult érdekellentétek.⁵⁰⁴ A problémák egyik fő forrását az jelentette, hogy első körben más, méltánylást érdemlő személyek helyett a Vitézi Szék kapta meg a zsidók ingatlanjait.⁵⁰⁵ A komáromi, illetve a környékbeli zsidóbirtokok körül kialakult problémákra mutatott rá az alispán jelentése is, amely szerint a birtokok kiosztásának kérdése a környékbeli lakosság jó részét foglalkoztatta. Az alispán egyébként maga is kifogásolta a vitézek feltétlen földhöz juttatását, ugyanis azok egy része nem értett a mezőgazdasághoz. Kiemelte, hogy *„mérhetetlen nemzetgazdasági kár fog abból származni, hogy forgótőkével, gazdasági eszközökkel, nem bíró földműveléshez nem értő laikusok, hogy úgy mondjam, hivatalból neveztesse ki őket mezőgazdákká. A vitézek minden tiszteletet és támogatást megérdemelnek, tehát segítsük is őket, de feltétlenül olyan formában és eszközökkel, hogy mindenki a maga hivatásának, mesterségének gyakorlásában erősíttessék”*. Véleménye szerint ugyanis a megbízható helyi tisztviselők szintén megérdemelnék a kivételes bánásmódot, és a zsidóbirtokok igénybevételét követően az izraeliták házingatlanjait is kompetens és megbízható tisztviselők kezébe kívánta adni.⁵⁰⁶ Az alispánnak a helyi sajtóban megjelent efféle kijelentései a komáromi és a környékbeli lakosok körében valószínűleg további bizalmatlanságra adhattak okot.

⁵⁰³ A zsidó mezőgazdasági ingatlanok hasznosítására egyébként az Országos Földhitelintézet kapott megbízást. A zsidó erdőbirtokok kisajátítása. *Komáromi Lapok*, 1943. április 10., 7.

⁵⁰⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy más településeken zökkenőmentesen zajlottak volna a birtok kiutalási ügyek. Ehhez lásd például: Végső–Simko, 2007.

⁵⁰⁵ „A törvény végrehajtási utasítása [...] árnyalatnyinak tűnő, de lényeges módosítást tartalmazott: elsődleges kedvezményezettként a vitézségi éremmel kitüntetett és a hősi halált halt katonákat, illetve hozzátartozóikat, valamint a vitézeket jelölte meg, és csak ezek mellett a hadviseltek általában.” Csósz, 2005: 188.

⁵⁰⁶ „Találunk a belső front katonái sorában is ezer és ezer jutalmazásra érdemeset. A kormányzatnak a tisztviselő társadalom felé mutatott nemes gesztusa az áldozathozatallal bizonyára arányban álló hasznot hozna.” Szemelvények az alispáni jelentésből. *Komáromi Lapok*, 1943. június 5., 7. Vö.: Közigazgatási bizottsági ülés a városházán. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. április 17., 1.

Talán a fenti megnyilvánulások miatt is látta szükségesnek a belügyminiszter, hogy Komárom vármegye helyi vezetését szigorú hangvételű levélben utasítsa rendre a kérdésben. Egy hónappal később ugyanis határozottan megtiltotta a vármegye főispánjának, hogy a helyi tisztviselők a kormányzatára bízott törvényhatóság területén a zsidó birtokokból részesüljenek. Emellett pedig arra figyelmeztetett, hogy befolyásukat „*kizárólag a köz érdekében érvényesítsék és még a látszatát is kerüljék annak, hogy a földhöz juttatásoknál jogosulatlan egyéni érdekek érvényesülését megengedik, vagy éppen előmozdítják*”.⁵⁰⁷ Ezért a főispánt és más tisztviselőket is eltiltott a földigényléstől a törvényhatóság és az „önkormányzati közület” területén.⁵⁰⁸

A kormányfő megnyilatkozásaiban pedig egyenesen „mocskos kocsmai beszédnek” nevezte az „igazságosan” földhöz juttatott vitézek visszaéléseinek a vádjait.⁵⁰⁹ A zsidóbirtokok kiosztásának megszervezése 1943 nyarán tovább folytatódott a járásban. Ezt igazolta, hogy a Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara választmánya Rázgha Károly kamarai elnök elnöklésével Komáromban is kinevezte a zsidóbirtokok átvételével foglalkozó ún. szakértői becslőbizottságot.⁵¹⁰ A zsidóbirtokok átvételének újabb lépését jelezte, hogy „Komárom thj. szab. kir. város Közjóléti Szövetkezete” a (Komárom-Szentpéter-Téglagyár vasúti állomás mellett

⁵⁰⁷ „Felkérem ezért Méltóságodat, méltóztassék haladéktalanul közölni a tisztviselőkkel azt a határozott utasítást, hogy az alispánok a saját vármegyéjük területén, a polgármesterek a saját városuk területén, a főszolgabírák a saját járásuk területén, a községi-, illetőleg körjegyzők pedig a saját községük, illetőleg községeik területén a szóban lévő földszerzési akciók bármelyike révén a földigényléstől feltétlenül tartózkodjanak és éppen így tartózkodjanak ettől a saját önkormányzati közületek területén mindazok a többi tisztviselők is, akiknek a különböző földhöz juttatásoknál bármiféle szerepük, vagy befolyásuk van. Szabadkézből való földvásárlás esetén pedig úgy a főispánoknak, mint az összes önkormányzati tisztviselőknek különös figyelemmel kell lenniük arra, hogy állásukkal össze nem férő helyzetbe ne kerüljenek.” ŠA Nitra, f. ŽK, III. 31 biz./1943. Földjuttatási akciók során vezető tisztviselők földigénylése. A főispán alispánnak és polgármesternek továbbított levele. 1943. május 14.

⁵⁰⁸ Uo.

⁵⁰⁹ Csősz, 2005: 190.

⁵¹⁰ A Kisalföldi Mezőgazdasági Kamara Választmányi Ülése. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. július 24., 3. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bonyodalmak nélkül haladt a birtok kiosztási akció. A Komáromi Lapok hasábjain A zsidó birtokok állatállományának és holtfelszerelésének átadása című 1943. augusztus 11-i cikk szerint például Komárom megyében „*nagyobb közbirtokossági területek várnak megjavításra*”. A zsidó birtokok állatállományának és holtfelszerelésének átadása. *Komáromi Lapok*, 1943. augusztus 11., 5.

fekvő) Messinger-féle ingatlan megszerzését követően ONCSA házak megépítését, valamint központi gazdaság létrehozását tervezte, amivel sokgyermekes családok megélhetését kívánta biztosítani,⁵¹¹ s aminek egyébként különösen nagy súlya volt a környékbeli lakáshiány miatt.⁵¹²

Az *Új Komárommegyei Hírlap* 1943 májusában arról a sikeres lépésről is beszámolt, miszerint a szövetkezet a Komáromtól 5 kilométerre fekvő várföldpusztai zsidóbirtokhoz is hozzájutott. A tervek szerint a 300 kat. hold kiterjedésű birtokot központi mintagazdasággá alakítják. Az 5 kat. holdon aluli zsidóbirtokokat pedig a közjóléti szövetkezet sokgyermekes és hadviselt családfenntartók számára, vagy hadiözvegyeknek juttatja majd. Azt is megjegyezte, hogy Komárom vármegyében majdnem háromszáz olyan zsidóingatlan van, amelyet a szövetkezet a második világháború hadviseltjeinek és -özvegyeinek adományozott.⁵¹³ A megyei lap 1943. októberi száma szerint ekkorra már az ún. „házhelyakciók” jó részét is lebonyolították a vármegyében.⁵¹⁴

Ezt igazolta az alispán 1943 végi jelentése is, amelyből kiderült, hogy az 5 kat. holdnál kisebb zsidóbirtokok kiosztása továbbra is jól haladt a vármegyében. A jelentésig 86 családnak 134 kat. holdnyi zsidóbirtokot osztottak ki 157.703 pengő árban. A 100 kat. holdnál nagyobb zsidóbirtokok esetében pedig a Szövetkezet által nyújtott kölcsönök formájában kaphattak segítséget a helyi lakosok, amit főleg a sokgyermekes családok rendelkezésére bocsátottak. A járásban a Komáromi Lapok híradása szerint 1943 végén „*Komáromfüssön 26, Csicsón 3, Csallóközáranyoson 13, Ekelen 18, Nemesócsán 9, Nagykeszén 2, Tanyon 1*” család jutott így földhöz.⁵¹⁵

⁵¹¹ Házat, földet, munkalehetőséget nyújt a Közjóléti Szövetkezetünk a Messinger-féle ingatlan birtokbavételével. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. január 23., 2.

⁵¹² Ehhez l. Lakáshiány. *Komáromi Lapok*, 1943. október 23., 3.

⁵¹³ Fokozott erővel dolgozik a Komárommegyei Közjóléti Szövetkezet. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. május 1., 2–3.

⁵¹⁴ „Földbirtokpolitikai vonatkozásban a vármegye területén a házhelyakciók a községekben legnagyobb részt lebonyolítást nyertek, a zsidóbirtokok juttatásai a földművelésügyi kormányzat gyorsított menetben kívánja eszközölni.” A vármegye közigazgatási helyzete. Komárom vármegye alispánjának jelentésében. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. október 9., 1.

⁵¹⁵ Részletek az alispán jelentéséből. *Komáromi Lapok*, 1943. december 23., 8.

A ZSIDÓTÖRVÉNYEK ALKALMAZÁSÁNAK SZIGORÍTÁSA ÉS A HELYI VEZETÉS DILEMMÁI 1942-BEN

1942-ben egyre szigorodó jelleggel alkalmazták a zsidótörvényeket, sőt a helyi zsidóellenes közhangulat újabb és újabb megszorításokat követelt.⁵¹⁶ Komárom vármegye törvényhatósági bizottsági közgyűlésén például 1942. június 30-án megalkották az új fürdőszabály rendeletet, amely nemcsak a zsidókat tiltotta ki a nyilvános közös fürdőkből, de azt is kimondta, hogy keresztények nem lehetnek alkalmazottak a zsidó fürdőkben,⁵¹⁷ és olyan különálló fürdők felállításáról döntött, amelyekben csak zsidó személyzet volt alkalmazható.⁵¹⁸ Arra is volt példa, hogy a helyi vezetés a központi akarattól függetlenül határozott a zsidóellenes intézkedések végrehajtásáról. Az egyre gyakrabban tapasztalt hatásköri túllépések miatt a belügyminiszter figyelmeztette is a vármegyei és városi tisztviselőket, és felhívta az érintett tisztviselők figyelmét, hogy az effajta túllépések akár az állásuk elvesztésével is járhatnak.⁵¹⁹

Reviczky István, Komárom vármegye alispánja hosszasan fejtegette a belügyminiszternek küldött 1942. augusztusi jelentésében, hogy a zsidóság „mérhetetlen károkat” okoz az élelmiszer és egyéb cikkek felhalmozásával, magas áron vásárol, s ezzel pedig rontja a keresztény társadalom vásárlási lehetőségeit. Megnyugtatólag közölte ugyanakkor, hogy a vármegye területén a zsidóság megfelelő körülmények között él, s példaként hozta fel, hogy a helyiek szegényebb zsidó testvéreiknek folyamatos segítséget nyújtanak, a piacon pedig nagy mennyiségben vásárolnak. Tolmácsolta, hogy a helyi lakosok hatósági intézkedéseket sürgetnek a gazdasági problémák egyedüli okozóiként feltüntetett zsidókkal szemben: „[m]indenki tudta, hogy az árak indokolatlan emelkedésének

⁵¹⁶ Ide tartozott például az 1941 végén készülő törvénytervezet, amely bevett vallásból elismertté fokozta a zsidót. Braham, 2015: 229–230.

⁵¹⁷ Tizenegy új szabályrendeletet alkotott Komárom vármegye közgyűlése. *Komáromi Lapok*, 1942. július 4., 1.

⁵¹⁸ Azonnal megkezdte a vármegye tisztviselői bérháza építését Komáromban. Közgyűlés a vármegye házában. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. július 4., 2.

⁵¹⁹ ŠA Nitra, f. ŽK, III. (Podž.1942–1945) 37 biz./1942. (k.535) Közigazgatási téren tapasztalt hatásköri túllépések. A belügyminiszter valamennyi vármegye és thj. város első tisztviselőjének. 1942. június 24.

egyedüli okozói a zsidók, hogy a piacokon azért mindig kevesebb az áru, mert a zsidók tömegesen, «zugban» és hibetetlen áron vásárolnak mindent, a piacokon is iparkodnak a keresztény publikum elől mindent összeharácsolni. Ezt a rendszeres országrontást a rendelkezésre álló karhatalmi erőkkel megakadályozni nem lehet.” Erre hivatkozva ugyanakkor megtiltotta, hogy sertés- és tejterméket adjanak ki zsidóknak.⁵²⁰ Rendelete megokolásában a közigazgatási bizottság támogatását, valamint igazságos, becsületes és hazafias meggyőződését hangsúlyozta a „nemzet raffinírozott kártevőivel”, vagyis a zsidókkal szemben.⁵²¹ Reviczky azonban aggodalmát fejezte ki arra vonatkozólag, hogy hazafias megfontolásból meghozott rendelete visszavonásával tekintélyén csorba esett, a zsidóság pedig valószínűleg saját győzelmeként értékeli majd az esetet. Egy külön jegyrendszer létrehozását is javasolta a belügyminiszternek, amelyben halálbüntetés terhe alatt a zsidók csak a részükre kijelölt kereskedőknél vásárolhattak volna. Szerinte ugyanis így a termékek a piacon jóval nagyobb mértékben fognak megjelenni, ezáltal pedig *„az úgyis nehezen élő keresztény társadalom mindenhez lényegesen olcsóbban fog hozzájutni”*. Reviczky a magyarság érdekvédelmére hivatkozott, s kiemelte, hogy hosszú ideje küzd már a „belső front ellenségei” (vagyis a zsidók) ellen.⁵²²

A politikai vezetés antiszemitizmusát kéz a kézben követte a komáromi társadalom radikalizálódása. Az Izraelita Hitközség elnöksége

⁵²⁰ „A zsidóságnak erről az eléggé el nem ítéltető hazafiatlan, aljas indokból származó, kimondhatatlan károkat okozó tervszerű eljárásáról a közig. bizottság június havi ülésén tárgysorozaton kívül referáltam s hangsúlyoztam, hogy a publikum megnyugtató véget s a belső rend és nyugalom / amelyért szintén felelős vagyok / megőrzése és biztosítása érdekében szükségesnek látom a sertés és tejtermékeknek az ellátottaknak tekintendő zsidók részére való kiszolgáltatásának megtiltását”. ŠA Nitra, f. ŽK, III. (Podž. 1942—145) 44 biz./1942. Jelentés az 1942. június 24-én minden járás főszolgabírájával leiratban közölt rendelet kiadásáról. Révay alispán a belügyminiszternek. 1942. augusztus 2.

⁵²¹ Majd hozzáteszi: „Kétségtelen, hogy rendeletem kiadását törvénybelyre hivatkozással nem támaszthattam alá, de úgy éreztem és érzem ma is, hogy azon ügyekben, amelyek eddig országosan nem voltak rendezhetők, de helyi vonatkozásban feltétlen rendezést kívánnak, – a vármegye alispánja köteles intézkedni. Nem magamról akarom a felelősséget elhárítani és pozitívumra nem is tudok hivatkozni.” Uo.

⁵²² Uo.

például arról panaszkodott, hogy 1942. március 20-án ismeretlen tettesek hatoltak be a zsidó templomba, és ott garázdálkodtak.⁵²³

A helyi zsidóellenesség 1942. évi megerősödését igazolják a városi sajtó egyes írásai is. A *Lévai notesz – komáromi ceruza* című cikkben Nehéz Ferenc a zsidókérdés kapcsán Léva keresztény erejét emelte ki Komárommal szemben: „*A lévai keresztény magyarok ereje nagy. Itt hallom például, hogy mikor az egyik dízőz Komáromból Lévára akarja áttenni dicső működésének színhelyét, a lévai hatóságok nem engedték be a városba. Hogy miért? Mert zsidó volt. Ismétlem s hangsúlyozom: irigylem Lévát. Irigylem a dízőzért is. Tudniillik azt látom, hogy az illető hölgy lévai próbálkozása után, ismét Komáromban üthetett tanyát. Még hozzá keresztény vendéglőben! ... Hopp, kitorrott a ceruzám. Talán jobb is így. Nem folytatom, becsukom a noteszem*”.⁵²⁴

Reviczky István alispán talán az olyan olvasói levelekre hivatkozva érezhette, hogy nagy társadalmi támogatottsága van intézkedéseinek, mint amit egy „öreg magyar” írt a helyi zsidóság magatartására panaszkodva. A levélíró elégedetlenségét fejezte ki a magyarországi zsidókérdés kezelésében, majd pedig azzal vádolta a kormányt, hogy nem tesz eleget a zsidókérdés tényleges megoldásáért: „*Ha a kormány komolyan venné a nép bajait, már rég megfosztott volna minden zsidót állampolgárságától, ehette volna minden, itt csalással, összebarácsolva vagyonát. S akkor mint nem magyar honosok, foglalkozás és vagyon nélkül megdöglene*” – írta.⁵²⁵ Az alispánt sem kímélte, és kérdőre vonta a zsidókkal szembeni engedékeny hozzáállásáért, utalva arra, hogy a nehéz gazdasági helyzet ellenére a zsidók is zsírjegyekhez juthatnak.⁵²⁶ A rendőrség és a közigazgatás tehetetlenségét hangoztatta

⁵²³ Mezőgazdasági munkabérek és vetőmag kérdése a városi közigazgatási bizottság ülésén. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. április 18., 3.

⁵²⁴ Nehéz Ferenc: *Lévai notesz – komáromi ceruza*. *Komáromi Lapok*, 1942. február 14., 3.

⁵²⁵ ŠA Nitra, f. ŽK, III. (Podž.1942–1945) 3976 magánlev./1942. Sok elkeseredett magyar nevében egy öreg magyar panaszos levele. Reviczky István alispánnak sok elkeseredett magyar nevében Egy öreg magyar. 1942. szeptember 21.

⁵²⁶ „*Még az sem történt meg sehol, hogy mikor 15 dkg zsír, vagy 13, másutt 5 dkg jut betenként egy személyre, akkor nem veszik el a zsidótól a zsírjegyet, nem veszik el attól a zsidótól, aki a jegyen vásárolt díznőzsírt úgy sem zabálja meg, de elvonja a magyar keresztény (mert van zsidó keresztény is a zsidó törvény jóvoltából) fogyasztótól, hogy az így összegyűjtött zsírt 15-16 pengős árban értékesítse, ahol szerét teheti, az ő már mint a zsidó vagyonsodására s a közigazgatás nagyobb dicsőségére. Ezt Reviczky alispánnak is tudnia kellene, hogy így van. Ha meg nem tudja, akkor úgy sem való az alispáni székre.*” Uo.

a zsidóság káros viselkedésével szemben, amely szerinte a keresztény lakosság nélkülözését hozta magával. Utolsó soraiban a helyi zsidókat az állam ellenségeiként jelenítette meg, akik az ország gazdasági problémáinak az okozói: *„Magyarország a szemét zsidónak nem hazája. Ez egy bitang betolakodott, a felsőbbség hülyesége, sőt tudatos segítő (pénzért-érdekből) munkája következtében köztünk lévő lépfene, melyet meg kell semmisíteni. Minden baj, nyomor, kín, szenvedés háború stb. stb., kik itt élnek köztünk, a felsőbbiséggel való összejárás, mi ha nem így volna, nem lennének itt.”*⁵²⁷

Reviczky alispánra minden bizonnyal hatással lehettek az ilyen és ehhez hasonló levelek, hiszen nem sokkal később megfogalmazott jelentésében újabb zsidóellenes intézkedéseket helyezett kilátásba. Jelezte, hogy szükséges lenne a jegyrendszer bevezetése a zsidók számára, hiszen a beérkezett jelentések szerint a zsidó lakosok falura járnak és magas áron (vagyis áron felül) vásárolnak közvetlenül a termelőtől. Majd hozzáfűzte, hogy *„ennek következtében a termelők kisebb számban jelennek meg a piacon, ahol ilyenformában áruhiány mutatkozik. Más jelentések szerint a zsidók a piacokat is ellepik s ott is drágábban vásárolnak. Ennek az áldatlan állapotnak a megszüntetése érdekében felterjesztéssel éltem a Közellátásügyi Miniszter úrhoz, kérvén, hogy a zsidóság élelmezése, általában ellátása külön rendelettel szabályoztassék”*. Azt javasolta, hogy a zsidóságot tiltsák el a termelőktől való közvetlen vásárlástól, és kizárólag a számukra kijelölt kereskedőnél vásárolhassanak.⁵²⁸

A nemzethűségi ügyekben is problémát okozott összehangolni az országos és helyi érdekeket. Az országos vezetés miközben rendre kikérte a főispán véleményét egy-egy személy nemzethűségéről, általánosságban óva intette a helyi vezetőket a hatásköri túllépésektől. Ilyen volt például Grün Zoltán esete, akit korábbi cionista tagsága miatt vontak felelősségre.

A belügyminiszter 1942. február 28-án egy szigorúan bizalmas levélben kérte ki Nagy Nándor főispán véleményét Grün Zoltán

⁵²⁷ Uo.

⁵²⁸ Mindezt a lap Reviczky alispán jelentéséből közölte, amelyet a vármegye őszi rendes közgyűlésén terjesztett elő. Részletek az alispán jelentéséből. *Komáromi Lapok*, 1942. október 3., 7.

kereskedősegéd távbeszélő állomása létesítésével kapcsolatban, miután a komáromi rendőrkapitányság értesítette a minisztériumot a vele szemben emelt kifogásáról.⁵²⁹

A komáromi rendőrkapitányság a főispánnak címzett levelében azt írta, hogy Grün nemcsak cionista szervezet tagja volt, de magyarellenes magatartást tanúsított, ezért a telefon beszerelését és bekapcsolásának engedélyezését nem javasolta.⁵³⁰ A belügyminiszter mindenesetre egy évvel később a főispánoknak címzett levelében kifejtette, hogy a Magyar Cionista Szövetség helyi szervezeteit feloszlatta, hiszen azok „*erkölcsi és államrendészeti szempontból kifogásolható működést fejtettek ki, illetőleg tagjaik ilyen magatartást tanúsítottak*”. Ezzel összefüggésben azt a problémát is felvetette, miszerint az ún. alsófokú hatóságok „önkényes félremagyarázásai” miatt sokszor a Magyar Cionista Szövetséghez tartozás és a nemzetileg megbízhatatlan magatartás közé párhuzamot vontak. Ebből kifolyólag pedig többen is hátrányt szenvedtek. Majd felkérte a főispánt, hogy „*utasítsa alárendelt hatóságait, hogy senkit csupán azért a tényért, mert a Magyar Cionista Szövetségnek, vagy valamely feloszlaltott helyi szervezetnek /főkegyesületnek/ tagja volt, jogos kérelmével el ne utasítsanak és fenti körülményt önmagában ne minősítsék olyan ténynek, melyből az illető állambűségére, erkölcsi és politikai megbízhatóságára feltétlenül káros következtetés vonható*”.⁵³¹

Egyébként 1943 decemberében a belügyminiszter ismét engedélyezte a feloszlalt cionista szakosztályok működését, és lehetőséget adott a helyi csoportok megalakítására is, amellyel a zsidók

⁵²⁹ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 39 biz./1942. Grün Zoltán komáromi lakos távbeszélő állomása. A magyar királyi belügyminiszter a főispánnak. 1942. február 28.

⁵³⁰ A következőket is hozzátette: „*A revízió elleni gyűlésre a tömeggel együtt felvonult. Folyamodó magánlakásába akarja bevezettetni a telefont, márpedig arra mint Prágai János fűszer- és gyarmatáru nagykereskedő kereskedelmi alkalmazottjának, nincs semmi szüksége, mert üzleti célból igénybe vezeti Prágai üzletében lévő telefont. A bekapcsolás engedélyezését nem javaslom*”. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 39 biz./1942. Grün Zoltán kereskedősegéd távbeszélő állomása. A m. kir. rendőrség komáromi kapitányságától a Komárom vármegyei főispánnak. Főispáni 39 biz./1942 1942. március 29. Prágait egyébként 1944. október közepe után internálták. A komáromi deportálás 1944 őszén. Szita, 2002: 84–85. Egyébként a Baross Szövetség kezdeményezésére adta a Posta keresztények kezében a zsidók ún. kényelmi-telefonjait. Ez azt jelentette, ha egy cégnek több mint egy telefonvonala volt, akkor az kényelminek számított. Ungváry, 2016: 403.

⁵³¹ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 113 biz./1943. A Magyar Cionista Szövetség tagjaival szemben hatóságok magatartása. Belügyminiszter a főispánnak. 1943. augusztus 9.

kivándorlását próbálták elősegíteni.⁵³² Az országos vezetés számára ettől függetlenül fontos volt az alsóbb szervek véleménye a személyes jellegű ügyekben, végső döntéseit főleg a főispán jelentése tükrében hozták meg. A főispánhoz beérkező ellentétes tartalmú beszámolók azonban sokszor mérlegelésre készítették őt is. A komáromi zsidó származású Neuhauser József mérnök és földmérő ügye is ezen esetek közé tartozott, aki a mérnöki kamarába kérte felvételét. Az eldöntendő kérdés a kérelmező csehszlovák időszakban tanúsított magatartása volt.⁵³³

A főispán két jelentés alapján szerzett információt Neuhauserről. Az első szerint azok közé a kommunista érzelmű Neuhauser-testvérek közé tartozott, akik egyikének a *„nyomdáját a visszacsatoláskor a hazafias ifjúság elsőnek rombolta szét. Itt állították ugyanis elő az összes kommunista nyomtatványokat”*.⁵³⁴ Ezt megerősítette Geöbel Károly komáromi főszolgabíró jelentése is, aki szerint *„...állandóan bátyjának Neuhauser Jenőnek „Virradat” nevű nyomdájában volt látható, mely nyomda és maga Neuhauser Jenő is közismerten kommunista-értelműek voltak”*. Azt is felhozta, hogy a Zsidó Párthoz tartozott, és „zsidó felfogást” vallott.⁵³⁵

Kérelmében Neuhauser József a fentiekkel teljesen ellentétes képet festett magáról. Nemcsak azt hangoztatta, hogy az Egyesült Magyar Párt aktív tagja volt, de hivatali kötelességei kapcsán is kiemelte a magyarság szolgálatát. Ezek alátámasztására pedig olyan emblemikus figurák

532 ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 25894/1943. A Magyar Cionista Szövetség szakosztályai és helyi csoportjai működésének újbóli engedélyezése. A m. kir. belügyminiszter valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének. 1943. december 19. Később 1944 áprilisában mégis feloszlatták a Cionista Szövetség fiókegyesületeit, alakulatait, illetve a cionista irányú szervezeteket. Ez derült ki Baky László államtitkár 1944. április 6-i leveléből, melyet a polgármesterek számára címzett. Ezt pedig azzal indokolta, hogy *„az ország külpolitikai helyzetét válságos irányba terelni igyekeztek, így – állambiztonsági okokból – az egyesületek feletti főfelügyeleti jogom alapján feloszlatom”*. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 7264/1944 Magyar Cionista Szövetség s a kötelékeibe tartozó összes fiókegyesületek, alakulatok és bármely néven működő cionista irányzatú szervezetek feloszlata. Belügyminiszter helyett Baky államtitkár a székesfőváros polgármesterének. 1944. április 6.

533 ŠA Nitra, f. ŽK, III. 173 biz./1942. Neuhauser József mérnök és földmérő kamarai felvételi ügye. Balla Pál miniszteri tanácsos Komárom megye főispánjának. 1942. szeptember 29.

534 Uo. Neuhauser József mérnök és földmérő kamarai felvételi ügye. Ismeretlen jelentő (aláíratlan jelentés) Nagy Nándor főispánnak. 1942. október 18.

535 Uo. Neuhauser József mérnök és földmérő kamarai felvételi ügye. Geöbel Károly főszolgabíró Nagy Nándor főispánnak. 1942. október 19.

igazolásait csatolta, mint Kállay Endre királyi közjegyző, az Egyesült Magyar Párt volt komáromi elnöke, Czibor Géza a komáromi ipartestület elnöke, Prónay Aladár, a Magyar Élet Pártja elnöke vagy Bangha Dezső, a komáromi ügyvédi kamara ügyésze. Csatolta az Egyesült Magyar Párt érsekújvári tagozatának tanúsítványát is, amely ugyancsak elismerő szavakkal nyilatkozott róla. Neuhauser kiemelte, hogy *„mindig az Egyesült Magyar Pártnak, illetve magyar pártoknak voltam tagja, soha semmiféle más politikai pártnak nemcsak hogy tagja nem voltam, de más párttal vagy irányzattal soha semmiféle összeköttetést nem tartottam fenn, így tehát mindenképpen rászolgáltam arra, hogy mint megbízható magyar ember bíraltassam el a mai viszonyok között is”*.⁵³⁶

Neuhauser beadványai sikerrel jártak, mert a főispán korábbi „egyoldalú” negatív nyilatkozatát felülvizsgálva a következőket írta a miniszteri tanácsosnak: *„úgy látom, hogy Neuhauser József magyar politikával nem foglalkozott, a magyar kulturális és jótékony törekvéseket támogatta. Mind a négy nyilatkozat azt bizonyítja, hogy a felszabadulás óta sem esik magyar nemzeti szempontból magatartása kifogás alá”*.⁵³⁷

A zsidóellenes intézkedések hatására megnövekedett a Komáromban kikeresztelkedett zsidók száma.⁵³⁸ Míg 1941-ben 3, addig 1942-ben összesen 10 izraelitát kereszteltek meg a komáromi római katolikus plébánia keresztelési anyakönyvei alapján.⁵³⁹ A református egyházhoz csatlakozó helyi zsidók száma viszont jóval alacsonyabb volt, összesen ugyanis csak egy főről írnak a dokumentumok.⁵⁴⁰ Ezt azonban a zsidók vallásos meggyőződése és kikeresztelkedési stratégiái helyett sokkal inkább a helyi lelkész hozzáállása befolyásolhatta. Galambos Zoltán komáromi református lelkész ekkor ugyanis már kétéves felkészítő

⁵³⁶ Uo. Neuhauser József mérnök és földmérő kamarai felvételi ügye. Neuhauser József levele Nagy Nándor főispánnak. (dátum nélkül)

⁵³⁷ Uo. Neuhauser József mérnök és földmérő kamarai felvételi ügye. Nagy Nándor Balla Pál miniszteri tanácsosnak. 1942. december 12.

⁵³⁸ Ehhez lásd Bajcsi, 2020b: 23. Vö: Ristveyová, 2017: 89.

⁵³⁹ Ez a szám 1943-ban 4 személyre csökkent. 1944-ben viszont 8 izraelita vallású személyt kereszteltek meg a katolikus anyakönyvek alapján. Ezek mindegyikére 1944 őszén és telén került sor. Római Katolikus Plébánia Észak-Komárom, Keresztelési Anyakönyv (1941–1944)

⁵⁴⁰ Tömösközi, 2011: 120.

tanfolyamhoz kötötte a zsidóság kikeresztelkedését. Hozzá kell tenni, hogy ez túlment a konvent Ravasz László püspök idejében megszületett rendelkezésén is, melynek értelmében az áttérni kívánókat egy éves felkészülést követően keresztelték meg.⁵⁴¹ Galambos azonban szigorúbb szabályokhoz ragaszkodott.⁵⁴²

A Komáromi Kálvinista Krónika – feltehetőleg Galambosra hivatkozva – a következőket jegyezte meg a kikeresztelkedni kívánt zsidókról: *„Át akartak tömegesen térni, azonban e téren is betartani kívántuk a presbitérium rendelkezését, hogy más ker. felekezetbeli legalább fél évig kellett, hogy járjon tanításra, nem keresztyén pedig, tehát a zsidók is, két évig voltak kötelesek hetente két alkalommal előkészítésen részt venni és ezenfelül minden áttérőm rendszeresen templomba és bibliakörbe kellett, hogy járjon. Ezt a mi komáromi zsidó polgártársaink nem nagy örömmel vették és amikor megtudták, hogy sem pénz, sem egyéb mód nem segíti megrövidíteni ezt az időt, akkor a legtöbb visszalépett az áttéréséi jelentkezőstől”*.⁵⁴³ A cikk megjegyezte azt is, hogy a gyülekezet 1942 és 1944 között csak kb. 10 zsidót vett át, akik közül mindenki a Református Egyház tagja maradt.⁵⁴⁴ Bár Komárom város zsidó lakosságainak arányát nézve a kikeresztelkedők száma elenyésző volt, a beadott kérvények aránya – ahogyan arra a Kálvinista Krónika feljegyzése is utal – minden bizonnyal jóval magasabb volt.⁵⁴⁵ Ezzel együtt azt is hozzá kell tenni, hogy a „zárt” zsidó hitközösségekben a kikeresztelkedések az egyházak egyre

⁵⁴¹ A katolikus, református, valamint az evangélikus egyházfők nagyrésze egyébként támogatta a második zsidótörvényt a felsőházban, kivéve annak kikeresztelkedettek vonatkozó részeit. A harmadik zsidótörvény mögé azonban már nem sorakoztak föl, hiszen a faji alapú törvény saját egyházaik számos tagját érintette. Ungváry, 2016: 281. Emellett azt is meg kell említeni, hogy mentesítésekre is sor került különféle keresztyén egyesületek közbenjárása által főleg a kikeresztelkedett és szabadfoglalkozású zsidók körében. Ilyen kérelmet nyújtott be például a Magyar Szent Kereszt Egyesület. Braham, 2015: 364.

⁵⁴² Ehhez lásd. Tömösközi, 2018.

⁵⁴³ Komáromi Kálvinista Krónika (Kb. 1900-tól 1960-ig). 15–16.

⁵⁴⁴ *„Több közülük külföldön van, sőt az egyik Dél-Franciaországban a református gyülekezetnek presbitere is. A másik pedig jelenleg egyik nagy amerikai újságnak, egyik legnagyobb napilapnak, közismert külpolitikai írója. A mihozzánk tért zsidók nagyobbik részt szintén elhurcolták és elpusztították a németek. Így nem tudunk dr. Kalvariszkyénéről, aki kisfiával hurcoltatott el özvegy állapotában. Braun Mariettáról a kedves komoly fiatal leányról, dr. Gerényi Jónás is eltűnt feleségével együtt, valamint Földes Sándorné nagy lányával, Évával, Herczogh Lipótnét a nyilasok pusztították el, Lefkovich házaspár szintén eltűnt.”* Uo. 16.

⁵⁴⁵ Uo.

szigorodó álláspontja miatt, valamint a második zsidótörvény következtében sem kínáltak reális menekülési stratégiát.⁵⁴⁶

AZ 1943-AS „ÁTMENETI ÉV”

Az 1943-as esztendő a zsidókérdés szempontjából „átmeneti évnek” tekinthető, amikor *„mind a román, mind a magyar vagy a szlovák zsidópolitika megváltozott. A zsidóellenes akciókat támogató vagy radikalizáló lépések helyébe a zsidók kímélése lépett”*.⁵⁴⁷ Ebben az évben a törvényhozás gyakorlatilag szünetelt, a zsidóellenes törvények – például a fentiekben már bővebben tárgyalt negyedik zsidótörvény – végrehajtása folyt.

Ezeknek az intézkedéseknek adhatott egyfajta legitimitást a Komáromi Lapok hasábjain az 1943. év elején megjelent cikk azokról a – korabeli rendelkezésekkel sokban egyező – magyarországi zsidótörvényekről, amelyeket Szent László, Kálmán, II. Endre és Nagy Lajos királyok hoztak.⁵⁴⁸ Egyik fő mondanivalója szerint Lajos király ugyanis a zsidók „megátalkodott konoksága” következtében nem tudta keresztény hitre téríteni az izraelitákat. Hasonló előítéletet fogalmazott meg a Komáromi Kálvinista Krónika is, amely a zsidóság korabeli megpróbáltatásai kapcsán azok „keményszívűségét” hangsúlyozta: *„[t]alán itt a helye annak, hogy keresztény szeméből nézve megemlítsük, hogy a zsidóság tragédiáját nem kísérte áldás, mert nem szálltak magukba, sőt még jobban megkeményítették szívüket. Eleinte megpróbálunk szeretettel közelíteni hozzájuk, de a legkisebb bűnbánatot sem lehetett egyetlen egynél sem találni. És a zsidóság tragédiájának ez a legfájdalmasabb pontja”*.⁵⁴⁹

A sajtócikkek másik célját a zsidóellenes sztereotípiák fenntartása adta, amelyek ekkor a „koszos, büdös, tisztátalan zsidóság” képei által jelentek meg egyre gyakrabban.⁵⁵⁰ A Komáromi zsinagóga címmel megjelent írás, a zsinagógával szemben lévő ház „koszos és piszkos”

⁵⁴⁶ Vö.: Végső–Simko, 2007: 146., Gergely, 1994: 317. Karády, 1997: 305–306.

⁵⁴⁷ Ungváry, 2016: 502.

⁵⁴⁸ Régi zsidótörvények hazánkban. *Komáromi Lapok*, 1943. január 9., 4.

⁵⁴⁹ Komáromi Kálvinista Krónika (Kb. 1900-tól 1960-ig). 17.

⁵⁵⁰ Szombat. A komáromi zsinagóga. *Komáromi Lapok*, 1943. július 3., 2.

állapotára hívta fel a figyelmet majd felrótta, hogy az ingatlan egykori tulajdonosa, a revízióellenes Kendi doktor, aki időközben elhagyta a várost, nem őskeresztény vevőnek adta el az épületet. Egy december végi cikk az ún. Jókai-telekkel kapcsolatban fogalmazott meg hasonlót.⁵⁵¹ A komáromi származású író szülőháza helyén lévő épületet és az ahhoz tartozó telket ugyanis a helyi izraelita hitközség birtokolta mégpedig „*olyan állapotban, amely a nagy mesemondó szelleméhez és emlékéhez egyáltalán nem méltó*”.⁵⁵² Miután a tulajdonossal kezdeményezett tárgyalások nem vezettek eredményre, a törvényhatósági közgyűlés döntése alapján a Jókai-telket a város kisajátította, és tervei szerint ott könyvtárat, valamint levéltárat kívánt létrehozni.

A helyi lapokban sokat lehetett olvasni a helyi zsidó elit fokozatos eltávolításáról. A zsidó értelmiségi alkalmazottak leépítésére vonatkozó 1939. évi rendelkezések végrehajtásának részleteiről írt például egy 1943 januárjában megjelent cikk a Komáromi Lapok hasábjain.⁵⁵³ A helyi elit „zsidótlánításának” gyakorlati kivitelezését támogatta a komáromi ügyvédek egy része is. 1943. június 27-én Török Árpád, a budapesti központ képviselője az alakuló ülésen „*hangsúlyozta, hogy a Műne (vagyis a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete) a numerus nullus bevezetéséért, azonkívül a zsidó mentalitás kiküszöböléséért és az ügyvédi etika megerősödéséért küzd*”.⁵⁵⁴

A magyarországi zsidó-elit kiiktatásának 1943. évi gyakorlati végrehajtását sürgette a komáromi zsidó gyógyszerterek májusi megszűnését beharangozó cikk is. Eszerint a korábban megjelent rendelkezés alapján a jogosítványuktól megfosztott zsidó gyógyszerészeknek november 1-éig „*kell nyilatkozniuk, kéri-e gyógyszerterük átruházását. Mindazokra a jogosítványokra, amelyekre ez időpontig átruházás iránti kérelem nem érkezik be, a belügyminiszter országos pályázatot fog hirdetni*.”⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Kisajátítja a város a Jókai-telket. *Komáromi Lapok*, 1943. december 11., 6.

⁵⁵² Uo.

⁵⁵³ Zsidó értelmiségi alkalmazottak. *Komáromi Lapok*, 1943. január 23., 3.

⁵⁵⁴ A komáromi ügyvédek is nemzeti egyesületbe tömörültek. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. július 3., 2.

⁵⁵⁵ 63 zsidó gyógyszerter szűnik meg májusban. *Komáromi Lapok*, 1943. október 23., 3.

A munkaszolgálatra behívott zsidó férfakról is sok szó esett. Ahogyan azt korábban jeleztük, a speciális intézményrendszer törvényi alapja még az 1939. évre vezet vissza, és célja az volt, hogy a katonaköteles és hivatásos állományon kívüli zsidók kisegítő alakulatokban teljesítsenek szolgálatot.⁵⁵⁶ A katonai rangjuktól megfosztott, munkaszolgálatos zászlóaljakra beosztott, és fizikai munkára kényszerített zsidókat út- és hídépítésre, vagy éppen hóeltakarításra alkalmazták.⁵⁵⁷ A 18 és 45 év közötti, fronton vagy épp az országban szolgálatot teljesítő férfiak rossz higiéniai és élelmezési viszonyok között nehéz fizikai munkát végeztek.

A Komáromból bevonult mintegy 200 férfi egy része a jobbparti városrészen elhelyezkedő Igmándi erődbe került. Személyes elmondások szerint azonban a város bal oldalán, az ötös bástyánál is működött munkaszolgálatos tábor.⁵⁵⁸ A komáromi munkaszolgálatosok elsősorban vasútépítéssel- és javítással foglalkoztak.⁵⁵⁹ Másokat a keleti frontra vezényeltek, és ott aknaszedésre használták őket.⁵⁶⁰ A városi sajtóból az is bizonyos, hogy a helyi munkaszolgálatosokat 1943-ban egyre gyakrabban vonták be a közmunkába.⁵⁶¹ Ezek közül kiemelkedtek a hóeltakarítások, amelyet már 1942-ben is zsidó munkaszolgálatosok bevonásával igyekeztek megoldani a városban.⁵⁶² 1943-ban ugyancsak zsidó származású munkaszolgálatosok segítségét sürgette Komárom város közigazgatási bizottsága a helyi utak hótól való megtisztításához.⁵⁶³

Ezeket a zsidókat ugyanakkor más, nehéz fizikai munkát igénylő feladatokhoz is előszeretettel alkalmazták. Ilyen volt például a „Kisér” vizének sürgős lecsapolása, amely kapcsán az ásatási és medermélyítési

⁵⁵⁶ 1941 tavaszán létrehozták a munkaszolgálat egy újabb, csak zsidókra vonatkozó változatát, a „kisegítő szolgálatot”. Az 1941. évi 2. 870. M. E. számú rendelet szerint a zsidó hadköteles személyek „a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget” e kötelezettségüknek, rendfokozatuk pedig nem lehet. Braham, 2015a: 355. Ehhez bővebben lásd Hanák, 1997.

⁵⁵⁷ Braham: 2015: 369.

⁵⁵⁸ Michela, 2015a.

⁵⁵⁹ Ehhez lásd Répášová 2016: 50.

⁵⁶⁰ Raab, 200: 37.

⁵⁶¹ A polgármester a hóeltakarításról. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. február 28., 1.

⁵⁶² Komárom város közigazgatási bizottság ülése. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1942. február 28., 2.

⁵⁶³ Újjáalakította albizottságait Komárom város közig. Bizottsága. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. január 16., 1.

munkálatokat Balogh Miklós városi képviselő szerint szintén a zsidó munkaszolgálatosokkal érdemes elvégeztetni.⁵⁶⁴ A sajtócikkek alapján kiderült, hogy Komáromban is elsősorban a munkaerőhiányból fakadó nehézségek áthidalására használták őket.⁵⁶⁵

A hátszágban dolgozó munkásszázadok helyzete egyébként jóval kedvezőbb volt az országhatárokon kívül alkalmazottakéhoz képest. Hozzá kell azonban tenni, hogy ők is nyomorúságos körülmények között, fizikai és lelki bántalmazásoknak kitéve végezték feladataikat. Ezt igazolja Gimes Ottó volt zsidó munkaszázados feljelentése Durmits Elek őrmester ellen, aki Komáromban teljesítette szolgálatát 1944 nyarán. Gimes ekképp részletezte a munkaszolgálatosokkal való kegyetlenkedéseit: „*Durmics őrmester állandó rettegésben tartotta a századot, folytonosan zsidózott, éltette Szálasit és bennünket rendszeresen véresre vert. Durva, kíméletlen, minden gazságra elszánt szadista természetű Durmics válogatott kínzásokkal alkalmazott, pocsolóba hajszolt, munkaközben állandóan ütleget, vagy veretett bennünket, hasáb fákat vert a fejünkbe, a jeges Dunába kényszerített egyeseket, így Kellner nevezetű bajtársam az így szerzett betegségbe belepusztult*”.⁵⁶⁶ Egyébként a helyi izraelita hitközség a saját eszközeivel igyekezett támogatni ezeket a kiszolgáltatott helyzetben lévő, rossz életkörülmények közé került személyeket, akik számára 1943 tavaszán például ruhagyűjtést szervezett.⁵⁶⁷

1942. december 21-én került sor az 1942. évi XIV. tc. végrehajtását érintő rendelet ellenjegyzésére, amely jelentősen nehezebb körülményeket teremtett a hadseregben a zsidók számára. A zsidó mivolt definiálása a harmadik zsidótörvényre alapult, és emellett azt is kimondta, hogy

⁵⁶⁴ A város közigazgatása. *Új Komárommegyei Hírlap*, 1943. július 17., 1.

⁵⁶⁵ Ugyanez látszik Almásfüzitő, vagy Szőny esetében, ahol a hiányzó ipari munkáslétszám miatt munkaszolgálatosok dolgoztak az épülő új gyárak (Timföld, Molaj, MAORT) építésén is. Emellett a Vacuumban, a fűtőli lengyárban és a vasúton alkalmazták ezeket a munkásokat. Ehhez l. Rabi, 2014: 65. Erről a témáról bővebben lásd uo. 65–77.

⁵⁶⁶ BFL, XXV.1.a. Nb. 4443/1946. Durmits Elek. Gimes Ottó feljelentése Durmits Elek ellen. Budapest, 1946. augusztus 21. 8.

⁵⁶⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11114/1943. A zsidó munkaszolgálatosok számára kezdeményezett ruhagyűjtési akció megkezdése. Komáromi Izraelita Hitközség elnökének levele a polgármentőkhöz. 1943. május 28.

„a zsidóknak korábban kiadott katonai okmányokat be kell vonni, és helyettük segédszolgálati igazolvánnyal kell ellátni őket, s az új igazolvány fedéllapjára feltűnő Zs betűt kell írni”.⁵⁶⁸ A munkaszolgálatot szabályozó rendelkezéssel függ össze a belügyminiszter alispánnak és a főszolgabírónak továbbított levele, amelyben 1943. március 17-én elrendelte a jelentkezésre köteles és kíségető katonai szolgálat alól kibúvó hadköteles zsidók felkutatását. Álláspontja szerint ugyanis sokan kivonhatták magukat a szolgálat alól.⁵⁶⁹ Az 1943. március végi jegyzői értekezleten ugyanakkor a Komáromi járás jegyzői arról számoltak be, hogy a zsidók „kivétel nélkül eleget tettek jelentkezési kötelezettségüknek”.⁵⁷⁰ A belügyminiszter 1943. október 27-én az alispánnak küldött levelében ezzel együtt ismét arra figyelmeztetett, hogy az 1942: XIV. tc. alapján jelentkezésre köteles zsidóság felkutatása és a katonai parancsnokságnak való átadása ügyében intézkedni szükséges: „Felhívom ezért Alispán /Főkapitány/ urat /: Címet: / gondoskodjék arról, hogy az említett személyek ellen az 1943. évi február hó 19-én kelt 2234/1943. VII. res szám alatt kiadott és rendeletben foglaltak szerint szükséges intézkedések megtéssenek és a bevonulási, illetőleg a jelentkezési kötelezettség alól magukat rendészeti ellenőrzések során – kiterjesztések.”⁵⁷¹

Fentiek értelmében 1943. december 4-én a főszolgabíró levélben ismertette a belügyminiszter rendeletét a jegyzőkkel a zsidók jelentkezési kötelezettségéről és a hadkötelezettség alóli kibúvók felkutatásáról.⁵⁷²

⁵⁶⁸ Braham, 2015: 382.

⁵⁶⁹ Majd tovább folytatja: „Ezt annál könnyebben megteheték, mert a népmozgalmi nyilvántartásban a zsidónak tekintendő, de nem az izraelita hitfelekezethez tartozó /zsidófajú keresztények/ férfiakról semmiféle megbízható adat nincs arra nézve, hogy a rendelet szempontjából zsidónak tekintendő-e”. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 24 biz./1943. A zsidók jelentkezésre kötelezése és kíségető katonai szolgálat alól kibúvó hadkötelesek felkutatása iránti intézkedések elrendelése. A belügyminiszter körlevele, melyet az alispán továbbított a főszolgabíró részére. 1943. március 17.

⁵⁷⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 24 biz./1943. A zsidók jelentkezési kötelezettségének végrehajtása. Dr. Geöbel főszolgabíró a jegyzőknek. 1943. december 4.

⁵⁷¹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 99 biz./1943. Zsidók jelentkezésre kötelezése és kíségető katonai szolgálat alól kibúvó zsidó hadkötelesek felkutatása. Belügyminiszter küldi az alispánnak 1943. október 27-én, aki továbbítja a polgármesternek 1943. november 22-én.

⁵⁷² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 24 biz./1943. A zsidók jelentkezési kötelezettségének végrehajtása. Dr. Geöbel főszolgabíró a jegyzőknek. 1943. december 4.

GETTÓSÍTÁS ÉS DEPORTÁLÁS

A gettósítás és a zsidók elhurcolása

1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot, aminek következtében kollaboráns kormány került hatalomra, és zsidóellenes intézkedések sorozatát hozták meg országszerte.⁵⁷³ Az elkövetkezendő hónapokban addig példátlan rendelkezéseket vezettek be. A megszállással egyidőben német csapatok jelentek meg Komáromban is. A településen berendezkedett „*a parancsnokság, az ún. Juden Komanda, amelynek feladata a zsidó kérdés megoldásának rendezése és koordinálása volt*”.⁵⁷⁴ A zsidóellenes rendeletözn fokozatosan fosztotta meg a zsidókat a legalapvetőbb jogaitól.⁵⁷⁵

1944. április 5-étől sárga Dávid csillag viselésére kötelezték az elkülöníteni kívánt helyi zsidókat. Egy héttel később a belügyminiszter egy körrendeletben hívta fel a helyi vezetők figyelmét a megkülönböztető jelvény viselésének ellenőrzésére, amely alapján a „törvénszegés” súlyos következményekkel járt: „*A kötelezettségüket megszegőket – az ellenük lefolytatandó büntetőeljáráson felül – nyomban internáltassa. A jelen rendeletem alapján internáltak létszámáról – de csakis érdemleges esetben – minden hónap utolsó napján a Közbiztonsági Osztály Vezetőjének címére kimutatást terjesszen fel.*”⁵⁷⁶

⁵⁷³ Erről bővebben lásd Braham, 2015a: 477–482.

⁵⁷⁴ Michela, 2015b: 79. Az Adolf Eichmann által irányított Sonderkommando vagy más néven Judenkommando vezetésével, valamint a magyar közigazgatás és csendőrség aktív támogatásával zajlott le a zsidók deportálása Magyarországon. Az országba ugyanis a végleges megoldás céljából egy 150-200 személyből álló különleges kommandó csapatot szerveztek Eichmann vezetésével. A Judenkommando sikeresen végezte el a zsidóirtó programot, amelyben a Sztójay-kormány is közreműködött. Braham, 2015a: 469–472.

⁵⁷⁵ Uo.

⁵⁷⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 7756/1944. A zsidófajúak megkülönböztető jelvény /-sárga csillag-/ viselésének ellenőrzése. A belügyminiszter körrendelete. 1944. április 12. Három újabb rendelet jelent meg a zsidók ellenében, amelyről a Komáromi Lapok is hírt adott 1944. április 1-jén. Az első a keresztény háztartási alkalmazottak foglalkoztatását tiltotta meg zsidók számára. A második rendelet az izraelitákat kizárta az állam, törvényhatóság, község, közintézetek, közalapítványok, köztestületek és közüzemek szolgálatából. Ezenkívül a zsidók közmegbízatusainak a megszüntetésére, valamint az izraeliták sajtókamarai tagságának a törlésére is felszólított. „*Az idézett rendeletek pontosan meghatározzák, ki tekintendő zsidónak. E tekintetben lényegileg az 1941. évi XV. tc., az ú. n. fajvédelmi törvény az irányadó. Kivételt élveznek a 75 százalékos hadirokkantak,*

Alapy polgármester nem támogatta a gettó kialakítását Komárom városában, csupán kijelölte a helyi zsidók számára azokat az utcákat, amelyekben tilos volt lakniuk. A mérnököket és az orvosokat pedig e tilalom alól is mentesítette. A felettes hatóságok azonban nem hagyták jóvá a polgármester intézkedéseit. 1944 áprilisában pedig nemcsak a helyi, de a gútai, nagymegyeri, nagysurányi és a perbetei zsidókat is a Komáromban kialakított gettóban különítették el. A komáromiak közül 1950, a többi településről pedig további 2500 zsidó került az átmeneti gyűjtőhelyre.⁵⁷⁷

A komáromi gettó kialakítására a zsidóság által legsűrűbben lakott balparti városrészben, az Eötvös utca, Hajnal utca, a Temetősor, valamint a Király püspök utca által határolt városrészen került sor. Mivel ezen a területen volt a Marianum (papnevelő intézet és katolikus internátus), a Katolikus Legényegylet és a temető, így komoly feszültséget okozott a gettó kijelölése.⁵⁷⁸ A lakóházak mellett barakkokban (faházakban) helyezték el a környékről beszállítottakat, a területet pedig a csendőrség őrizte.⁵⁷⁹ A nehéz és embertelen körülményeket jól mutatja, hogy bár

a magasabb vitéségi érmeikkel kitiűntetettek és akiknek a felvidéki miniszter annak idején mentesítést adott. Három rendelet. *Komáromi Lapok*, 1944. április 1., 3.

⁵⁷⁷ Michela, 2015b: 80. A gettósítás a Komáromi járásban a következő településeket érintette: Apácaszakállas, Bogya, Csallóközarányos, Csicsó, Ekecs, Ekel, Gellér, Gúta, Izsap, Keszegfalva, Komáromfüss, Lakszakállas, Megyerics, Nagykeszi, Nagymegyer, Nemesócsa, Örsűjfalva, Tany. De Komárom volt a székhelye a Gesztesi járásnak, ahol a gettósításban a következő települések voltak érintettek: Ács, Ászár, Bana, Császár, Csép, Dunaalmás, Ete, Kisbér, Kisigmánd, Mocsá, Nagyigmánd, Neszmély, Szák, Szend, Szőny, Tárkány. Braham, 2007: 627.

⁵⁷⁸ Ezen a területen élő keresztényeket ugyanis nem kötelezték lakásuk elhagyására. Komáromban is megszületett a gettó. „*Az átköltözést június 1-én este 8 óráig kellett a zsidóknak véghezvinniük, ami meg is történt. Am, mint érthető is, az érdekelt utcák lakóinak semmiképpen tetszik a megoldás. Hogy mást ne említsünk, valóban késsé visszás, hogy a gettóban lesz a Mariánum és a Katolikus Legényegylet, s a gettókon keresztül vezet az út a keresztény temetőbe is.*” *Komáromi Lapok*, 1944. június 5. 4.

⁵⁷⁹ Üres lakóbarak felállításának a terve az Eötvös utca 17. sz. alatt lévő üres telken. A barak deszkából készül és palával lesz befedve. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11171/1944 A komáromi Zsidó Tanács kérelme. A polgármesteri hivatalnak Dr. Weisz Sámuel elnök. 1944. május 31. A csendőrség volt Magyarországon (a budapestiek kivételével) a zsidóság összegyűjtésének és deportálásának a legfőbb eszköze. Az ennek okán mozgósított csendőrök száma Faragho altábornagy alapján 20 000 körüli volt. Braham, 2015a: 489.

vagyontárgyakat és pénzt vihetek magukkal, az élelemről saját maguknak kellett gondoskodniuk.⁵⁸⁰

A komáromi gettón belül is elkülönítették a kikeresztelkedett zsidókat. Az új alispán, Schmidt István a főszolgabíró 1944 májusában arra utasította, hogy „*a sárga csillag viselésére köteles keresztény vallású zsidókat a kijelölt közösségekben elkülönítve helyezni*”. Mindezt azzal indokolta, hogy a kikeresztelkedett zsidókkal szemben több szempontból is ellenségesen viselkedik a többi zsidó: „*megalázóbb munkákra ezeket jelölik ki, a tartózkodási helyül kijelölt közösségekben a férőhelyeket is a legrosszabbakat jelölik ki részükre*”. Ennek megoldását abban látta, hogy a keresztény zsidók saját maguk dönthessenek elhelyezésükről. A kikeresztelkedett zsidók számára pedig egy saját megbízott kijelölését javasolta, és azt is elvárta, hogy a főszolgabíró megkülönböztetett figyelemmel kísérje az elkülönített zsidók magatartását.⁵⁸¹

A gettón belül egyéb felmerülő problémákra is megoldást kellett nyújtani, amellyel kapcsolatban Komáromban is kulcsszerepe volt a helyi Zsidó Tanácsnak. A hitközség kiemelkedő tagjaiból összeállított testületnek nagy szerepe volt a gettókba zárt zsidók ügyeinek az intézésében,⁵⁸² így az élelmezési kérdések megszervezésében, valamint az óhatatlanul is felmerülő egyéb adminisztratív ügyek helyi intézésében.⁵⁸³ Probléma merült fel például a komáromi gettóban a gyermekek felügyeletének, vagy az idősek és betegek ellátásának a kérdése körül. Ennek érdekében Dr. Weisz Sámuel, a komáromi Zsidó Tanács vezetője a Király püspök utca 26. sz. alatt „Napközi Otthon” felállítását kezdeményezte. Mindezt azért kérte, mert a 18 és 60 év közötti zsidó nők honvédelmi munkát végeztek, a felügyelet nélkül maradt

⁵⁸⁰ Michela, 2015b: 80.

⁵⁸¹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 52 biz./1944. A sárgacsillag viselésére köteles keresztény vallású zsidók elkülönítése és a velük szemben követendő eljárás. dr. Schmidt István (alispán) a főszolgabíró úrnak. 1944. május 16.

⁵⁸² Braham, 2015a: 503.

⁵⁸³ AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 208.

gyermekéről pedig a felnőtt férfiak képtelenek voltak megfelelően gondoskodni.⁵⁸⁴

Szintén megoldásra várt a betegek ellátása is. A Zsidó Tanács elnöke így május közepén egy különálló orvosi rendelő megnyitását kérelmezte. Kérését azzal indokolta, *„hogyan a hivatalos rendelkezések folytán a kb. 2000 lelket számláló komáromi zsidók közül mindig többen és többen szorulnak ingyenes orvosi ellátásra”*. Arról is beszámolt, hogy Komáromban az orvosok száma lecsökkent, ezért *„a rászoruló szegény zsidó betegeket a két városi orvos ellátni nem tudja, illetve munkával túlhalmozza”*. A Zsidó Tanács által kirendelt orvosok közül Dr. Singer Dezső nyugdíjazott kórházigazgató főorvost javasolták az orvosi rendelő vezetésére.⁵⁸⁵ Ő egyébként nem sokkal később öngyilkosságot követett el feleségével a helyi zsidó temetőben, a mentők azonban még időben beszállították a kórházba.⁵⁸⁶

A szűk helyen összezárt emberek számára szülőotthon, járványkórház, ápolda és aggház felállítását is kezdeményezték. Az alispán fel is kérte a komáromi, nagymegyeri és gútai zsidó vezetőket és orvosokat, valamint a m. kir. tiszti orvost, hogy jelenjenek meg a komáromi Zsidó Tanács irodájában május 30-án.⁵⁸⁷ Miután azonban a csendőrség nem adott utazási igazolványt a zsidó vezetőknek, a megbeszélés elmaradt.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 10555/1944. Dr. Weisz Sámuel komáromi lakos kérvénye. Weisz Sámuel Alapy Gáspár polgármester úrnak. 1944. május 22. A gettóban elkülönített zsidók közül például többen a dohányüzemben dolgoztak. Michela, 2015b: 80.

⁵⁸⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 10070/1944. A komáromi zsidótanács kérelme rendelőintézet felállítása tárgyában. Weisz Sámuel, a Komáromi Izraelita Hitközség egykori elnöke a belügyminiszternek. 1944. május 14. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II.10070/1944. A polgármester igazolása szerint egyébként a komáromi Singer 1921 és 1937 között működött kórházi főorvosként, 1937 és 1941 között pedig igazgató-főorvosként a városi kórház belgyógyászati és fertőző osztályának volt a főorvosa. A Polgármester által kiállított helyhatósági igazolvány. 1944. május 15.

⁵⁸⁶ Paluska, 2012: 46.

⁵⁸⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 42 biz./1944 Zsidó egészségügyi intézmények megszervezése. Komárom vármegye alispánjától a főszolgabírónak. 1944. május 24.

⁵⁸⁸ Uo. 63 biz./1944. Zsidó egészségügyi intézmények megszervezése. Tisztifőorvos kéziratosa írása. 1944. május 30.

Nem csak ez, a szegény járóbetegek rendelőintézetének felállítása is megghiúsult.⁵⁸⁹

A zsidók elhurcolását követően a polgármester a belügyminiszternek 1944. június 19-én ugyanis már azt nyilatkozta, hogy *„a komáromi zsidótanács tárgybani ügyiratait a pótlólag kért tisztivőorvosi véleményét nem terjesztem fel, miután Komáromból az összes zsidók eltávolítottak és így a kérelem időszerűtlenné vált”*.⁵⁹⁰

Érdemes megvizsgálni a keresztény lakosság magatartását is. Miroslav Michela megjegyzi, hogy a helyi lakosság sok esetben a *„zsidók félelmét és tanácstalanságát saját maga javára használta fel”*.⁵⁹¹ Mindezt a hatósági intézkedések tovább súlyosbították, így például május végén a helyi zsidókat kitörölték a komáromi közsegélyezettek névsorából.⁵⁹²

A városban található különféle üzemek és üzletek, illetve vendéglátói egységek látogatásánál ugyancsak diszkriminálták a zsidó lakosokat. A polgármester például május 22-én arról kérte ki a komáromi mozgófényképüzemek tulajdonosainak a véleményét, hogy a helyi *„megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók”* látogathatják-e az üzemet.⁵⁹³ A keresztény vállalkozók legtöbb esetben elzárkóztak attól,

⁵⁸⁹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 10070/1944. A komáromi zsidótanács kérelme rendelőintézet felállítása tárgyában. A polgármester levele a belügyminiszter úrnak. 1944. május 23.

⁵⁹⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 12230/1944 Elintézés. A komáromi zsidótanács kérelme rendelőintézet felállítása tárgyában. A m. kir. Belügyminiszter úrnak Komárom thj. sz. kir. város. 1944. június 19.

⁵⁹¹ Ezt jelzi például az a történet is, amely szerint egy tiszt olyan ígéretet tett a munkaszolgálatosoknak, hogy a csomagjaikat eljuttatja a családtagoknak. Ők azonban ekkor már deportálásra vártak a Monostori erődben. Más esetben pedig a deportálás idejében egy helyi bőrkereskedő megegyezett a csendőrökkel, hogy zárják be őt, miáltal megmenekülhet. Ennek fejében pedig az üzletében lévő cipőtalpakat ajánlotta fel raktárából. Michela, 2015b: 80–81.

⁵⁹² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 9920/1944. Gárdonyi Dávid és társai törlése a közsegélyezettek sorából. Komárom város polgármesterétől szegénygondozó hivatalnak. 1944. május 23. A zsidó származású külső városi segélyezettek névsora egyébként a következő 16 személyt jelentette: Gárdonyi Dávid, Gárdonyi Pál, özv. Guttman Ignácné sz. Berger Johanna, özv. Grünbaum Vilmosné sz. Rozencveig Zelma, Grünfeld Vilma, Grün Sámuel, Grün Sámuelné sz. Aschner Berta, özv. Hexner Béláné sz. Feldmann Rozália, Krausz Paula, ö. Löwinger Adolfné sz. Weisz Karolina, Stern Betti, Steiner Ilona, ö. Simon Jánosné sz. Adler Karolina, Rozner Manó, Rozner Manóné sz. Klein Róza, Weisz Ignác. Uo. Jelentés a külső városi zsidó segélyezettek névsoráról. Komárom thj. szab. kir. város szegénygondozó hivatalától 1944. május 13.

⁵⁹³ *„Felhívom kíváncsúnak tartja-e, hogy mozgófényképüzemét a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók látogassák. Amennyiben nem, úgy hatóságomnál írásban jelentse be, hogy betenként,*

hogy zsidókat kiszolgáljanak. Így volt ez a keresztény vendéglátósok körében is, akik egyike sem kívánta, *„hogy üzletét kizárólag zsidók látogatására jelöljék ki”*.⁵⁹⁴ Mindennek következtében egy külön helyiség kijelölését irányozták elő a zsidók számára. Az elsőfokú iparhatóság azt kérte a járási Általános Ipartársulat elnökségétől, hogy nevezze meg azokat a fogadókat, vendéglőket, kávéházakat, kocsmákat, italmérő és egyéb hasonló helyeket, *„amelyek olyan külön helyiséggel rendelkeznek, amely a többi kiszolgáló helységtől elkülöníthető és külön bejárattal bírnak és így a tárgyban megjelölt célra alkalmasak”*.⁵⁹⁵ A városban csupán a következő négy vendéglő felelt meg erre a célra: Tromler Miklós Központi Étterme, Győrffy Lajosné Duna Étterme, Mikus István Turul Étterem, valamint a Hangya Szövetség Étterme.⁵⁹⁶

A Kálvinista Krónika feljegyzései szintén azt igazolták, hogy a zsidóság szenvedéseinek enyhítésében nem sok eredményt ért el a helyi keresztény vezetőség.⁵⁹⁷ A visszaemlékező sorok szerint a németek elsődlegesen a helyi hitközség meghatározó tagjait – a két rabbit, dr. Waldmann Ernő neológ és Lefkovics József ortodox rabbit, Nádor Ernőt, Fried Jenőt, Kincs Izidort és dr. Krausz Artúr orvost – elhurcolták a városból.⁵⁹⁸ Természetesen Komáromban is akadtak olyan jóindulatú

vagy hónaponként mely előadások kijelölését kéri. Üzemének bejáratánál szembetűnő helyen a következő feliratú figyelmeztetést helyezze el: » Az 510/1944 B.M. számú rendelet értelmében a mozgóképűzet a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók nem látogathatják«. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 10755/1944 Zsidóknak nyilvános szórakozóhelyek látogatásától való eltiltása. I. Jókai fényképüzem Észak-Komárom. II. Turul fényképüzem Dél-Komárom–nak a polgármester. 1944. május 22.

⁵⁹⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11451/1944. Zsidók látogatására vendéglők stb. kijelölése. Járási Általános Ipartársulat Komárom Városnak mint elsőfokú Iparhatóságnak. 1944. június 3.

⁵⁹⁵ Uo. Zsidók látogatására vendéglők stb. kijelölése. Az elsőfokú iparhatóság a Járási Általános Ipartársulat Tekintetes Elnökségének. 1944. július 29.

⁵⁹⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 16458/1944. Zsidók látogatására vendéglők stb. kijelölése. a Járási Általános Ipartársulat Komárom Városnak mint elsőfokú Iparhatóságnak. 1944. augusztus 17.

⁵⁹⁷ Ebben természetesen sok esetben közrejátszott saját tehetetlenségük és megpróbáltatásaik egyaránt. Ezt igazolja például az evangélikus lelkész, Fadgyas Aladár főesperes este, aki annyira „idegbeteggé lett” a háborús események következtében, hogy családjával együtt 1944 őszén elmenekült Komáromból. Káplánja pedig 1945 elején szintén elhagyta Komáromot. Komáromi Kálvinista Krónika (Kb. 1900-tól 1960-ig). 17–18.

⁵⁹⁸ Uo. 16. Komárom lakossága 1941-ben összességében 30 858 fő volt, közülük 2 743 személy volt izraelita vallású. az 1944-es összeírás szerint ugyanakkor a neológ

keresztény családok, akik sokszor saját életük kockáztatásával segítettek a helyi zsidókon. Közéjük tartozott például Wilhelm Margit, aki leánya elmondása szerint keresztényként zsidó családot bújtatott a háború idején. Ő egyébként később, 1949-ben feleségül ment a komáromi zsidó származású Wilhelm Sándorhoz.⁵⁹⁹ A Kálvinista Krónika szerint is voltak olyan helyi keresztények, akik saját érdekeiket háttérbe szorítva segítettek. Ezeknek a személyeknek később sok esetben maguknak is bűnhődniük kellett tettükért: *„Így tudunk arról, hogy Farkas Gáspár kurátorunk hitvestársa egy zsidót igyekezett megmenteni, amiért azután bűnhődni kellett. Özv. Boldoghy Gyuláné Fleischer dr.-nak adott több kritikus éjszakán menedéket. Galambos Zoltán lelkeszénél volt utoljára is látható Telkes Miksa, a kiváló elemi iskolai és iparos tanonciskolai pedagógus. Ezek mind reformátusok voltak másokkal együtt. Római kath. részről tudunk a Bencés rendházban elrejtett zsidóról és több ugyanígy napokig a katolikus testvéreknél meghúzóódó izraelitákról”*.⁶⁰⁰

A gettóból a helyi zsidóságot június elején áthurcolták a Duna másik oldalán található, gyűjtőtáborként működő Monostori erődbe, ahová már csak alapvető személyes vagyontárgyaikat vihették magukkal. Ide az észak-komáromi gettó zsidósága mellett Ácsról, Baracskáról, Bicskéről, Esztergomból, Galántáról, Gútáról, Kajászószentpéterről, Kisberről, Koltáról, Martonvásárhelyről, Oroszlányból, Pusztazámorból, Sós-kútról, Szárról, Tárnokról, Tatáról, Tatabányáról és Verebről is

hitközség 1 210, míg az ortodox 515 tagot számlált. Előbbi elnökeként Weisz Sámuel körorvos működött, rabbiként pedig Waldmann Ernő főrabbi tevékenykedett. Az ortodoxoknál Schwarcz Bernát volt az elnök, Lefkovics József főrabbi pedig hitéleti feladatokkal volt megbízva. Braham, 2007: 627. A neológ hitközség egyébként még egy Talmud-Tóra iskolát is fenntartott, ahová 36 fiú járt. A Komáromi járáshoz tartozó gútai ortodox hitközség ugyanakkor 416 tagot számlált. Az elnöke Brenner Ármin, a főrabbi pedig Schönberger Fülöp volt. A nagymegyeri ortodox hitközség 549 tagból állt. Elnöke Singer Adolf kereskedő, a főrabbi pedig Goldberger Pinkász volt. MZsML, Fond XIX, A 9/6. doboz. Komárom vármegye Status quo ante hitk.120/944. Kérdőívek az izraelita hitközségek számára. 1943. december 31-i adatok alapján. A Nagymegyeri Zsidó Hitközségről bővebben lásd még Varga, 2010: 39.

⁵⁹⁹ Wilhelm Margit egyébként 1990-ben a Jad Vasemtől a Világ Igaza elismerést is megkapta. Vinterová, 2020a., Vinterová 2020b.

⁶⁰⁰ Uo. 16–17.

kerültek zsidók.⁶⁰¹ A személyes tárgyakat megalázó motozásokkal ellenőrizték, amiben a feljegyzések alapján 13 motozónő vett részt.⁶⁰²

A III. deportálási zónában és a székesfehérvári II. csendőrkerülethez tartozó helyi és környékbeli zsidókat pedig nem sokkal később, 1944. június 13-án és 16-án Kassán keresztül marhavagonokban víz és élelem nélkül Auschwitzba szállították.⁶⁰³ Holczer Szilárd komáromi lakos szerint „*A bevagonírozás borzalmas körülmények között ment végbe, a magyar csendőrök ütlegetve hajtották be a népet, mint a marhákat a vagonokba. Ott aludtak, ott végezték el a szükségleteiket pici kis helyre összetömörítve a betegek jajgattak, ordítottak, elképzelhetitek, hogy egy ilyen szerezvény, mikor megérkezett Auschwitzba és kinyitották az ajtókat, hogyan nézhetett ki*”.⁶⁰⁴ A győri, illetve komáromi szállítmányt egyébként az Eichman-Kasztner megegyezés értelmében az ausztriai Strasshofba kellett volna irányítani, ám azt tévedésből Kassa felé küldték.⁶⁰⁵ A kassai vasútállomáson áthaladó két komáromi szállítmányon összesen 5463 személy tartózkodott. A Komáromból elindult két transzport június 13-án 2 790 fővel, majd 16-án 2 673 személlyel érkezett meg Kassára.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ Rabi–Számadó, 2014: 30. A Monostori erődbe hurcolták a komáromi és környékbeli zsidóságot 1944 májusában. Ezt megelőzően itt lengyel és jugoszláv katonai foglyok voltak. Az Igmándi erőd zsidó munkaszolgálatosok gyűjtőtábora volt, 1939 és 1942 között pedig lengyel katonák voltak benne elhelyezve. A Csillagerődbe munkaszolgálatosok voltak elszállásolva, majd 1944 őszén főként államellenes személyek kerültek ide. Michela, 2015b: 82. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának jelentése szerint egyébként május 16-án zajlott a gettóba költözés. Braham, 2007: 627.

⁶⁰² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11686/1944. Motozók névsora. Uzori Gáborné levele a polgármesternek. 1944. június 9.

⁶⁰³ Braham, 2015a: 781.

⁶⁰⁴ Holczer Szilárd kéziratós önéletrajza, amelyet Michelle unokájának jegyzett le az 1990-es évek végén.

⁶⁰⁵ Az Eichmann-Kasztner megegyezés szerint 30 ezer zsidót az ausztriai Strasshofban „tettek volna félre” a „világ zsidósága” által vállalt kötelezettségek fejében. Ennek keretében kb. 3000 fős transzportot Ausztria irányába kellett volna küldeni. A Scharführer azonban Kassa felé irányította a vonatot tévedésből. Braham, 2015a: 780–781. Kasztner Rezsőnek köszönhetően ugyanis kb. 1700 magyarországi zsidó menekült meg és jutott előbb a bergen-belseni lágerbe, majd Svájcba. Ezenkívül az ő nevéhez kötődik még kb. 15 000 zsidó megmentése is, akik strasshofi munkalágerbe kerültek. Braham, 2015b: 1222–1270.

⁶⁰⁶ Michela, 2015a. Minderre a felvidéki zsidóság deportálásán belül a holokauszt első fázisában került sor. „*A kassai csendőrkerületből (Kassa mellett a bodroglőzi és ung-vidéki régió is ide tartozott) május 15. és június 7. között, a miskolci (Gömör, Nógrád, Hont és Bars) és székesfehérvári (a Duna mente, a Mátyusföld és a Csallóköz) csendőrkerületbe tartozó területekről június 11. és 16. között hurcolták el az ott élő zsidóságot.*” Simon, 2014a. A kb. 30 ezer elhurcolt felvidéki zsidók többsége sohasem térhetett haza. Az 1938-as

Bár a zsidóság vagyoni kifosztása már évekkel korábban elkezdődött a városban, a végpontot a németek megszállását követő időszak jelentette. A telekkönyvi bejegyzés alapján Komáromban ebben az időszakban 250 zsidó ingatlan volt elsősorban a városközpontban,⁶⁰⁷ amelyből március 24-én összesen 130 zsidó üzletet zártak le. Az 1944. április 14-i „a zsidók vagyonának bejelentéséről és a zár alá vételéről” kiadott kormányrendelet azt is kimondta, hogy a zsidók személyes használati tárgyaikon kívül (kivéve, ha azok összértéke nem haladja meg a 10 ezer pengőt) vagyonukat kötelesek bejelenteni, ami után az zár alá került.⁶⁰⁸ A felszabaduló üzlethelyiségek leltározása és kiosztása nem várt nehéz feladatok elé állította a közigazgatást.⁶⁰⁹

A komáromi főszolgabíró az alispánnak írt június eleji levélben írt a gyorsan romló áruk problémájáról, illetve az újonnan kinevezett vállalatvezető ellenőrzésének a nehézségeiről.⁶¹⁰ Előbbi azzal oldotta meg a problémát, hogy felhívta az egyik jegyző figyelmét, hogy mielőbb ossza szét a lakosság között a romlandó árukat.⁶¹¹ További kérdést vetett fel a lezárt üzletekben maradt berendezések elhelyezése, vagy a sok esetben kifizetetlen keresztény árucikkek visszaszolgáltatása.⁶¹² Fejes Kálmán a Rapid Gyermekeknek egyik kereskedője például azzal a kéréssel fordult az elsőfokú iparhatósághoz, hogy a Löwy Dezső komáromi

visszacsatoláshoz tartozó területek 42-45 ezer zsidóból ugyanis csupán 10 ezer (23%) túlélője volt a holokausztnak. Uo.

⁶⁰⁷ A Klapka téren, a Kiscsapó utcán, a Megye utcán, a Nádor utcán, a Jókai utcán, valamint a Kossuth téren is nagy számban voltak zsidó üzletek. Répásová, 2016: 52.

⁶⁰⁸ Rabi-Számadó, 2014: 22.

⁶⁰⁹ Répásová, 2016: 55.

⁶¹⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1227 adm./1944. A lezárt zsidóüzletekkel kapcsolatban felmerült kérdések. A főszolgabíró az alispánnak. 1944. június 8.

⁶¹¹ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1292 adm./1944. „*Felbívom tehat Jegyző Urat, hogy a zsidóktól visszamaradt mindenféle romlandó, vagy romlásnak kitett árut vagy háztartási cikket azonnal adasson át a szövetségnek és a községben lévő, ilyen áruk árusításával foglalkozó keresztény kereskedőknek.*” A zsidó tulajdonban volt konzervek, befőzötték, stb. felhasználása. A Komáromi járás főszolgabírójától a nagymegyeri jegyzőnek. 1944. július 4.

⁶¹² Komáromban a zsidó üzletek kiürítése egyébként a helyi Vöröskereszt ügykörébe tartozott. A zsidó üzletek berendezéseinek és árucikkeinek az elhelyezéséről bővebben l. Répásová, 2016: 55–56.

kereskedő üzletében lévő árut adják ki neki, mert azok nem lettek kifizetve, így az ő tulajdonát képezik. Végül a következőkkel zárta írását: *„tisztellel előadom, hogy őskeresztény cég, illetve kisiparos / gyermekruha szabó / vagyok. Az áruk kinemadásával kárt szenvednék. Hogy pedig ily esetek ne történjenek meg, mentesítette a Minisztérium a zsidók üzletében lévő idegenárúkat a zárolás alól”*.⁶¹³

Bár a lezárt üzletekben elfoglalt áruk kapcsán általában a helyi kereskedők részesültek előnyben, az egyes zsidó üzletekben (pl. vaskereskedésekben) a katonaság számára is foglaltak le árukat. A székesfehérvári honvédparancsnokság például arra hívta fel a komáromi főszolgabíró figyelmét, hogy ezeknek a kereskedéseknek a megszűnése folytán felszabaduló cikkek, *„amelyek a honvédségnek a hadifelszerelés kiegészítéséhez feltétlen szükségesek, zár alá vétessenek. Ilyen cikkek: patkoló anyagok, szíjgyártó anyagok, kötelek, ponyvák, szerszámok, lófelszerelés, vonatanyag, gépkocsi anyagok stb.”*⁶¹⁴ A főszolgabíró minderre azt válaszolta, hogy nagyobb árukészlettel rendelkező zsidó vaskereskedés nincs, így a kért anyagot nem tudja biztosítani a katonaság részére.⁶¹⁵ De más esetekben is felhívta az országos vezetés a vármegyei irányítók figyelmét, hogy elsődlegesen a honvédség érdekeit szükséges figyelembe venni, s ezért nem támogatták a főispánok gépkocsi kiutalási igényeit.⁶¹⁶

⁶¹³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11863/1944. Fejes Kálmán szabómester, Rapid gyermekkonfekció üzem tulajdonos budapesti lakos kérelme Lőwy Dezső komáromi üzletében levő áruinak kiadása iránt. RAPID GYERMEKKONFEKCIÓ - Fejes Kálmán budapesti lakos az elsőfokú iparhatóságához. 1944. június 13. Nemcsak az üzletek árukészletei, de a zsinagóga épületének hasznosítását is behatárolta az országos vezetés. Elsősorban kultúrház, mozgófényképszínház, raktárhelyiség céljaira kívánták átalakítani ezeket az épületeket. A belügyminiszter ugyanakkor figyelmeztetett, hogy a zsinagógáknak, mint vallás gyakorlására szánt helyiségnek, a fenti célokra történő felhasználása vallásferöcsi és propagandisztikus okokból is megengedhetetlen. ŠA Nitra, f. ŽK, III. 107 biz./1944. Zsinagógák anyagának felhasználása. A belügyminiszter valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének. A Kárpátaljai Közigazgatási Kirendeltségek Vezetőinek. 1944. június 3.

⁶¹⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 39 biz./1944. Anyagszükségletek fedezésére zsidó üzletekből lefoglalt árukból. M. kir. székesfehérvári II. honv. hdt. Parancsnokság a Komáromi járás főszolgabírájának. 1944. április 12.

⁶¹⁵ Uo. Anyagszükségletek fedezése a zsidó üzletekben lefoglalt árukból. Főszolgabíró a hadtest parancsnokságnak. 1944. április 28.

⁶¹⁶ „Egyik főispáni értekezleten felmerült az a kérdés, hogy a főispánok a zsidók tulajdonában volt gépkocsikból kaphassanak gépkocsikat. Értesítelek, hogy idevonatkozólag a honvédelmi miniszert úrral tárgyalásokat folytattam, sajnálatomra kell közölnöm azonban, hogy a zsidók tulajdonában volt gépkocsik közül azokra, amelyek használhatóak a honvédségnek van mulibatatlanul szükségé, s

A helyi kereskedők tehát nem minden esetben és csakis bizonyos feltételek mellett juthattak hozzá a zsidó vállalatok árukészletéhez. Az elsőfokú iparhatóság például azzal fordult május 8-án a miniszterhez, hogy a helyi izraeliták fa és épületanyag árukészletét keresztény fa és épületkereskedőknek kívánja átadni. Mindezt pedig azzal indokolta, hogy „*ezek a kereskedések vállalatvezetőt nem bírnak el*”.⁶¹⁷ A M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium viszont jogalap híján nem járult hozzá a zsidó fa- és épületanyag kereskedők árukészleteinek a keresztény kereskedők közötti szétosztásához.⁶¹⁸

A bezárt zsidó üzletek vagy vállalatok esetében „*elkerülhetetlenül szükséges honvédelmi, közellátási és szociális érdekből*” ugyanis vállalati vezetőket rendeltek ki.⁶¹⁹ Ilyen eset volt például, ha egy üzletnek több alkalmazottja is volt, illetve gazdasági okokból kellett megnyitni az üzemet. Ennek alapján jelölték ki Pankovits Aladár hadirokkant és frontharcos villanyszerelőt, a Komáromi Fatelep Kft. épületfa és építése anyagkereskedő céghez pedig a komáromi Neuwirth Kálmán frontharcos ácsmestert.⁶²⁰ Alapy Gáspár polgármester ugyanakkor azt is kifejtette,

így a főispánok részére ezekből kocsit biztosítani nem lehet.” ŠA Nitra, f. ŽK, III. 2 biz./1944. Zsidó gépkocsik igénylése. Nagy Nándor főispánnak a Magyar Királyi Belügyminiszter. 1944. július 28.

⁶¹⁷ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 9544/1944. Zsidó fa- és épületanyag kereskedők árukészletének átadása. Az elsőfokú iparhatóságnak a M. Kir. Kereskedelem és Közlekedésügyi Miniszter. Távirat. 1944. május 8.

⁶¹⁸ Uo. Zsidó fa- és épületanyag kereskedők árukészletének átadása. Komárom város polgármesterének a M. Kir. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium. 1944. május 16.

⁶¹⁹ Egy-egy vállalati vezető kirendelése azonban hónapokig is eltarthatott. Így például a Komáromi Lapok szeptember eleji számában olvashatunk a zsidó tejipari vállalatokhoz kirendelt vállalati vezetőkről. A zsidó tejipari vállalatokhoz a földművelésügyi miniszter rendeli ki a vállalati vezetőket. *Komáromi Lapok*, 1944. szeptember 2., 5. Hasonlóan a lakások élére is hivatal által kinevezett irányítók kerültek főként az ingatlan további kezelése, például a különféle lopások elkerülése, illetve a lakbér kifizetése érdekében. Répášová, 2016: 54.

⁶²⁰ Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11564/1944. Vállalatvezetők kirendelése. A kerületi kereskedelmi és iparkamara levele Komárom polgármesterének. 1944. június 22. Egyébként a javaslatba hozott lezárt üzletek között szerepelt Kohn Albert sapkakereskedése és Ehrenfeld Miklós szűcs kereskedése, Hacker és Neufeld villanyszerelési cikkekkel foglalkozó kereskedése (ide sikerült Pankovits Aladárt vezetőül jelölni), Beer István villanyszerelési kereskedése, Billitz Tekla (Jenő), valamint Schwartz Béla cipőkereskedése, ezenkívül Kincs Mór és Fia üveg és porcelánkereskedése, illetve a Komáromi Fatelep Kft. épületfa, építési- és tüzelőanyagokkal foglalkozó kereskedése (ide jelölték ki Neuwirth Kálmánt). Uo.

hogy „a vállalati vezető köteles az üzlet fenntartása és továbbvitele végett szükséges intézkedéseket megtenni, a vállalat nevében az ebbe az ügykörbe tartozó bármilyen jogselekményt érvényesen végezhet, a vállalatot, vagy annak egyes részeit, valamint a vállalat ingatlanait azonban nem idegenítheti el.”⁶²¹

Nemcsak a városban, de a járás nagyobb iparvállalataihoz – a gútai Rucz malom, a „Fischer” féle hálógyár és a tanyi malom – is vállalati vezetők kirendelését kérte a főszolgabíró 1944. május végén.⁶²² A tanyi „Aranka hengermalom” tulajdonosa egyébként a zsidó származású Freund Márton volt, aki helyett a vállalat vezetőjéül a református vallású Czirók Benőt rendelték, aki „a malomnak már hosszú éveken keresztül főmolnárja volt és most is az, tehát a malom első alkalmazottja”.⁶²³

Ahogy a vállalatvezető, úgy a helyi vezetés – a jegyzők és a helyi tisztviselők – is kötelesek voltak betartani a zsidó vagyonnal kapcsolatos felsőbb rendelkezéseket. Az alispán a „zsidó tulajdont képező tárgyak rejtegetésének” korábbi esetei miatt írt szigorú hangvételű levelet a főszolgabírónak, hogy „figyelmeztesse a felügyelete alá tartozó tisztviselői és jegyzői kart, hogy tartózkodjanak a legkisebb zsidó tárgyak meg-illetve átvételétől is és megőrzésre, vagy rejtegetésre zsidó ingóságot semmilyen körülmények között sem fogadjanak el, és hozzátartozóiknak se engedjenek meg zsidó vagyon rejtegetését, vagy zsidóktól való vásárlást, hogy még a gyanú árnyéka sem férhessen a tisztviselői karhoz”. Felszólította a főszolgabírót, hogy „a tisztviselői kart szigorúan ellenőrizze”, szükség esetén pedig vonja felelősségre, illetve függessze fel a vétkeket.⁶²⁴

Ezzel együtt nem lehetett teljes mértékben elkerülni a különféle lopásokat és a zsidó vagyon széthurcolását. Az apácaszakállasi zsidóság

Vállalatvezetők kirendelése. A Ker. Kereskedelmi és Iparkamara Tekintetes Elnökségének az elsőfokú iparhatóság, 1944. június 15.

⁶²¹ Uo. 11564/1944. Neuirth Kálmán komáromi lakos vállalati vezetőül történő kirendelése. Komárom város polgármesterének véghatározata. 1944. június 28.

⁶²² ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1048 adm./1944. Zsidók egyes ipari vállalataihoz vállalati vezetők kirendelése. A főszolgabírótól a jegyzőnek Gútára és Nemesócsára. 1944. május 22.

⁶²³ Uo. Zsidók egyes ipari vállalataihoz vállalati vezetők kirendelése. A nemesócsai körjegyzőségtől a főszolgabíró úrnak. 1944. május 27.

⁶²⁴ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 42 biz./1944. Tisztviselők figyelmeztetése zsidó ügyekben követendő magatartásukra. Alispán a Főszolgabírónak. 1944. május 30.

házainál történt lopásokkal kapcsolatban a főszolgabíró arra kérte a csendőrőrst, hogy *„állapítsa meg, hogy az állítólag ott maradt egy bordó és egy kanna kocsiikenővel mi történt, valamint, hogy hány ponyva volt Neuhauser és Rausnitz házájánál és azokkal mi történt. Állapítsa meg azt is, hogy a lakásban maradt bútorokban mik voltak elhelyezve általában állapítsa meg, hogy a községi előjáróság által felvett leltárban felvett-e minden véve, s ha nem, mi maradt ki abból”*.⁶²⁵ Minderre azért volt szükség, mert az ekecsi körjegyzőség már május 27-én kérte a főszolgabírót, hogy a két zsidó lakásán eldugott 10-20.000 pengő értékű ingeket, harisnyákat, kávét és egyéb holmikat a községben hagyják és ott is értékesítsék.⁶²⁶ Más településeken is sor került hasonló esetekre. Ilyen volt például a nagymegyeri özv. Sebők Józsefné esete, aki Fleischmann Mórictól 3 női ruhát és 1 női kabátot vett át anélkül, hogy ezt bejelentette volna. Ugyanakkor a szintén zsidó származású Józsa Zsigmondné beismerte, hogy a Sebők Józsefnétől kapott zsidó holmit – bejelentés nélkül – a lakására vitte.⁶²⁷ A gútai Madarász Simonné azzal vádolták, hogy az ekeli Ráb nevű zsidótól egy asztali talpas villanylámpát és egy gyorsforralót fogadott el. A vádlott *„előadta, hogy azért fogadta el Ráb zsidótól, mert a nyulait etette és adott nekik ennivalót”*.⁶²⁸ Volt, aki szenet,⁶²⁹ de a nagylélpusztai Szénási Imréné és társai például öltönyöket, bútorokat, ágyneműket, cipőket és könyveket rejtettek el lakásikon. Mindannyian azzal védekeztek, hogy nem volt tudomásuk bejelentési kötelezettségről.⁶³⁰

Valószínűleg a büntetéstől való félelem is sok esetben arra vezette a rejtegetőket, hogy ne jelentsék be a zsidó vagyontárgyakat, ám mindezt

⁶²⁵ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 93 biz./1944. Végh István panasza Molnár Ferenc A. szakállasi lakos ellen. Főszolgabíró a csendőrörsnek. 1944. július 28.

⁶²⁶ Uo. 1017 adm./1944. Zsidótárgyak beszolgáltatása. A körjegyző a főszolgabírónak. 1944. május 27.

⁶²⁷ Uo. 428 priest./1944. Feljelentés. Gyanúsított: özv. Sebők Józsefné. Büntetendő cselekmény: Miniszteri rendeletbe ütköző kihágás. A M. kir. székesvehérvri II. csendőrkerület a főszolgabíró úrnak.

⁶²⁸ Uo. 1055 priest. /1944. Feljelentés. Gyanúsított: Madarász Simonné. Büntetendő cselekmény: Miniszteri rendeletbe ütköző kihágás. A M. kir. székesvehérvri II. csendőrkerület a főszolgabíró úrnak.

⁶²⁹ Uo. Büntetőparancs Tancos Simon ellen a Komáromi járás főszolgabírájától, mint rendőri büntetőbírótól. 1944. július 29.

⁶³⁰ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ 772 priest./1944. Tárgyalási jegyzőkönyv. A Komáromi járás főszolgabírója mint büntetőbíró. 1944. május 17.

megtehették volna, mert az alispán még májusban módot adott az elmulasztott bejelentés pótlására.⁶³¹ Egyébként nagyon sokszor maguk a rendőrség kötelékébe tartozó személyek is részt vettek a zsidó holmik eltulajdonításában. Egy népbíróági jelentés szerint például Rácz (Paternák) János detektív is közéjük tartozott: *„1944. évben, amikor a komáromi gettót felállították, az oda tömörített zsidókkal szemben több alkalommal durván viselkedett, és bizonyos holmikat is eltulajdonított, és ugyanabban az időben belépett a nyilaskeresztes pártba”* – írták.⁶³² De nemcsak a zsidó vagyon elrejtése kapcsán merültek fel problémák ebben az időben, hanem zsidó személyek bujtatása következtében is. Ilyen volt a gútai Angyal Péter esete, aki 1944. július 6-án egy Budapestről szökött zsidó lányt rejtegetett a lakásán.⁶³³

A zsidóktól lefoglalt lakások szétszórása is sok fejtörést okozott a magyar közigazgatásnak, s nemcsak azért, mert rengeteg igény érkezett, hanem azért is, mert többféle típusú kérelmet kaptak. A döntés pedig politikai okokból is sürgető volt, mert a helyiek a lakásínség enyhülését a „felszabadult” zsidó lakások kiosztásától várták. Ezért *„a város közgyűlése a kérdés alapos megtárgyalása után a polgármester mellé egy véleményező bizottságot küldött ki, hogy sürgős javaslattal élve a zsidólakások igénybevétele, a zsidók elhelyezését, illetve zsidó körzet kijelölését mielőbb döntésre vigye”*.⁶³⁴ Főként az állami alkalmazottak, a háborús sebesültek és a fronton harcoló katonák részesültek előnyben. Ugyanakkor ez sem jelentette, hogy minden esetben

⁶³¹ „[...] Felhívom Főszolgabíró urat, hogy megfelelő módon azonnal tétesse közhírré, hogy aki ezen rendeletem kihirdetését követő két napon belül, illetőleg rendelkezésem tudomására jutásától számított két napon belül, akár zsidó, akár nem zsidó személy mulasztását pótolja és az elrejtett vagy őrizetben lévő vagyontárgyakat bejelenti, sem a büntető, sem internálási eljárás nem les ellene folytatva téve.” ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ 1017 adm./ 1944. A zsidó vagyontárgyak beszolgáltatása és bejelentési kötelezettsége, továbbá a kijelölt községekben összegyűjtött zsidókra vonatkozó rendelkezések. Komárom vármegye alispánjától a komáromi főszolgabírónak. 1944. május 17.

⁶³² BFL, XXV.1.a Nb. 938/1949. Rácz János esztergomi lakos volt detektív ügye. Jelentés, 1949. április 20. 7.

⁶³³ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1055 priest./1944. Büntetőparancs Angyal Péter ellen a Komáromi járás főszolgabírájától mint rendőri büntetőbírótól. 1944. október 12.

⁶³⁴ A véleményező bizottságba többek között Balogh Miklóst küldte ki a város törvényhatósága. Rabi–Számadó, 2014: 23.

problémamentesen kiutalták volna a kérelmezők számára a lakásokat.⁶³⁵

Többek között az Érsekújvári Orvosi Kamara zsidó orvosok lakásait érintő kérvényt sem teljesítették. A megüresedett zsidó lakásokkal kapcsolatosan ugyanis az Érsekújvári Orvosi Kamara olyan kéréssel fordult a komáromi polgármesterhez, hogy azokat lakást igénylő magyar orvosoknak utalják ki. Ennek alátámasztására pedig kiemelte a keresztény orvosok lakásigényét: *„Nem szükséges arra külön is rámutatnunk, hogy a vidéki orvosi állások betöltésének a múltban egyik legnagyobb akadálya a megfelelő lakások hiánya volt. Ezért arra kérjük Polgármester Urat, hogy felterjesztésünket figyelembe véve, szíveskedjék lehetővé tenni fiatal magyar keresztény orvosok elhelyezkedését a vidékre és ezzel a nyomasztó orvoshiány kérdését egy újabb lépéssel a megoldás felé juttatni.”*⁶³⁶

Az elhurcolt zsidóság ingatlan vagyona – bútorok és egyéb holmik – a városi Lovarda területére, vagy Deutsch Nádor utcán lévő üzletének raktárába kerültek.⁶³⁷ A különféle vagyontárgyak – bútorok, ruhák és egyéb személyes tárgyak – egészét kisajátította a keresztény lakosság. Közülük sokat ingyen, míg másokat szimbolikus összegért adományoztak ajándékba.⁶³⁸

Hogy a komáromi zsidó vagyon szétosztásának folyamata hónapokat vett igénybe, jól mutatja a Komáromi Lapok augusztusi cikke is, amely a zsidóság ingóságainak, illetve ingatlanjainak az elkallódásáról írt. Emellett arról is beszámolt, hogy Komárom utcáin a zsidók holmijaiban (ruháiban) sétálnak az emberek. A cikk a következőképp végződik: *„De senki se mer szólani, senki se jelent fel senkit, senki se látott és senki se ért tetten senkit. Az egész ügyben csak suttog, bosszankodik, lázong és haragszik mindenki. Azok mosolyognak csupán magukban és titkon, akik ludasok*

⁶³⁵ Ehhez lásd Répásová, 2016: 54.

⁶³⁶ ŠA Nitra, pob. Komárno, f. MMK-II. 11286/1944. Az Érsekújvári Orvosi Kamara kérvénye Komárom polgármesterének. 1944. május 24. Ehhez lásd még: 1944 az alispán levelét a komáromi főszolgabírónak. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 1229 adm./1944. Zsidó orvoslakások igénybevétele. Schmidt alispán a főszolgabírónak. 1944. június 2.

⁶³⁷ Répásová, 2016: 54–55.

⁶³⁸ Uo. 57.

a dologban...”. Mindezek után a közvélemény nevében a kérdés tisztázására és megfelelő intézkedésekre szólította fel az illetékeseket.⁶³⁹

De kiábrándult hangvételű cikket közölt a lap július 29-i száma is, amikor az elhagyott üzletek és holmik bizonytalan sorsáról és „zátonyra jutott tervek és elgondolások kísértetéről” írt a városban.⁶⁴⁰ Ezt erősítette meg a Komáromi Lapok hasábjain megjelent cikk is, amely szerint hiába kapott vállalati vezetőt néhány üzlet, a *„legtöbb üzletnek azonban még mindig le van húzva a redőnye”* a városban.⁶⁴¹ A zsidó üzletek értékesítésére egyébként csupán 1944. szeptember 25-én került sor, amelyet Komáromban is elsősorban a bombakárosultak, illetve a helyi üzletesek kaptak meg.⁶⁴²

A NYILAS HATALOMÁTVÉTELT KÖVETŐ IDŐSZAK

A nyilas hatalomátvétel előtt pár hónappal, vagyis 1944. augusztus 31-én saját kérésére nyugdíjazták Alapy Gáspár komáromi polgármestert, aki a zsidóság védelmében számos intézkedést hozott a megelőző hónapokban. Ide tartozott a zsidó üzletek 1944. március 24-i lezárása, ezzel pedig vagyonuk megmentésének szándéka. Arról pedig már fentebb is szóltunk, hogy a helyi zsidóság gettósítása ellenében is lépéseket tett. A város elismeréssel adózott a polgármester fáradhatatlan tevékenysége előtt, amelyet a kihívásokkal teljes időszakban végzett. A Komáromi Lapok cikke is arról számolt be, hogy a leköszönő városvezető kiváló munkát végzett az elmúlt években.⁶⁴³ Alapynak működése elismerésüül

⁶³⁹ Az ég szerelmére, *Komáromi Lapok*, 1944. augusztus 5., 2.

⁶⁴⁰ Ábrándozás a Kánya Kálmán-téren. *Komáromi Lapok*, 1944. július 29., 3.

⁶⁴¹ A lezárt zsidó üzletek sorsa. *Komáromi Lapok*, 1944. július 8., 2.

⁶⁴² Répásová, 2016: 55–56.

⁶⁴³ „A búcsúzás nehéz pillanatában hálásan szorítja meg a távozó polgármester mindenkor tiszta kezét és arra kéri, hogy a jövőben se vonja meg szeretetét és támogatását szülővárosától, amely a szolgálatában eltöltött becsületes 40 évi tisztviselői és ebből polgármesteri működésére ugyancsak soha el nem avuló hálával és szeretettel tekint vissza.” Augusztus 31. napjával nyugdíjazta a város közgyűlése Alapy Gáspár polgármestert. *Komáromi Lapok*, 1944. augusztus 5., 1.

egyébként XII. Piusz a pápai Nagy Szent Gergely nagykeresztje mellé egy csillagot is adományozott.⁶⁴⁴

Komáromban a polgármesteri széket Megay László, Ungvár egykori polgármestere vette át. A városi lap elismerő szavakkal írt róla: „*Erélyes, feltétlen igazságszerető, s mély szociális érzelmű ember, aki előző állásában a közmegelegedésre végezte munkáját s Ungvár társadalmának egyik legnépszerűbb alakja volt, akit mindenki szeretett és becsült*”.⁶⁴⁵ Megay az ungvári zsidók elkülönítését és Auschwitzba hurcolását személyesen irányította, az üldözöttekkel pedig különösen kegyetlen magatartást tanúsított. Bár bizonyíték nincs nyilas párttagságára, a helyi nyilasokkal minden bizonnyal együttműködött.⁶⁴⁶

1944. október 16-án Horthy Miklós kormányzó lemondott, a hatalmat pedig Szálasi Ferenc vette át. A nyilas hatalomátvétel országszerte, így Komáromban és környékén is megpecsételte a maradék zsidó sorsát. Hamarosan a helyi elit is lecserélődött, a Komáromi vármegye főispáni székébe idősebb Wotjovicz Richárd került, aki Komárom, Nyitra-Pozsony, Esztergom és Bars-Hont vármegyék kerületi megbízottjaként szinte teljhatalmat kapott az összes felvidéki vármegyében. Helyettesül ifjabb Wojtowicz Richárdot és Romhányi Árpádot bízta meg. Az október 19-re összehívott városi vezetők értekezletén felhívta a hivatalnokok figyelmét a nyilas hatalomátvétellel járó változtatásokra, így különösen a Hungarista mozgalom elveinek a betartására. Beszédéből az is kiderült, hogy a hatalom gyakorlása szinte teljes egészében az ő kezében összpontosul: „*A hivatalok által kezdeményezett minden ügy szolgálati útja felfelé rajtam keresztül vezet. Az egyéni összeköttetések és*

⁶⁴⁴ A polgármester üdvözlése. *Komáromi Lapok*, 1944. augusztus 26., 4. Alap 1926. augusztus 17-én ugyanis a pápai Nagy Szent Gergely Rend középkeresztjében részesült. Ezt pedig XI. Piusz pápától kapta polgármesteri, egyesületi és szociálpolitikai tevékenységeiért még a jobbparti városrész polgármestereként. Paluska, 2012: 13.

⁶⁴⁵ Megay László dr. Komárom új polgármestere. *Komáromi Lapok*, 1944. augusztus 12., 4.

⁶⁴⁶ Rabi-Számadó, 2014: 32.

*protekcioke kibaszálásának ideje elmúlt.*⁶⁴⁷ Megnyílt a Nyilaskeresztes Párt megyei központi irodája is a Rákóczi utca 18. szám alatt.⁶⁴⁸

Ugyanezen lapszámban olvashatunk a Nyilaskeresztes párt felhívásáról a zsidó vagyon rejtegetésének és megőrzésének a bejelentése ügyében. A közlemény arra buzdította a komáromi és környékbeli lakosokat, hogy a zsidó vagyont rejtegető személyeket jelentsék fel, majd hozzátette: *„A zsidó vagyon rejtegetéséről eddig is számtalan adat van kezünkben, de a harmincnapos haladékkal alkalmat adunk mindenkinek az ügy megtorlás nélküli elintézésre. Azon túl könnyörtelenül sújtunk”.*⁶⁴⁹

Nem sokkal később ifj. Wojtowicz Richárdot nevezték ki Komárom vármegye főispánjává,⁶⁵⁰ akit szélsőjobbaldali eszméi miat már 1936-ban 9 évi fogházra ítélték. 1938-at követően kegyelemben részesült, s a Komáromi Nyilaskeresztes Párt városi, majd megyei vezetője lett.⁶⁵¹ Az ő nevéhez kapcsolódik az Alapy Gáspár ellen indított bosszúhadjárat is, ami arra vezethető vissza, hogy a Wojtowicz családnak a visszacsatolást követően városvezetői ambíciói voltak. Miután Alapy került a polgármesteri székbe, Wojtowicz Richárd igyekezett az ún. „zsírpanama-botrányba” belekeverni a polgármestert. Erre az adott okot, hogy Alapy sertéshizlaldát létesített, amely révén a város évente 6000 sertéshez jutott. A polgármester ellen a Wojtowicz család azt használta fel, hogy az a városi érdekeket előterébe helyezve nem engedélyezte a zsír beszolgáltatását a tenyésztőktől,⁶⁵² s megakadályozta, hogy Wojtowiczék hozzájussanak egy arany vitézségi éremmel rendelkező zsidó bankigazgató házához.⁶⁵³ Wojtowicz főispán 1944 novemberében a belügyminiszternek küldött panaszlevele nem sok jót ígért a már

⁶⁴⁷ Az új kormány körzeti megbízottja összejövetelre hívta össze a komáromi hivatalok vezetőit. *Komáromi Lapok*, 1944. október 21., 1.

⁶⁴⁸ A Nyilaskeresztes Párt Közleményei. *Komáromi Lapok*, 1944. október 21., 2.

⁶⁴⁹ A Nyilaskeresztes Párt Közleményei. Felhívás. *Komáromi Lapok*, 1944. október 21., 2.

⁶⁵⁰ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 172 biz./1944. A magyar belügyminiszter levele Komárom vármegye és Komárom törvényhatósági város főispáni kinevezésről ifj. Wojtowicz Richárdnak. 1944. október 30.

⁶⁵¹ Ifj. Wojtowicz Richárd lett Komárom vármegye új főispánja. *Komáromi Lapok*, 1944. október 28., 1.

⁶⁵² Paluska, 2012: 47.

⁶⁵³ Uo.

leváltott polgármesternek.⁶⁵⁴ Alapyt zsidópártolás vádjával le is tartóztatták, aminek a személyes bosszún kívül az volt az oka, hogy keresztény-nemzeti politikusként elutasította a náci propagandát és az antiszemita megnyilvánulásokat.⁶⁵⁵ 1944. október 17-én először a Monostori, majd a Csillagerődbe hurcolták.⁶⁵⁶ December 21-én pedig Dachaubá deportálták, ahol súlyos cukorbetegsége miatt a koncentrációs tábor foglyaként halt meg 1945. február 5-én.⁶⁵⁷ A zsidók sorsára jutott polgármester mindenesetre a helyi zsidók elkülönítése, vagyoni megfosztása, majd elhurcolása ellen többször felemelte a szavát. A törvényhatósági bizottság egyik közgyűlésén pedig a következőket nyilatkozta egy zsidóellenes indítványra: „*Én esküt tettem rá, hogy minden polgár ügyét egyformán szolgálom*”.⁶⁵⁸

A zsidóellenes intézkedések a zsidó lakosok elhurcolását követően is tovább folytak a városban. Ezt igazolja a belügyminiszter főispán számára küldött 1944. augusztusi levele is, amelyben többek között felhívta a figyelmet a zsidók telephelyre való kiköltöztetésére.⁶⁵⁹ A korábbi gettó helyett egy jóval kisebb részen gyűjtötték össze a zsidókat

⁶⁵⁴ „Fenti rendeletre jelentem, hogy a felbatalmazás megadását az ügy minél előbb történő elintézése érdekében a magam részéről is javaslom. Tekintettel azonban arra, hogy az egyik érdekelt fél édesanyám, így összeférhetetlennek tartom ezen ügyben érdemi véleménynyilvánítás előterjesztését.” Wojtowicz Richárdné komáromi lakos által Alapy Gáspár komáromi lakos sérelmére állítólag elkövetett rágalmazás vétségének a megtorlása. A belügyminiszternek Komárom vármegye főispánja. 1944. november 7.

⁶⁵⁵ Keresztény-nemzeti politika alatt a Horthy-korszak korabeli kormánypárti konzervatív politikáját értjük, amely azonban más politikai eszmerendszerekhez hasonlóan szintén nem volt egységes. Ehhez lásd Romsics, 2010: 222–235.; Romsics, 1997.

⁶⁵⁶ Azt is hozzá kell tenni, hogy nem csak őt, de más komáromi köztisztviselőket is internáltak 1944 októberétől. Köztük volt Csizy István főmérnök, Csukás István városi főjegyző, Fazekas Szűcs József rendőrkapitány, dr. Geőbel Károly főszolgabíró, Gyalókay Miklós igazgató főmérnök, Kristóff Sándor moztulajdonos, vitéz Nagy Nándor főispán, Szabó Lajos mérnök, Szurovy Tibor betegpénztári tisztviselő, Zádorlaky Rudolf áll. pt. tanácsos. Filep, 2007: 269., Braham, 2007: 628. Vö: Szita, 2002.

⁶⁵⁷ Bajcsi, 2020a: 14. Más információk szerint Alapy már a vagonban meghalt, megint más dokumentumok szerint Dachauban halt meg 1944. december 31-én. Számadó, 2014b: 82.

⁶⁵⁸ Számadó: 2014b: 82.

⁶⁵⁹ ŠA Nitra, f. ŽK, III. 141 biz./1944 biz. Ferenczy László megbízása zsidó telephelyek felkutatása és megszervezése, valamint külföldi érdekeltségű zsidók kivándoroltatásával kapcsolatos ügyekben. A belügyminiszter levele a főispánnak. 1944. augusztus 29.

Komáromban is.⁶⁶⁰ 1944. október közepétől pedig a zsidóüldözés újabb hulláma azokat is elérte, akik kivételezettként elkerülték a deportálást. A járásbíróság épületébe költözött nyilaskeresztesek munkáját a helyi hatóságok és a komáromi lakosok besúgásai egyaránt segítették. Erre ad példát Kelkó Imre esete, aki miután megszökött a Monostori erődből, társaival partizán alakulatot szervezett. Háború utáni perében Patkó Béla tanú így nyilatkozott róla: *„Ekkor [...] Kelkó Imre már kissé ingadozónak mutatkozott és később, 1944. december végén, mikor Kelkó apját egy elrejtett vadászfegyver miatt őrizetbevették, teljesen zavarodottnak mutatkozott. Állandóan azt hangoztatta, hogy valamilyen módon fel kellene venni a nyilasokkal a kapcsolatot, hogy édesapját meg bírjuk menteni”*. Az Apáli-szigeten bújkáló csoport arra gyanakodott, hogy Kelkó Imre árulta el őket.⁶⁶¹

A nyilasok által elfogott zsidók többségét letartóztatásuk után egyébként a Duna-parton vagy a Vág-híd közelében kivégezték.⁶⁶² 1944 végén, illetve az 1945 elején számos kikeresztelkedett zsidót lőttek a két folyóba.⁶⁶³ Köztük volt Fried Jenő fia, akit *„a Vághídról tarkónlövés után lökték a zajló Vágba és a Csillagvárban őrzött zsidók közül többnek a vére beteken át tanúskodott a gyilkoló nyilasokról a Duna jobb partján, ahol tarkónlövessel lökték bele szegényeket a Dunába. Így pl. Harmos Károly festőművész és gimn. tanár r. katolikusnak született, de zsidó eredetű feleségét is itten pusztították el”*. A Komáromi Kálvinista Krónika arról is megemlékezik, hogy a Klapka téren lévő ún. „Klein ház”, illetve a Zichy-palota pincéjéből éjszakánként sikoltozások hallatszottak. Itt olyan szabolcsi fiatal nyilasok végeztek ki zsidókat és nem zsidókat, akiket a helyi nyilasok egy részének megbízhatatlansága következtében hoztak ide segíteni.⁶⁶⁴ Minden

⁶⁶⁰ A következő régi Komáromi utcák tartoztak ide: Urbánsková, Royová, Hrnčiaršká. AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 208.

⁶⁶¹ Később hozzáteszi: *„Később ballomásból értesültem arról, hogy Kelkó lepaktált a nyilassal, illetve a nyilasok részére árpádsávos karszalaggal és fegyverrel pártszolgálatot teljesített. [...] lehetségesnek tartom azt, hogy Kelkó esetleg fenyegetések, vagy tetteleg bántalmazások következtében állt át a nyilasokhoz.”* BFL, XXV1.a. Nb.1196/1948. 26. Patkó Béla tanúvallomási jegyzőkönyve, 1948. január 9.

⁶⁶² Michela, 2020a.

⁶⁶³ Három időpont konkrétan ismert a gyilkosságok kapcsán: 1944. december 24. és 1944. december 27., valamint 1945. január 24. Rabi–Számadó, 2014: 37.

⁶⁶⁴ A nyilasok közül ismertek voltak a következő személyek: Bogyai József, Kopják Imre, Óváry Miklós, id. Óváry József, ifj. Óváry József, Romhány Árpád bencés tanár,

bizonynal ilyen helyi „megbízhatatlan nyilasnak” számított dr. Borka Géza is, aki a Komáromi Lapokban publikált szélsőjobboldali cikkeket. Ő viszont – saját bevallása szerint – már 1942-ben kilépett a nyilaskeresztes pártból. Emellett saját maga is kiállt néhány barátja mellett, akiket a nyilasok elfogtak. Ide tartozott például Gyalokai Miklós, Dr. Geöbel Károly volt főszolgabíró és Csiky István, akik elmondása szerint az ő befolyására szabadultak ki a fogságból.⁶⁶⁵

Mindezen túl további „szállítmányok” indultak még 1944. novemberében és decemberében a Csillagerődéből. Az elszállítandó személyek összeválogatásának embertelen körülményeit jól szemlélteti Fehér István János tanúvallomása a Csonka Ferenc főtörzsőrmester elleni háború utáni eljárásban: *„A transzportálás eseményei leírhatatlan szörnyű állapotokat mutattak. Egy vagonba 80-90 embert is bedugott, illetve benyomatott és ballottam, hogy a német SS pk. néha már megelégedte azt, hogy a vagonokban lévőek száma túlszott, de ő még annak megtöltésére bírta rá. Az ilyen transzferált foglyok élelmiszer kiosztása szintén kritikán aluli súlyban és mennyiségben történt. Egy-egy ilyen út 6-10 napra szőlott. A foglyoknak kiadagolt élelem pedig maximálisan 2-3 napra volt elegendő. Kiosztott élelmiszerek: 1 kenyér, negyed-fél kiló gyümölcsíz. A kenyér súlya a szokványos német négyszögletes katonakenyér súlyával egyezett.”*⁶⁶⁶ Másrésről az erődbe összegyűjtött foglyok már raboskodásuk idején nyomorúságos körülmények között voltak, az őrök a rabok értéktárgyait eltulajdonították, a fogvatartottakkal pedig durván viselkedtek.⁶⁶⁷

A Csillagerődbe hurcolt rabok között egyébként olyan politikailag gyanús, nyilas- és háborúellenes személyek is jelen voltak, akiket más

Szappanos Mihály, Szapu Mátyás, Széman Ferenc és a két Wojtowicz. Szoboszlai szakaszvezetőt pedig a bíróság udvarán végezték ki tetteiért. Rabi-Számadó, 2014: 36–37.

⁶⁶⁵ „Azután a Gestapónál egy-két üldözöttért életemmel és vagyonommal jót állottam, s ezáltal sikerült megmentenem. Ketten voltunk mindössze az egész városban, akik ihyesmire akkor vállalkoztunk. Így többek között én szabadítottam ki Gyalokai Miklóst, Dr. Geöbel Károlyt és Csiky Istvánt.” BFL, XXV.1.a. Nb. 2176/1949. 12. Jegyzőkönyv, Dr. Borka Géza ügyében, 1949. szeptember 13.

⁶⁶⁶ BFL, XXV.1.a. Nb. 3753/1945. 28. Fehér István János tanúvallomása Csonka Ferenc gyanúsított ellen, 1945. augusztus 28.

⁶⁶⁷ Uo. 46–47. Bradács György tanúvallomása Csonka Ferenc ellen, 1947. június 10.

településekről (Baranya, Sopron, Vas és Zala megyéből) internáltak ide.⁶⁶⁸ De hurcoltak ide olyan cigány származásúak is, akiket nemcsak a környékbeli, de az országszerte (pl. Újpesten, Csepelen, Rákospalotán, Pesterzsébeten, vagy a Budafokon) megtartott razziák során fogtak el.⁶⁶⁹ A munkaképes foglyokat egyébként a dachau, a neuengammei és a mauthauseni koncentrációs táborba szállították. Raab írásában utal rá, hogy a nyilasok által megkínzott áldozatok száma 114 fő volt.⁶⁷⁰

A Komáromi Kálvinista Krónika szerint a helyi zsidók közül a feljegyzés szerint mindössze 186 személy tért vissza a városba.⁶⁷¹ Raab adatai szerint a komáromi zsidóság közül haláltáborokban összesen 1884 zsidót gyilkoltak meg, munkaszolgálatosként 23-an haltak meg, 15-öt pedig magyarországi koncentrációs táborban ért a vég. A komáromi zsidó közösség nagyjából 90 százalékát megölték, köztük két rabbit, 12

⁶⁶⁸ A politikai foglyok egy részét a Monostori erődbe vitték, többségüket pedig nem sokkal később a Csillagerődbe hurcolták. Közöttük a Horthy korszak politikusai, baloldali munkások, de zsidósegítő és náciellenes egyházi személyek is voltak. Egy 1944. november 2-i levél szerint a Csillagerődben 3000 fogoly volt. Számadó, 2014c: 79.

⁶⁶⁹ A cigányokat egyébként a zsidókhoz hasonlóan Komáromban és környékén is különféle korlátozások érintették az 1941 és 1944 közötti időszakban. Ide tartozott mozgáskorlátozásuk, vagyis a cigány lakosok csupán meghatározott időben a kijelölt helyeken tartózkodhattak. Később pedig elsősorban a vándorló romák ellenében indított razzia hullám érintette őket Komárom vármegyében is. 1944 őszétől a „nyilas-időszakban” a zsidókérdés mellett a romakérdés radikális megoldására is sor került Komárom vármegyében. A razziák által összegyűjtött romákat az „átmenőtáborra” lett komáromi Csillagerődbe hurcolták, ahol hónapokig embertelen körülmények között tartották, majd nagyrészüket Dachaubá deportálták. A Csillagerőd külső bunkereiben 1944 novemberében állítólag 1800 cigányasszony és gyermek volt elhelyezve, közülük pedig 5-6 személy elhalálozásáról is tudunk. Bársony–Daróczi, 2014: 116. Hruboň–Ristveyová, 2014: 106–107., Ristveyová, 2017: 128. A magyarországi cigánykérdésről bővebben lásd Karsai, 1992. Fehér István János elmondása szerint a cigányok még a többiekénél is nyomorúságosabb körülmények között voltak elszállásolva a Csillagerődben: *„A cigányok közül a napi pusztulás halálozási számarány lényegesen magasabb volt, mint a többi cellában lakóké, enni még kevesebbet kaptak és hulláik tetemét az erődöt körülvevő vízes árkon kívül közös sírgödrökbe dobálták be tudomásom szerint”*. BFL, XXV.1.a. Nb. 3753/1945. 28. Fehér István János tanúvallomása Csonka Ferenc gyanúsított ellen, 1945. augusztus 28. A Komáromi járásban „cigányrazzia” volt például 1944. március 20-án Gútán, amelynek során például Rafael József felsőszecsői kóborcigányt közbiztonság elleni kihágás vádjával fogtak el. ŠA Nitra, pob. Komárno, f. HSÚ Komárno 83 biz./1944. Kóborcigányok hatékonyabb ellenőrzése. M. kir. székesfehérvári II. csendőrkerület a főszolgabírónak. 1944. március 21.

⁶⁷⁰ A nyilasok által megkínzott zsidó áldozatok emlékművét szeptember 26-án leplezték le a komáromi temetőben. MZsML, XIX. A 9/6. doboz. Raab Ferenc: Templomok a Duna partján (visszaemlékezés, fotók) 1983. november 4. 36.

⁶⁷¹ Komáromi Kálvinista Krónika (Kb. 1900-tól 1960-ig). 17.

ügyvédet, 19 orvost és 5 mérnököt. A holokausztot így e számvetés szerint 248 zsidó élte túl.⁶⁷²

A város kettéválását, valamint a hitközség 1945. évi újjászerveződését követően azonban a környező települések zsidó túlélői is csatlakoztak, így Komáromban 1948-ban 500 zsidó lakos élt. Izrael állam 1948-as megalakulása után közülük több mint 300-an alijáztak.⁶⁷³ Így 1951-ben már mindössze 142 zsidó élt Komáromban. A balparti városrészben az izraelita hitközség mind a mai napig működik, míg a jobbparti városban kimondták annak megszűnését.⁶⁷⁴

A balparti Komáromban a két nagyobb zsinagógát, a kultúrtermet, illetve az elhagyott lakásokat és a földeket is eladták. A zsidó közösség pedig a Menház épületében rendezte be hivatalát, ahol 1954-től kultúrhelyiség is működik.⁶⁷⁵ Ma az egyetlen működő zsinagóga az ún. kis zsinagóga a városban, amelyet 1945 után felújítottak.⁶⁷⁶

ÖSSZEGZÉS

Jóllehet, a magyar külpolitika az első bécsi döntéssel kétségkívül jelentős sikert ért el, az etnikai elvek alapján Berlin által kijelölt bécsi határvonal jelezte a magyar revíziós igények korlátait és a Németország részéről ekkortól kezdve egyre nyíltabban gyakorolt diplomáciai nyomásgyakorlás súlyos kockázatait.⁶⁷⁷ Magyarország zsidóellenes politikája, melyet az

⁶⁷² Michela, 2015a.; Raab, 1996: 45.

⁶⁷³ Az 1950-ben kivándorló 343 zsidó közül 306 választotta magának Izraelt hazájául. Uo. 48.

⁶⁷⁴ Braham, 2007: 628. Összehasonlításképp más dél-szlovákiai városokkal Érsekújvárott ez az arány a következőképp alakult. 1938-ban a városban 2492 zsidó élt, amely a lakosság 10,7%-át tette ki. Štrba–Lang, 2004: 133. A 764 túlélő, illetve a haláltáborokban elpusztultak összevetése által a deportáltaknak mindössze 25%-a tért haza a városba. A veszteség azonban még ennél is jelentősebb volt, hiszen a névsor nem tartalmazza a munkatáborokban vesztett érsekújvári zsidók számát. Uo. 180. Dunaszerdahelyről és a környező falvakból elhurcolt zsidóság száma majdnem 3500 fő volt, közülük kb. 3000 fő veszítette életét. 1946-ban a visszatért dunaszerdahelyi hitközségi tagok száma kb. 500-600 fő volt. Kornfeld, 2014: 185. Nagymegyeren a második világháború idején a lakosság 11,8 %-a, vagyis 549 fő tartozott a Nagymegyeri Zsidó Hitközséghez. A holokauszt során 418 zsidó személy halt meg, amely a nagymegyeri zsidóság 76%-át jelentette. Varga, 2010: 74.

⁶⁷⁵ Michela, 2015b: 93.

⁶⁷⁶ Uo. 92.

⁶⁷⁷ Ehhez lásd Szarka–Sallai–Fedinec, 2017.; Romsics, 1991: 237–277.

1938-as első zsidótörvény is jól jelzett, nem sok jót sejtetett a visszacsatolt zsidó közösség számára. Mindezért érthető, hogy a visszacsatolást követően Magyarországhoz került felvidéki zsidóság kettős érzésekkel fogadta az első bécsi döntést. Félelmei pedig rövid időn belül beigazolódtak. A kisebb atrocitásokat követő központi intézkedések nyomán hamar világossá vált, hogy Magyarország a felvidéki zsidókérdés rendezésében is az unifikációra, vagyis az anyaországi gyakorlat alkalmazására törekszik. Ennek jegyében elsőként az antiszemita közhangulat megteremtésére törekedtek. A kisebbségi helyzetbe kényszerült magyarságot szembeállították a csehszlovák államhoz húzó „opportunisták” zsidókkal. A felvidéki minisztérium Jaross Andor tárca nélküli miniszter vezetésével kollektív bűnként rótta fel a zsidósággal szemben azt az általános vádat, hogy a zsidó nemzetiségi lét vállalásával elárulták a magyar nemzet ügyét. Komárom és a Csallóköz vidékén a zsidóság jórésze megtartotta magyar identitását, s aktív részese maradt a két világháború közötti magyar kulturális-mozgalmi életnek.

A Komáromi Lapok vagy a Felvidéki Magyar Hírlap hasábjain közölt 1938. év végi és 1939. év eleji írások azonban mindezt figyelmen kívül hagyták, és Jaross Andor zsidóellenes irányvonalát követték. Cikkeikben a helyi zsidóságot a csehszlovákiai magyar kisebbség elárulóiként ábrázolták, a „nemzethű” zsidók számát pedig rendkívül alacsonyan adták meg.⁶⁷⁸ Az országos zsidó lapok (A Magyar Zsidók Lapja vagy az Egyenlőség) kiálltak a felvidéki zsidóság mellett a korabeli jobboldali – pl. a Magyarság vagy az Új Magyarság – országos lapok vádjával szemben.

Az 1939. májusi második zsidótörvény rendelkezései a Felvidéken, így Komáromban és környékén is a zsidóság gazdasági és szociális kikapcsolását indították el. Mindezt a gazdasági érdekek, a zsidó kézben lévő vagyonok és a zsidók által betöltött állások megszerzésének vágya fokozatosan felerősítette. Komárom és a környékbeli falvak zsidósága egyre több szinten és egyre gyakrabban szembesült az állampolgári

⁶⁷⁸ AMÚ Komárno, Kronika mesta Komárna, zv. I. 208.

jogegyenlőséget, a politikai és vagyoni jogait alapjaiban megkérdőjelező rendszer kiépülésével. Legélesebben az iparendedélyek 1939 első felében történő revíziója szembesítette őket a komáromi gazdasági „őrségváltás” szándékával. Az iparendedélyek ügyében mentességet főként a befolyással rendelkező, komolyabb múltú zsidók kaphattak. A felvidéki zsidó iparosok nagyrésztet kiszorító gazdasági intézkedésnek az egész Felvidék számára káros társadalmi és gazdasági hatásai voltak, ez különösképp érzékenyen érinthette a komoly szociális problémákkal küzdő Komáromot is. Érthető tehát, hogy a környék lakossága nemcsak nemzeti, de szociális szempontból is könnyen befolyásolhatóvá vált a központi zsidóellenes propaganda részéről.

A zsidótörvény gazdasági korlátozó intézkedéseivel szemben létrejött stróman-rendszert és az ún. csendestársi viszonyt szigorú rendelkezésekkel próbálták visszaszorítani 1941 elején. Az egyre keményebb intézkedések, például a zsidók közéletből való kizárásai pedig már a harmadik zsidótörvény felé mutattak, amely egy újabb fejezetet nyitott meg a komáromi és a környékbeli zsidóság életében.

A harmadik zsidótörvénytől sokan – köztük Komárom városának a vezetősége – a zsidókérdés végleges rendezését várták. Ez azonban nem hozta meg az általuk vágyott megoldást, annak hatályba lépését követően sok esetben felerősödtek a feszültségek, és kiütköztek a vármegyei és az országos vezetőség, valamint a városi irányítók közötti érdekellentétek. A zsidóellenes hangulat felerősödését jelezték azok a helyi sajtóban közölt antiszemita hangvételű cikkek, amelyek egyre gyakrabban építettek a zsidóság sztereotipikus képeire. A második világháború következtében egyre súlyosbodó szociális helyzet Komáromban és környékén is gyorsan megteremtette a gazdasági csapásokban élen járó zsidóság képét. Ezáltal megjelentek azok a faji alapú sztereotípiák, amelyek nem függetlenül a gazdasági nehézségektől a „csalfa”, „fösvény” és „agyafúrt” zsidóság képét erősítették.

A negyedik zsidótörvény elfogadásával gyors ütemben, már 1942 végén beindult a zsidó birtokok kiosztása. A helyi érdekek pedig ez

esetben is gyakran elkülönültek a központi vezetés akaratától. További feszültségek forrását jelentette a társadalom radikalizálódása, amely alulról próbált meg nyomást gyakorolni a helyi vezetőkre, és újabb zsidóellenes rendelkezések bevezetését sürgette. Az 1943. év olyan átmeneti időszaknak tekinthető a zsidókérdésben, amely jórészt az 1942. esztendőben meghozott rendelkezések végrehajtásával telt.

A német megszállást követően Komáromban és környékén is gyökeres változást hozott az 1944. esztendő a zsidókérdésben. Megindult a gettósítás és a zsidóság Monostori erődbe hurcolása, 1944. június 13-16. között pedig Auschwitzba szállították a komáromi és a környékbeli zsidó lakosság nagyrésztét. A következő hónapok elsősorban a zsidó vagyon szétosztásával teltek, amelyet ez esetben is súlyosbítottak a különféle érdekellentétek.

Alapy Gáspár polgármester 1944. augusztusi nyugdíjaztatása után a város vezetését a nyilaskeresztesekkel jó viszonyt ápoló Megay László, Ungvár egykori polgármestere vette át. 1944 októberében, a nyilas hatalomátvételt követően Komáromban is hidegvérrel legyilkolták a városban maradt zsidóság tagjait.

A komáromi és a környékbeli zsidók nagyjából 90 százaléka meghalt, a hazatérők jelentős hányada pedig az 1940-es évek második felében hagyta el szülőföldjét. A helyben maradt zsidóság újjászerveződése sok nehézséggel járt, a Komáromi Zsidó Hitközség azonban már 1945-ben újraalakult.⁶⁷⁹ Ez azonban korántsem jelentette, hogy a második világháborút követő rendszerváltozások az antiszemitizmus felszámolását is magukkal hozták volna. A pártállami időszakban ugyanis a helyi zsidóság nagyrésze továbbra is megbízhatatlannak számított Csehszlovákiában. Az 1989-es rendszerváltást követően pedig ugyancsak számos zsidóellenes megnyilvánulásra került sor Komáromban, melyet eltérően dolgozott fel a helyi közösség. Vannak, akik továbbra is az alijázásban látják a megoldást, és szülőföldjüket elhagyva a zsidó államot választják új

⁶⁷⁹ Raab, 2000: 43.

hazául.⁶⁸⁰ Mások Komáromban maradtak és a helyi közösséget szervezik tovább emlékeztetve a várost a zsidó közösség több évszázados szerepvállalására a magyar kultúra és a gazdaság területén.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ Közéjük tartozott például a komáromi Holczer Pál (Dan Holczer). Ehhez lásd Bajcsi, 2021.

⁶⁸¹ A hitközség főbb eseményeibe a Paszternák András és Paszternák Tamás által 1986-ban alapított Hitközségi Híradó című lap nyújt betekintést. Raab, 2000: 65.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források és kéziratok

Archív Mestského úradu Komárno (AMÚ Komárno) [A Komáromi Városi Hivatal Levéltára]

Kronika mesta Komárna, zv. II. [Komárom város krónikája II.]

Budapest Fővárosi Levéltár (BFL)

XXV.1.a. Budapesti Népbíróság ügyei

Nb.3753/1945. Csonka Ferenc

Nb. 2176/1949. Dr. Borka Géza

Nb. 4443/1946. Durmits Elek

Nb. 1196/1948. Kelkó Imre

Nb. 938/1949. Rácz János

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

MZsML, Fond: XIX. A 9/6. doboz. 70. tekercs.

Raab: Templomok a Duna partján (visszaemlékezés, fotók) 1983. november 4.

Római Katolikus Plébánia Észak-Komárom

Keresztelési Anyakönyv (1937–1944)

Štátny archív Nitra (ŠA Nitra) [Nyitrai Állami Levéltár]

Fond Komárňanská župa III. (f. ŽK, III.) [Komárom vármegye fondja]

Županský materiál [Főispáni anyag]

Podžupanský materiál [Alispáni anyag]

Štátny archív Nitra, Pracovisko Archív Komárno (ŠA Nitra, pob. Komárno) [Nyitrai Állami Levéltár Komáromi Fióklevéltára]

Fond Hlavnoslúžnovský úrad Komárno (f. HSÚ Komárno) [A komáromi főszolgabírói hivatal fondja]

Fond Municipálne mesto Komárno (f. MMK-II.) [Komárom törvényhatósági jogú város fondja]

Fond Okresný súd Komárno 1875–1945 (f. OsK) [Komáromi Járási Bíróság] Komáromi Királyi Ügyészség (1939–1942)

Publikálatlan források

Holczer Szilárd kéziratós önéletrajza.

Egykorú publikált források

Československá statistika, 1924

Československá statistika, Svazek 9. Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. (Díl 1.) Praha, Státní úřad štatistický, 1924.

Československá statistika, 1930

Československá statistika. Svazek 89. Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. (Díl 1.) Praha, Státní úřad štatistický, 1934.

Igazságot a felvidéki zsidóságnak! 1939

Igazságot a felvidéki zsidóságnak! (A szlovákiai magyar nyelvű zsidóság harca a magyar érdekekért és kultúráért.) Budapest, k. n., 1939.

Képviselőházi napló, 1939: XXII.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1939.

Sajtó

A Magyar Zsidók Lapja, 1939

Budapesti Hírlap, 1939

Egyenlőség, 1938

Esti Kurir, 1939

Felvidéki Magyar Hírlap, 1938–1939

Komáromi Lapok, 1939–1941

Magyar Rendeletek Tára, 1938–1939

Magyarság, 1938–1940

Pesti Hírlap, 1939

Ujság, 1939

Új Komárommegyei Hírlap, 1939–1941

Új Magyarság, 1938–1940

Szakirodalom

A magyar nyelv értelmező szótára, 1959–1962

Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.):
A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. kötet. Budapest, Akadémiai
Kiadó, 1959–1962. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelvertelmezo-szotara-1BE8B/> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Bajcsi, 2015

A Prohászka Ottokár Körök Szövetsége az első Csehszlovák Köztársaságban. Generációs önszerveződés a keresztényszocialista ideológia jegyében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2015/4. 61–86.

Bajcsi, 2020a

Bajcsi Ildikó: Magyar hősök. In: Czókos Gergely – Kiss Réka – Máthé Áron – Szalai Zoltán (szerk.): *Elfelejtett életutak a 20. századból*. Budapest, Mathias Corvinus Collegium Alapítvány – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020. 10–17.

Bajcsi, 2020b

Bajcsi Ildikó: Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941). *Clio Műhelytanulmányok* 2020/11.
https://5dadfdda-fc5e-4925-a1cb-b256e5d8666b.filesusr.com/ugd/_98ee4_8e7c91d2708a4c9d8c6431f800b9436b.pdf
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Bajcsi, 2020c

Bajcsi Ildikó: Regionális konfliktusok és elitszerveződés az első bécsi döntést követően Komárom és a Komáromi járásban. *Clio Műhelytanulmányok* 2020/2.
https://5dadfdda-fc5e-4925-a1cbb256e5d8666b.filesusr.com/ugd/198ee4_e87fa85e42554e25909429489cddb1a.pdf (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Bajcsi, 2021

Bajcsi Ildikó: „Zsidónak lenni nem könnyű...” A komáromi zsidóság identitásváltozásai Holczer Pál élettörténete tükrében. *Újkor.hu* <https://ujkor.hu/content/zsidonak-lenni-nem-konnyu-a-komaromi-zsidóság-identitásvaltozasai-holczer-pal-elettortenete-tukreben> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Baki, 2014

Baki Attila: *Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék zsidóinak története és holocaustja – 1938–1944 (1945)*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014.
<https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32613/diss.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Balogh, 2014

Balogh Iván: A valóságos és virtuális zsidó Kárpátalja. *Regio* 2014/2. 246–257.

- Bartha, 2017
Bartha Ákos: A Nemzeti Radikális Párt (1930–1936) és sajtója. *Magyar Könyvszemle* 2017/3. 314–340.
- Bartha, 2020
Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet, 2020.
- Bárdi, 2004
Bárdi Nándor: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 251–274.
- Bársony –Daróczi, 2014
Bársony János – Daróczi Ágnes: A komáromi Csillagerdő – a cigányok szemével. In: Szamadó Emese (szerk.): „*Ezt a házat tehát elvesztettem*”. *A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014. 111–118.
- Bödők, 2014
Bödők Gergely: A „proletárforradalom hűséges katonái” vagy „közönséges haramiák”? Kik voltak a „Lenin-fiúk”? *Múltunk* 2014/4. 122–159.
- Bödők, 2018
Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Doktori disszertáció. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. 2018.
http://disszertacio.uni-eger.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)
- Braham, 2007
Randolph L. Braham: Komárom vármegye. In: *A Magyarországi Holokauszt Földrajzi Enciklopédiája*. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye – Máramaros vármegye. Budapest, Park Könyvkiadó, 2007. 618–634.
- Braham, 2015a
Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1. kötet. Budapest, Park Kiadó, 2015.
- Braham, 2015b
Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. II. kötet. Budapest, Park Kiadó, 2015.

Čapková, 2012.

Čapková, Kateřina: *Czechs, Germans, Jews. National Identity and the Jews of Bohemia*. New York, Berghahn Books, 2012.

Csilléry, 2014

Csilléry Edit: A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolások során. *Magyar Kisebbség* 2014/1. 7–39.

Csősz, 2005

Csősz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.) *A magyarországi holokauszt európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 176–192.

Csunderlik, 2020

Csunderlik Péter: A „judeobolsevizmus vörös tengere” *Mozgó Világ* 2020/2. <https://mozgovilag.hu/2020/07/02/csunderlik-peter-a-judeobolsevizmus-voros-tengere>
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Czuczor, 1982

Czuczor László: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) szervezete és működése. *Levéltári Szemle* 1982/1. 43–56.

Erdélyi Magyar Adatbank 1999–2020

Erdélyi Magyar Adatbank.
<http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=101>
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Fazekas, 2008.

Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. *Egyháztörténeti Szemle* 2008/4. <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/fazekas-prohaszka.htm>
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Fedinec–Szarka, 2013

Fedinec Csilla – Szarka László: A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *A valóságos és a virtuális zsidó Kárpátalja. Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013. 165–172.

Fiamová 2011

Martina Fiamová: Ilegálne prechody židovského obyvateľstva cez slovensko-maďarskú hranicu v rokoch 1942–1944. In: Mitáč Ján (szerk.): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava, Ústav pamäti národa, 162–172.

- Filep, 2007
 Filep Tamás Gusztáv: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*. Pozsony, Kalligram, 2007.
- Filep, 2014a
 Filep Tamás Gusztáv: *Agorák kora*. Budapest, Gabriel Méry-RATIO, 2014.
- Filep, 2014b
 Filep Tamás Gusztáv: Felvidéki zsidó magyarok a csehszlovákiai magyar közéletben 1918/19–1938. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 37–53.
- Gayer, 2015
 Gayer Veronika: Spányi Artúr és az „eperjesi középosztály” a két világháború között. *Regio* 2015/1. 109–135.
- Gergely, 1994
 Gergely Jenő: A történelmi egyházak és a holocaust. In: Králl Csaba (szerk.): *Holocaust emlékkönyv – A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*. Budapest, Teljes Evangélium Diák- és Ifjúsági Szövetség, 1994.
- Gidó, 2009
 Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Csíkszereda, Pro-Print, 2009.
- Hajdú, 2016
 Hajdú Anikó: Felső-Magyarország, Felvidék – a regionalitás változatai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2016/4. 67–81.
<http://forumszemle.eu/2017/01/24/felso-magyarorszag-felvidek-a-regionalitasvaltozatai/>
 (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)
- Hanák, 1997
 Hanák Péter: Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. In: Randolph L. Braham – Attila Pók (eds.): *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*. New York, Columbia UP, 1997. 347–357.
- Hetényi, 2008
 Martin Hetényi: *Slovensko–maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofia, 2008.

Hetényi, 2011

Martin Hetényi: *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofia, 2011.

Hruboň–Ristveyová, 2014

Anton Hruboň – Katarína Ristveyová: „Prinavrátené” Komárno. *Prehľad spoločenskopolitického vývoja mesta v rokoch 1938–1945 s dôrazom na menšinovú otázku. Komárom „visszatért” Társadalmi-politikai helyzetkép a város életéről 1938–1945 között, különös tekintettel a kisebbségi kérdésre*. Krakov – Ružomberok/Krakkó – Rózsahegy, Spolok Slovákov v Poľsku, 2014.

Holokauszt Enciklopédia

Holokauszt Enciklopédia.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/hu/article/final-solution-overview> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Karády 1997

Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás (Tanulmányok)*. Budapest, Cserépfalvi, 1997.

Karsai, 1992

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945 (Út a cigány Holocausthoz)*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1992.

Karsai, 2005

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 140–163.

Karsai–Molnár, 1994

Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1994.

Kornfeld, 2014

Kornfeld Tibor: *Volt egyszer egy zsidó város, Dunaszerdahely*. Dunaszerdahely, Agentúra RADKO, 2014.

Kádár–Vági, 2013

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés – Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.

Klein–Pejšová, 2015

Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 2015.

Kovács, 2003

Kovács Éva: A határ és a „házassági piac” Komáromban 1900–1940. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003.

Kovács, 1991

Kovács Éva: Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920–1938). *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1991/2.

<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00006/pdf/03.pdf>

(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Kovács, 2004

Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004.

Kovács M., 2012

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

Kováč, 2010

Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Pozsony, Kalligram, 2011.

Kulcsár, 2005

Kulcsár Sz. Zsuzsanna: A nemesócsai kúria gazdája, Nagy Nándor. Révkomárom, KT Kiadó, 2005.

Kulcsár, 2015

Kulcsár Sz. Zsuzsanna: Adalékok Nemesócsa történetéhez II. Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2015.

L. Juhász, 2018

L. Juhász Ilona: Emlékezés és emlékeztetés. A komáromi zsidóság emlékjelei. *Társadalomtudományi Szemle*, 2018/2. 4-47.

Mannová, 2001

Elena Mannová: Konštrukcia menšinovej identity v mestskom prostredí. Maďari v Komárne a Lučenci (1918–1938). In: Peter Salner – David Luther (szerk.): *Etnicita ako faktor polarizácie mestského spoločenstva v 20. storočí*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 2001. 111–140.

Michela, 2014

Miroslav Michela: A komáromi zsidóság sorsa 1938 és 1945 között című előadása a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet által Kassán megrendezett *Holokausz a mai Dél-Szlovákia területén* című konferencián. <https://www.televizio.sk/2014/06/miroslav-michela-a-komaromi-zsidóság-sorsa-1938-es-1945-kozott/> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Michela, 2015a

Miroslav Michela: A holokauszt komáromi történetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2015/1. 121–132.
<http://forumszemle.eu/2015/06/09/a-holokausztkomaromi-tortenetehez> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Michela, 2015b

Miroslav Michela: *Komárom – Város a Határon. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 2015.

Nížňanský, 2013

Eduard Nížňanský: A szlovák többség és a zsidó kisebbség 2. világháború alatti viszonyának kérdésköréhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2013/3. 21–50.
<http://forumszemle.eu/2013/07/25/eduard-niznansky-a-szlovak-tobbseg-es-azsido-kisebbség-2-vilaghaboru-alatti-viszonyanak-kerdeskorehez> (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Nížňanský, 2001

Eduard Nížňanský (szerk.): *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3. 1939)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 2001.

Nížňanský, 2016

Eduard Nížňanský: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského Národného Povstania, 2016.

Nížňanský, 1999

Eduard Nížňanský: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum, 1999.

Olosz, 2019

Olosz Levente: A cionizmus kezdetei Erdélyben (1900–1918). In: Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest, Milton Friedman Egyetem, 107–120.

Paszternák–Paszternák, 2013

Paszternák András – Paszternák Tamás: *Mozzaikek a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2013.

Raab, 1996

Raab Ferenc: *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom, KFT Kiadó, 1996.

Raab, 2000

Raab Ferenc: *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom, KFT Kiadó, 2000.

Rabi, 2014

Rabi Lenke: Munkaszolgálat. In: Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014. 65–77.

Rabi–Számadó, 2014

Rabi Lenke – Számadó Emese: A komáromi zsidóság története a holokauszt idején. In: Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014. 47–53.

Rabi–Szombath–Tóth, 2009

Rabi Lenke – Szombath Gáborné – Tóth Bertalanné (szerk.): *ÉLET-képek. A Felvidékről kitelepített és Komáromban letelepedett családok albuma*. Komárom, Kecskés László Társaság, 2009.

Répášová, 2016

Katarína Répášová: Arizácia židovského majetku v Komárni – priebeh a dôsledky. In: Katarína Répášová (összeáll.): *„Čas lieči, ale jazvy ostávajú” – „Az idő gyógyít, de a sebek megmaradnak”. Tanulmánykönyv egy azonos nevű szakmai szimpóziumon elhangzott előadásokból. 2015. október 6.* Komárno– Bratislava, MVSR Štátny archív v Ivanke pri Nitre Pracovisko Archív Komárno, 2016.

Ristveyová, 2017

Katarína Ristveyová: *„Za maďarské Maďarsko.” Menšinová otázka v maďarskej politike na odstúpenom území Komárňanskej župy v rokoch 1938–1945*. Banská Bystrica, Belianum, 2017.

Romsics, 1997

Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai vázlat. In: Ormos, Mária (szerk.): *Magyar évszázadok: tanulmányok Kosáry Domonkos 90. születésnapjára*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 207–218.

- Romsics, 1991
Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.
- Romsics, 2010
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010.
- Sallai, 2008
Sallai Gergely: „A határ megindul, az ország nagyobb lesz...” *A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatainak diplomácia-, politika- és társadalomtörténeti vizsgálata az 1938. évi csehszlovákiai válságtól Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáig (1938. május – 1939. március)*. Doktori Disszertáció. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2008.
<https://mek.oszk.hu/08400/08417/08417.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)
- Sas, 1993
Sas Andor: *A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1993.
- Simon, 2014a
Simon Attila: Kettős szorításban. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2014/4. 3–16.
- Simon, 2014b
Simon Attila: *Kis-Palesztina. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku orcha, 2014.
- Simon, 2014c
Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014.
- Simon, 2008
Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Štrba–Lang, 2004
Štrba Sándor – Lang Tamás: *Az érsekiúvári zsidóság története*. Pozsony, Kalligram, 2004.

Szabó, 2002

Szabó Helga: A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2002/2. 35–58.

Szarka, 2016

Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2016.

Szarka, 2009

Szarka László: Starosta Komárňa Gáspár Alapy (1880–1945) – obeť maďarského nacizmu. The Mayor of Komárno Gáspár Alapy (1880–1945) – a Victim of Hungarian Nazism. In: Miloš Žiak – Eduard Nižňanský – Ladislav Snopko – Eva Krajmerová (összeáll.): *Prík ušľachtilych duší. Zv. 3*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 2009. 64–87.

Szarka–Sallai–Fedinec, 2017

Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla (szerk.): *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus–1939. június*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017.

Számadó, 2014a

Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014.

Számadó, 2014b

Számadó Emese: Monostori erődben raboskodó politikai foglyok. In: Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014. 79–81.

Számadó, 2014c

Számadó Emese: Politikai foglyok. A komáromi zsidóság története a holokauszt idején. In: Számadó Emese (szerk.): *„Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei*. Komárom, Klapka György Múzeum, 2014. 79–81.

Számadó, 2008

Számadó Emese (szerk.): *Komárom 1938–1945. A Felvidék visszacsatolása és komáromi következményei a korabeli sajtó és dokumentumok tükrében*. Komárom, Komárom Város Önkormányzata, 2008.

- Szegedi, 2015
 Szegedi Gábor: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban *socio.hu* 2015/1.
http://real.mtak.hu/33492/1/szegedi_57.pdf
 (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)
- Szeghy-Gayer, 2020
 Szeghy-Gayer Veronika: Jewish Representatives of the Hungarian Political Opposition in Interwar Slovakia. The case of Prešov and Košice. *Judaica Bohemiae* 2020/4. 25–52.
- Szeghy-Gayer, 2016
 Szeghy-Gayer Veronika: Lojalitásbeli irányváltás – a szlovákiai zsidóság létrejötte. *Regio* 2016/2. 223–229.
- Szénássy, 1994
 Szénássy Árpád: *A komáromi hírlapírás kétszáz éves története 1789–1989*. Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1994.
- Szita, 2002
 Szita Szabolcs: *A komáromi deportálás 1944 őszén*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2002.
- Szlovákiai Magyar Adatbank.
 Szlovákiai Magyar Adatbank.
<https://adatbank.sk/lexikon/foldbirtokreform/>
 (Utolsó letöltés: 2021. december 29.)
- Tilkovszky, 1964
 Tilkovszky Lóránt: Az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményei a Magyarországhoz átcsatolt területen. *Történelmi Szemle* 1964/1. 87–111.
- Tilkovszky, 1967
 Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tömösközi, 2011
 Tömösközi Ferenc: *A komáromi református gyülekezet történeti demográfiai változásai 1918–1971 között*. Diplomamunka. Komárom, Selye János Egyetem, 2011. (Kézirat)
- Tömösközi, 2018
 Tömösközi Ferenc: Galambos Zoltán élete és szolgálata. In: Tömösközi Ferenc *A hit és a közösség szolgálatában. Életutak a*

szlovákiai református keresztyén egyházban. Selye János Egyetem, Tanárképző Kar – Református Teológiai Kar, Komárom, 2018.

Ungváry, 2016

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944.* Budapest, Jelenkor Kiadó Kft., 2016.

Ungváry, 2015

Ungváry Krisztián: Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa. *Századok* 2015/15. 1–32.

Ujváry, 2018

Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018.

Varga, 2010

Varga László: *Veliink éltek. A nagymegyeri zsidóság története.* Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2010.

Végső–Simko, 2007

Végső István – Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – Kisvárosi út a holokauszthoz.* Budapest, L'Harmattan, 2007.

Vinterová, 2020a

Katarína Vinterová: A Wilhelm család története – 1. rész. *Hitközségi Híradó*, 2020/4.

<https://kehreg.files.wordpress.com/2020/04/hh287web.pdf>

(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Vinterová, 2020b

Katarína Vinterová: A Wilhelm család története – 2. rész. *Hitközségi Híradó*, 2020/4.

<https://kehreg.files.wordpress.com/2020/05/hitkc3b6zsc3a9gihc3adradc3b32020mc3a1jus288.pdf>

(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

Viszket, 2013

Viszket Zoltán: A magyar szövetkezeti mozgalom múltja – források a Futura történetéből. *ArchívNet. XX. századi történeti források*, 2013/3.

https://archivnet.hu/gazdasag/a_magyar_szovetkezeti_mozgalom_multja_forrasok_a_futura_tortenetebol.html

(Utolsó letöltés: 2021. december 29.)

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

1. „A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)
Magyar Endre Lénárd

2. Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)
Kóródi Máté

3. Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből
Végső István

4. A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)
Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában
Kovács Szabolcs

5. Iratok Bárdossy László népbíróági peréhez
Tangl Balázs

6. Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.)
Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején
Marosvári Attila

7. „Ezeknek ki kell kerülni a nemzet vérkeringéséből”
A komáromi és környékbeli zsidóság jogfosztása (1938–1944)
Bajcsi Ildikó

BAJCSI ILDIKÓ

történész, PhD
Clio Intézet

Bajcsi Ildikó kötete a Csehszlovákiában eltérő keretek között szocializálódott dél-szlovákiai zsidóság jogfosztását mutatja be a Felvidék 1938-as visszacsatolását követően Komárom és környékének példáján keresztül.

A könyv első felében a helyi zsidó közösség sorsában beállt változásokat az 1938. november 2-i első bécsi döntéstől 1941 augusztusáig, vagyis a harmadik zsidótörvény kihirdetéséig követi nyomon. A szerző kitér a zsidóság nemzeti lojalitásának megkérdőjelezésére, a gazdasági őrsegváltás helyi folyamataira, és bemutatja a helyi közigazgatás hozzáállását a harmadik zsidótörvényhez. Ábrázolja a helyi sajtóban megjelent zsidóellenes sztereotípiákat, és betekintést nyújt a negyedik zsidótörvény végrehajtásának helyi folyamataiba is.

A kötet tárgyalja a német megszállást követő gettósítás, kifosztás és deportálás folyamatát, és bemutatja a nyilas hatalomátvétel utáni eseményeket is.

